

**Національна академія наук України
Інститут історії України**

**Соціальні трансформації
часів «перебудови» М. Горбачова:
сучасний погляд**

Аналітичні студії

Київ 2025

УДК 94(477)316.422”1985/91“

Соціальні трансформації часів «перебудови» М. Горбачова: сучасний погляд. Аналітичні студії / [Керівник проєкту: Віктор Даниленко, редактор-упорядник: Василь Швидкий]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2025. 148 с.

Пропоновані аналітичні студії є узагальненим, науково вивіреном результатом дослідження співробітників відділу історії України другої половини ХХ століття, здійсненого в рамках розробки науково-дослідної теми «Україна в умовах “перебудови” 1985–1991 рр.: практики соціального оновлення». Досліджено фактор незавершеності реформ періоду «перебудови» як одного із передумов агресії Росії проти України, окреслено науково-теоретичні висновки феномену «перебудови». Авторські дослідження також торкнулися конкретних актуальних проблем. Як-то, недовіра та невдоволення людей та спільнот в практиках опору змінам; соціальні стратегії та практики номенклатури; релігійна ситуація в УРСР та трансформації радянського архетипу; роки «перебудови» в житті сільських громад та соціальні виміри інформаційного дискурсу щодо Чорнобильської аварії.

Підсумково доведено, що агресія Росії проти України значною мірою обумовлена історичними та політичними факторами, коріння яких сягає незавершених процесів періоду «перебудови».

Подано значний блок рекомендацій щодо використання підготовлених матеріалів широким колом законодавчих, виконавчих, судових та медійних структур, депутатським корпусом усіх рівнів, аналітиками та політологами, застосування у наукових розробках та освітній діяльності.

Керівник проєкту *Віктор Даниленко*

DOI

ISBN 978-617-14-0458-8 (друковане видання)

ISBN 978-617-14-0459-5 (електронне видання)

© Автори статей, 2025

© Інститут історії України
НАН України, 2025

ЗМІСТ

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА. (<i>Віктор Даниленко</i>)	4
II. ЛЮДИНА В «ПЕРЕБУДОВІ»: КОЛАБОРАЦІЯ, КОМПРОМІСИ, ПРОТИСТОЯННЯ	
Розділ 1. Політичні та економічні передумови	9
1.1. «Перебудова» в інтерпретації німецьких учених другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.: історичні уроки незавершених реформ (<i>Василь Марочко</i>)	9
Розділ 2. Соціальні трансформації та суспільні настрої	33
2.1. Недовіра та невдоволення: люди та спільноти в практиках опору змінам (1985–1991 роки) (<i>Олена Стяжкіна</i>)	33
2.2. Соціальні стратегії та практики номенклатури (<i>Віктор Крупина</i>)	51
Розділ 3. Релігійні та соціально-орієнтирні зміни	67
3.1. Релігійна ситуація в Україні в 1985–1991 роках (<i>Петро Бондарчук</i>)	67
3.2. Трансформації радянського архетипу часів «перебудови» (<i>Василь Швидкий</i>)	82
Розділ 4. Соціально-економічні та екологічні аспекти	108
4.1. Сільські громади України в 1985–1991 роках (<i>Мирослава Смольницька</i>) ...	108
4.2. Ядерні аварії та інформаційна політика: порівняльний аналіз політичних, соціальних, комунікативних і психологічних аспектів (на прикладі Чорнобильської АЕС та АЕС Тримайл-Айленд) (<i>Святослав Юсов</i>)	123
III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА	141
3.1. Висновки	141
3.2. Рекомендації щодо застосування	145
3.3. Варіанти, на кого орієнтоване дослідження	146
3.4. Як адаптувати дослідження для різних аудиторій	147

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА

Віктор Даниленко (м. Київ).

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України

Актуальність пропонувананих аналітичних студій полягає у дослідженні соціальних трансформацій, що відбулися під час так званої «перебудови» Міхаїла Горбачова в 1985–1991 роках, та їхнього впливу на сучасну українську дійсність в умовах повномасштабної війни з Росією. Окрему увагу приділено аналізу незавершеності перебудовчих процесів як одному з факторів, що сприяли російській агресії проти України.

За **мету** пропонується структурований аналіз соціальних трансформацій, які відбулися в радянській Україні в період так званої «перебудови» 1985–1991 років; їхній вплив на сучасне українське суспільство, з наміром виявлення ключових факторів, які вплинули на політичні, економічні, культурні та соціальні процеси, а також розробка рекомендацій для сучасних реформаторів.

Проблема дослідження полягає у доказовій констатації, що під час «перебудови» в СРСР влада декларувала наміри про початок значних соціально-економічних та політичних змін. Однак, незавершеність реформ «перебудови» призвела до виникнення низки довготривалих культурних, соціальних, економічних і політичних проблем, що вплинули на сучасний розвиток України, зокрема на її політичну стабільність, економічну ситуацію, соціальну структуру та національну ідентичність.

Варто означити, що незважаючи на тогочасне засадниче бажання влади (і то, під тиском міжнародної ситуації, економічної кризи та провадження політики загравання із Заходом) лише дещо оновити фасад радянської імперії, соціальні трансформації під час «перебудови» привнесли неконтрольовані спроби і включили намагання регіональних еліт до деколонізації республіканських економік, культурну емансипацію та боротьбу за релігійну автономію, що створило умови для політичної та економічної нестабільності.

Незавершеність реформ та недостатня підтримка нових політичних, економічних і культурних структур призвели до кризи, що посилила роз-

риви між різними соціальними групами, привнесло зубожіння пересічного українства. Сучасна агресія Росії проти України частково обумовлена історичними, політичними та культурними факторами, коріння яких сягає незавершених процесів перебудови. Зокрема, нездатністю рішуче розірвати культурні пута, політичні та економічні зв'язки з імперськими структурами російського Центру.

Відтак, можна сформулювати головні **завдання** пропонованих аналітичних студій: вивчити досвід «перебудови» для розуміння поточних проблем та розробити стратегії, спрямовані на змінення політичної та економічної систем України; створити усі можливості для посилення національної ідентичності та підтримки культурних ініціатив, що сприяють щільнішому ідеологічномугуртуванню суспільства; впроваджувати реформи та розробляти проекти, спрямовані на підвищення соціальної справедливості та підтримки найуразливіших груп населення, враховуючи кроки минулого.

Початок секретарювання Михайла Горбачова привертав підвищену увагу громадськості, як це традиційно трапляється при зміні влади. Проте ніхто не зміг би передбачити у 1985 р., що через 6 років радянська імперія впаде. Непевний ґрунт під її конструкцією, що завдяки «батогу і прянику» упродовж майже 70 років здавався непорушним, розсипався й радянські республіки здобули незалежність.

Період «перебудови» – недооцінена сторінка нашої історії. Вона являє собою вершину України радянської, псевдосоціалістичної, колоніальної республіки в багатонаціональній російсько-радянській імперії, яку ще належить досягнути історикам як висхідну точку України незалежної. «Перебудова» перебуває в одному ряду з переломними подіями української історії, такими як Українська революція 1917–1921 рр. чи Друга світова війна.

Передумови «перебудови» фактично закладені ще на початках існування радянської держави. Зіпертий на модель царської Росії, СРСР швидко вичерпав інноваційні імпульси колективного існування багатьох націй і народів, перетворившись на російсько-радянську імперію, обрамлену ідеологічно-силовими «скрепами». Пошук шляхів подолання системної кризи соціально-економічного ладу, яка стала очевидною у середині 1950-х рр., незабаром трансформувався в запізнілі галасливі порожні кампанії. Відставання радянського Союзу від розвинених країн Заходу все більше давалося взнаки й стало одним з принципових чинників, що об'єктивно зумовив перебудову. Власне еліта все більше нагадувала не спадкоємців революційних романтиків, що прагнули ошчасливити людство, а егоїстів-прагматиків, які захопилися конвертацією влади у власність. «Перебудова» виявила кризу не лише соціалістичної системи, а й імперської конструкції СРСР як версії «русского мира».

На середину 1980-х рр. у радянському Союзі не залишилося сфер, які б не потребували реформування. Утім, розпочалася «перебудова» зі спроб реформувати економіку, а далі захопила політичну сферу й суспільні відносини, ідеологію. Вона не передбачала реформу національних відносин, що вважалися назагал гармонійними. Націлена на посилення радянської імперії й модернізацію її системи, «перебудова» виявилася останньою главою радянської історії, що остаточно довела неререформованість, утопічність, ірраціональність російсько-радянської імперії.

Об'єктивною помилкою М. Горбачова стало нерозуміння вад радянської системи, «червоних ліній» її реформування, штучності конструкції комуносоціалізму. Як цілковито радянська людина, він зводив проблеми країни до прорахунків попередників, кон'юктурних труднощів, хибної інтерпретації ідеології. Задумана як модернізація заради збереження керівної ролі партійно-державної номенклатури, «перебудова» довела несумісність політичної монополії з ринковими механізмами. Спроби реформ переконливо засвідчили, що комуністична монопартійна система нежиттєздатна без адміністративно-командної економіки. Остання міцно тримала людину в лабетах казарменого соціалізму, позбавляючи опозицію, навіть потенційну, свободи. Завадили «перебудові» й асинхронність реформ, її непродуманість. Коли економічні зміни випередили консервативну політичну систему, радянський устрій втратив керованість. Навздогінні зрушення в ідеологічній сфері та масовій комунікації, гласність та оприлюднення табуєваних тем (від Голодоморів до пакту Молотова–Ріббентропа), слова правди ще більше десакралізували радянський Союз й підірвали ідеологічну легітимність режиму.

Дезінтеграція Союзу супроводжувалася двуликою ейфорією. Для частини громадян падіння держави, якою вони пишалися, обернулося непевністю й страхом за майбутнє. Інша частина натхненно і заповзято бралася до невтомної творчої роботи з розбудови держави, про яку мріяли. Хтось створював видимість згоди з «генеральною лінією», інші не гаяли часу в умовах розширення економічних можливостей. Ніхто не уявляв обсягу завдань, характеру викликів нової доби та не міг об'єктивно оцінити свої сили для посталих випробувань. Кожна республіка шукала власний шлях розвитку. Переживши болісне прощання з імперією, більшість із них подолали сентименти до радянського минулого, проте для багатьох втрата панівного становища спричинила імперську ностальгію.

Не останню роль в історії горбачовської «перебудови» відіграла Україна. Як «молодший брат» вона формувала частину станового хребта радянської імперії, виступаючи ресурсним і кадровим джерелом будівництва Союзу. Напередодні «перебудови» вона вважалася досить приру-

ченою, національний рух – приборканим, еліта – лояльною, однак латентна недовіра до українців зберігалася. Ідеологічні кампанії з витравлення всього самотньо українського, насадження зросійщення під ширмою інтернаціоналізму, прищеплення меншовартості постійно приносили певні несподіванки й не досягали свого в повному обсязі. Безпринципна партійно-державна номенклатура займала конформістську позицію щодо Москви, проте й вона почала дистанціюватися від Центру в міру падіння його авторитету.

Українська «перебудова» стала глибшою, аніж горбачовська «перестройка» завдяки нестримним національним силам, не зламанім терором і не заляканим репресіями. Завдяки західноукраїнському регіону із високим рівнем національної свідомості й меншою мірою радянзації відцентрові тенденції посилювалися. Потяг до національного відродження каталізував невдоволення людей економічною кризою та нездатністю союзного центру її подолати.

«Перебудова» стала прологом до незалежності України. Але проголошення незалежності не тотожне її утвердженню. Дезінтеграція СРСР відкривала вікно можливостей, яким мусила скористатися українська еліта. Остання ж практично не змінилася до і після «перебудови», правлячий клас залишився господарем життя і власником, але вже юридичним, багатством країни. Інкорпорувавши частину демократичної опозиції стара партноменклатура зміцнила власні позиції, фактично прирікши молоду державу на застій.

Проте Україні пощастило. 19–21 серпня 1991 р. вона була за крок до застосування Москвою спецпризначенців для підпорядкування Києва, але здоровий глузд взяв гору. Вона вирвалася з російсько-радянської клітки під назвою СРСР і хоча й важко, але повільно долає ностальгію за радянським минулим. Народження ж справжньої, самодостатньої і проєвропейської України росія сприймає як перешкоду відновленню СРСР, розпад якого путін назвав найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст. Росія немов би повертається до тієї «перебудови», коли визначався стратегічний шлях розвитку радянської імперії, проте цього разу (на відміну від горбачовського проекту міцніше зв'язати радянські республіки шляхом компромісу) нинішній очільник кремля не зупинився перед пролиттям крові заради збереження імперії. Сьогодні, коли російські війська нищать Україну і чинять геноцид, до здорового глузду вже не апелюють. Україна і демократичний світ не можуть приборкати російського агресора, націленого на зупинку історії. Час імперій минає, разом з яким впаде остання євразійська російська імперія.

Пропоновані аналітичні студії далеко не вичерпують сфер здійснення перебудови. У них репрезентовано лише окремі напрямки дослідження,

що їх провадили науковці відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України у рамках виконання науково-дослідної теми «Україна в умовах “перебудови” 1985–1991 рр.: практики соціальних оновлень». Учені націлені на маловідомі або й незнані сторінки нашого минулого з наголосом на антропоцентричності. Так, Олена Стяжкіна сфокусувалася на латентних проявах невдоволення і недовіри до «перебудови». На відміну від чітко виражених позицій підтримки «перебудови» або опозиції до неї, дослідниця проаналізувала поведінку аполітичних людей, що слухняно відтворювали радянські практики; «неповерненців» – радянських громадян, які не повернулися з-за кордону на Батьківщину; явище відмови від добровільного співробітництва з радянською спецслужбою. Пожвавлення релігійного життя під впливом демократизації суспільно-політичного життя, об’єктивна потреба держави «перебудовуватися», шукати спільну мову з Церквами та їхнє відродження простежив Петро Бондарчук.

Мирослава Смольницька показала соціально-економічну диференціацію сіл і роботу каналів соціальної пам’яті (школа, клуб, родина, локальні музеї), підкреслюючи різноманітність радянського сільського досвіду. Правлячий клас як суб’єкт «перебудови» дослідив Віктор Крупина. Дослідник показав згубне для М. Горбачова перекладання відповідальності за невдале прискорення на партноменклатуру, що разом з погіршенням її добробуту призвело до втрати ініціатором «перебудови» авторитету. Василь Швидкий проаналізував трансформації радянського архетипу в добу «перебудови», зосередившись на змінах у світоглядних орієнтирах, культурних практиках і соціальних адаптаціях українців.

Святослав Юсов здійснив порівняльну характеристику соціальних наслідків та інформаційного супроводу аварій на Чорнобильській атомній електростанції та АЕС Трімейл-Айленд (США, аварія у 1979 р.). Автор встановив схожі підходи до контролю над поширенням інформації в СРСР і США, проте виявив різні наслідки. Оригінальне дослідження провів Василь Марочко. Об’єктом його уваги стала німецькі історики та політологи, які прагнули осмислити феномен «перебудови» по ходу її здійснення. Автор вказує на підвищену увагу до горбачовських перетворень у Німеччині та певну ейфорію, яка у 1987 р. змінилася скептицизмом.

Сформульовані положення і висновки автори розглядають як заклик до дискусії та подальших студій історії «перебудови» задля переосмислення радянської історії та формування не обтяженого радянською ностальгією світогляду.

II. ЛЮДИНА В «ПЕРЕБУДОВІ»: КОЛАБОРАЦІЯ, КОМПРОМІСИ, ПРОТИСТОЯННЯ

Розділ 1. ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Василь Марочко (м. Київ).

Доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

1.1. «Перебудова» в інтерпретації німецьких учених другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.: історичні уроки незавершених реформ

Вступ. Поняття і явище «перестройка» заповнили медійний та академічний простір другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. Західні журналісти, професійні радянологи, академічні учені і політики переймалися феноменом горбачовської «перестройки». Вона приваблювала не лише загадковістю стратегічного курсу, але й усвідомленням геополітичних наслідків для Центральної і Східної Європи.

Історичні уроки «перебудови» (термін є українським перекладом оригінальної назви «перестройка») залишились під уламками радянської держави, не узагальнені і не засвоєні сучасними політиками. Для когось «перестройка» пов'язана з вибухом на ЧАЕС у квітні 1986 р. і виведенням радянського військового контингенту з Афганістану у 1989 р., а для сучасних диктаторів з радянською політичною ментальністю – геополітичною катастрофою ХХ ст. Для західного політикуму горбачовська «перебудова» лишається успішно завершеною політично-стратегічною акцією: демонтаж берлінського муру і об'єднання Німеччини, крах «імперії зла», розпад Світової системи соціалізму і Варшавського військово-політичного блоку, здобуття реальної самостійності країнами «народної демократії». Крах СРСР означав створення незалежних держав на території колишніх радянських республік. За таких обставин «перестройка» набуває ознак революції, адже руйнування зазнала політична система, яку не вдалося усунути силовими методами. Відносно безкровна революція за

наслідками, а за методами підступна і безхребетна еволюція з небувалим набором радикальних фраз. Для світу Горбачов – сизий «голуб миру», загадковий реформатор ХХ ст.

Політична система в СРСР спочила, не будучи реформованою належним чином, відтак зберегла заряд реакційності. Непокаране зло завжди повертається, а незавершені реформи постають перед історичною дилемою: з'явитися у вигляді фарсу, або ж у формі агресивної диктатури, автократії. Російський імперіалізм як ментальна, соціально-політична форми матерії, не зник, а лише змінив формат свого існування та відродження. «Перебудова» не викорінила його, а лише активізувала та адаптувала. Росія успадкувала військову і політичну потугу СРСР (стала членом Радбезу ООН, не будучи засновником), ідею «старшого брата» і лідерство в СНД тощо). Апарат, функції і завдання КГБ трансформувалися у ФСБ, а відроджений ВПК з ядерним потенціалом та політичними імперськими амбіціями сформував зовнішню військово-політичну доктрину («ядерна дубинка»).

«Перебудова», особливо у її завершальній стадії, створила передумови для реалізації конституційного положення про «самовизначення націй». Ним скористалися республіки, згодом уклавши двосторонні міждержавні угоди про дружбу і співробітництво. Однак, як свідчить трагічний перебіг російсько-української війни, імперські амбіції РФ виявилися міцнішими міжнародних зобов'язань і гарантій. Демократизація політичного життя, якою переймався Горбачов, поступилася авторитаризму. У Росії був історичний шанс, дарований перебудовою, але вона обрала тоталітарну форму правління на чолі з диктатором.

Експертно-аналітичні висновки німецьких учених – безцінне джерело інформації про наше непередбачуване минуле, яке повернулося до нас у вигляді російської агресії. Наукові інтерпретації мети, завдання, обставин здійснення «перебудови», причин її згорання та історичних наслідків є предметом і складовою частиною аналітичного дослідження. У ньому зазначено фактологічні пріоритети і концептуальні основи німецької історіографії, західних політологічних дискурсів «нового курсу» в СРСР. До аналітичного дослідження потрапили найважливіші тлумачення «перебудови» з науковими рекомендаціями, історичними уроками і застереженнями. Аналітичний матеріал розділений на умовно-тематичні блоки (сюжети), які становлять єдине ціле. Нами виділено шість аналітично-експертних дискурсів (тлумачень і напрямків): 1) історичні аналогії радянських реформ, уроки та застереження; 2) ідеологія змін чи формування ідеологічних неологізмів; 3) проблемно-тематичні пріоритети німецької історіографії «перебудови»; 4) труднощі і підсумки реформування економіки; 5) перегляд військово-політичної доктрини і неможливість

реваншу тоталітаризму; б) хронологічна та структурно-функціональна періодизація «нового курсу» Горбачова.

Виділені аналітичні дискурси є базовими, які мають тематичну деталізацію, ключову термінологію і висновки. Найкращий формат використання історичних уроків минулого – це унеможливлення помилок, упущень. Реформи – це живий соціально-політичний механізм, а не технічна інструкція для використання з рекомендаціями і застереженнями.

Зміст аналітично-експертного викладу матеріалу

«Перебудова» як політичне явище, вирізнялася наявністю радикальної термінології її ініціаторів, а з іншого боку відсутністю системних змін. Дуже суперечлива колізія для історичного дослідження, яке має справу із завершеними явищами. Радянська реформація другої половини 1980-х рр. виявилася міцним горіхом для німецьких аналітиків, особливо з вибором фактологічних пріоритетів та концептуальним тлумаченням політичної стратегії «нового курсу» Михайла Горбачова.

Інтелектуальна активність і наукові зацікавлення німецьких учених вражали інтенсивністю публікацій. Поєднання індивідуальних (статті, монографії, рецензії) і колегіальних форм (конференції, збірники статей) освоєння «нового курсу» Горбачова стали функціональною ознакою науково-аналітичного дискурсу. Основна увага була прикута до пошуку історичних аналогій подібних реформ, виокремлення їхніх базових компонентів, мети і завдань. Дискусійним майданчиком став відомий німецький часопис «Osteuropa», редакція якого започаткувала тематичні конференції. Перша відбулася у квітні 1986 р. за участі 45 аналітиків¹. Зокрема, відомий радянолог, політолог, історик Борис Майснер, підкреслив суперечливий поступ «перебудови» через наявність у політбюро кількох впливових політичних груп: «уральської» і «кавказької», а також «ленінградської». Не усі вони, на його думку, були «послідовниками» реформаційного курсу Горбачова. Німецьких професорів цікавила конкретна програма дій, мотиви, політично-економічні завдання «перебудови». Вони висловили кілька принципових застережень: ідеологічна неспроможність партії до системної модернізації, збереження основних принципів марксистсько-ленінської парадигми суспільного розвитку, залишення «старих» керівних кадрів, відсутність команди реформаторів, використання радикальної термінології замість радикальних дій. Німецькі політики і учені вважали «перебудову» в СРСР «реформами згори» (Reformen von oben). У червні 1985 р., як зазначалося у передмові до

¹ Ein Jahr Gorbatschow. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1986. Von Helmut Köning. *Osteuropa*. 1986. № 10. S. 836–863.

матеріалів колоквіуму німецьких учених², ніхто не думав, що реформи Горбачова матимуть стрімку і деструктивну динаміку. Їх ініціатор порівняв «перебудову» з революційними змінами, започаткованими у 1917 р.³ Ототожнення «перебудови» з революцією, на думку окремих аналітиків, виявилось занадто амбітною оцінкою⁴.

Німецькі дослідники горбачовської реформи не вигадували власної термінології, скориставшись її широким асортиментом у промовах Горбачова: «прискорення росту» (eine Beschleunigung des Wachstums), «інтенсифікація» (Intensivierung), «перестройка» (Die Umgestaltung, Umbau), «радикальна реформа» (radikalen Reform)⁵. Вони лише збагачували політологічний лексикон, але спостерігався дефіцит «ринкового мислення і підприємницького потенціалу⁶, а також програмних положень їх реалізації. Інші припускали наявність основ «горбачовської концепції»⁷, але за відсутності конкретної програми дій.

Історичні паралелі та ретроспективні дискурси були спрямовані на пошук тотожностей горбачовської реформи у радянському минулому. Зокрема, Герхард Зімон вважав перебудову «реформою згори», а подібна спроба модернізації спостерігалася за правління Сталіна і Хрущова⁸. Його колега Арнольд Бухгольц скептично сприймав «новий курс» – це справді «революційна перебудова» (revolutionären Umbau), чи косметичне забарвлення політичної системи, чергова фікція, прагнення затуманити очі пилом⁹. Його висновок виявився суперечливим: ми маємо справу з «неоднозначним курсом» (vieldeutigen Kurs). Мета, тактичні завдання і політична стратегія «перебудови», її ідеологічні принципи і поетапність хвилювали німецьких аналітиків. Їх прагматизм і педантичність до вивчення соціальних явищ зумовлювали просте і цілком логічне питання: це була

² Die Krise des Sowjetsystem und der Westen. Ökonomie, Ideologie, Politik und die Perspektiven der Ost – West – Beziehungen. Köln: Bund-Verlag, 1986. 320 s.

³ Gorbatschow M. Perestroika ist eine Revolution. *Spiegel*. 1987. 2 November.

⁴ Meissner Boris. Gorbatschows «Perestroika». Reform oder Revolution? *Außenpolitik*. 1987. № 3. S. 211–229.

⁵ Höhmann Hans- Hermann. „Radikale Reform“? Zum sowjetischer Wirtschaftspolitik nach dem XXVII. Parteitag der KPdSU. *Osteuropa*. 1986. № 8–9. S. 620.

⁶ Ebenda. S. 630.

⁷ Leptin G., Adirim I. Die sowjetische Wirtschaftspolitik und die Aussichten einer Beschleunigung der wirtschaftlichen Entwicklung. Kommentar und Ergänzung zum Bericht über den XXVII. Parteitag. *Osteuropa*. 1986. № 12. S. 975–992.

⁸ Weltmacht Sowjetunion. Umbrüche, Kontinuitäten, Perspektiven / Hrsg. G. Simon. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987. 260 s.

⁹ Buchholz Arnold. Perestrojka und Ideologie. Grundsatzfragen von Systemerhaltung und Systemwandel in der Sowjetunion. *Osteuropa*. 1987. № 8. S. 571–591.

перебудова ідеології чи формування ідеологічних неологізмів довкола неї¹⁰?

Два роки її запровадження дозволили аналітикам розглянути перелік економічних, соціальних, політичних, правових, культурних, духовних, міжнародних аспектів. Західних учених об'єднувало ключове питання: яка основна концепція реформаційної радянської політики Горбачова, який конструктивний вплив на радянську і східноєвропейську політику. Для американських і німецьких дослідників стало очевидним: «новий курс» не мав альтернативної концепції і реформаторської конкуренції¹¹. Існували прихильники системних реформ та закоренілі консерватори «старого порядку».

Демонтаж «берлінського муру» пришвидшив історіографічний дискурс у Німеччині довкола проблем «перестройки». На початку 1990-х рр. відбулися дві конференції за участі німецьких учених: 1 та 2 березня 1990 р., 28 лютого – 1 березня 1991 р. Перша мала загальну тему «Труднощі перебудови – підсумки і перспективи після п'яти років перестройки», а наступна доленосна – «Радянський Союз. Весна 1991 – аспекти кризи». Організаційно вони мали статус «редакційної конференції», адже їх скликала редакція журналу «Osteuropa». Учасниками були переважно його автори. Анотований виклад матеріалів конференції опублікував Хельмут Кьонінг¹². Учасники конференції охопили 63 проблемно-тематичні питання, які стосувалися наслідків політичної реформи, долі комуністичної ідеології, «переоцінки цінностей», розколу КПРС, відносин партії і системи Рад, критики Горбачова, особливостей управління багатонаціональною країною, національне питання і відродження, ментального тренду: росіяни – панівний народ чи «хлопчик для биття» (als Prügelknaben), ролі і місця армії у державі, міжнародної безпеки, ставлення до західних військово-політичних блоків, гальмування економічної реформи, необхідності демонтажу командної економіки, проблем ринкових відносин, причин невдач реформування радянської системи, зміни зовнішньої політики, реорганізації РЕВ, Варшавського договору і Світової системи соціалізму, самовизначення країн Східної Європи, немисливості катастрофічного майбутнього СРСР. Кожен з аспектів був деталізований та авторизований, відтак була зафіксована «колективна думка» німецьких інтелектуалів стосовно наслідків і перспектив «перестройки».

¹⁰ Ebenda. S. 66.

¹¹ Buchholz Arnold. Amerikanisch-deutsche Konferenz über Gorbatschow-kurs. *Osteuropa*. 1988. № 11. S. 1022–1027.

¹² Schwieriger Umbau. Bilanz und Perspektiven nach fünf Jahren Perestrojka eine Momentaufnahme im Frühjahr 1990. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1990. Vom Helmut Köning. *Osteuropa*. 1990. № 9. S. 864–888.

Дехто вважав, що армія втратила цементуючу ознаку радянської імперії, позаяк Горбачов обрав військово-політичну доктрину зближення з Китаєм і Заходом¹³. Почала формуватися нова політика безпеки через налагодження стратегічного партнерства. Оптимістичною виявилася концептуальна оцінка радянського політичного минулого про неможливість вороття тоталітаризму в СРСР (Б. Майснер)¹⁴, враховуючи російсько-українську війну 2014–2024 рр.

Наприкінці лютого – початку березня 1991 р. відбулася чергова редакційна конференція, модератором якої був президент Німецького товариства східноєвропейських досліджень Александер Штайнінгер¹⁵. Постало концептуальне питання: «перебудова» – це курс змін чи курс корегування? Горбачов і його реформи, на думку німецьких учених, зіткнулися з консервативними силами, які підступно опиралися радикальним змінам. Демократизація авторитарного режиму в СРСР загальмувалася, адже західним країнам для цього знадобилися десятиліття. «Перебудова» була спробою половинчастих реформ, тому що недоторканою залишалася політично-економічна система, управлінський клас в особі партійно-радянської номенклатури. Система продемонструвала свою політичну неспроможність реформування самої себе.

Уповодж усієї «перебудови» спостерігалася неприхована ідеалізація постаті її ініціатора німецькими політологами, журналістами, істориками, соціологами. З ним була пов'язана уся радикальна термінологія, а найголовніше – демонтаж Берлінської стіни, шлях до історичного об'єднання ФРН і НДР. Між поняттями і явищами існує історична межа. Якщо для політолога теоретичне визначення є науковим фактом, то для історика лише завершені події і явища. Зокрема, Хайнц Брам сподівався, що «політика гласності» (*Die Politik der Glasnost*) може стати серцевиною духовного і політичного відродження¹⁶. Між словом і ділом існує велика дистанція. Для соціологів і правознавців фраза «політика реформ Горбачова» (*Die Reformpolitik Gorbatschows*) сприймалася як історична реальність¹⁷.

¹³ Ebenda. S. 871.

¹⁴ *Westen Klaus*. Perestroika und Rechtsordnung. *Osteuropa*. 1988. № 5. S. 329–349; *Ahlberg Rene*. Die Aufgaben des Soziologie bei der Umgestaltung der Sowjetischen Gesellschaft. *Osteuropa*. 1988. № 3. S. 161–179.

¹⁵ Sowjetunion, Frühjahr 1991. Aspekte einer Krise. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1991 von Helmut Köning. *Osteuropa*. 1991. № 9. S. 847–863.

¹⁶ *Brahm Heinz*. Gorbatschow Glasnost. *Osteuropa*. 1987. № 8. S. 592–602.

¹⁷ *Westen Klaus*. Perestroika und Rechtsordnung. *Osteuropa*. 1988. № 5. S. 329–349; *Ahlberg Rene*. Die Aufgaben des Soziologie bei der Umgestaltung der sowjetischen Gesellschaft. *Osteuropa*. 1988. № 3. S. 161–179.

Національний аспект «перебудови» також належав до проблемних пріоритетів німецької історіографії. Дві статті стосувалися діяльності демократичної опозиції в Україні, тобто про українську «перебудову»¹⁸, а також про національний рух, який в Україні, на думку Г. Зімона, набув ознак боротьби з однопартійною системою і центром¹⁹. Ще на початку «перебудови» вийшла його монографія про національне питання в СРСР²⁰, а загалом він спеціалізувався на політичній історії України.

Функціонування економіки належало до ключового пріоритету академічних студій німецьких аналітиків. Романтичне захоплення очікуваним «прискоренням росту» (eine Beschleunigung des Wachstums), яке спостерігалось серед німецьких учених у 1986 р.²¹, супроводжувалося певним скептицизмом. Дехто вважав, що економічна модель в СРСР вичерпала себе, ідейно збанкрутіла, відтак «нічого не зміниться» (ändern nichts)²². Скептики у своїх переконаннях опиралися на ідеологічний тягар економічних реформ, тобто наявність догматичних обмежень (заперечення інституту приватної власності, підприємництва, справжньої ринкової економіки, вільної конкуренції і торгівлі). Існувала ментальна дилема: «здатність радянського режиму до реформ і його бажання реформ» (Die Reformfähigkeit und Reformwill des Sowjetregimes)²³. Висновки і тлумачення німецьких дослідників базувалися на ретельному і глибокому вивченні поточного стану радянської економіки, декларативних заяв політичного керівництва і конкретних дій.

Доктринальна залежність «цивільної» економіки від обсягів фінансування ВПК не залишилася поза увагою німецьких політологів, економістів та істориків²⁴. Диспропорції на «оборонку» і соціальну галузь виснажували економіку, поглиблювали кризові явища, наближали крах

¹⁸ Rolf Göbner. Die demokratische Opposition in der Ukraine. *Osteuropa*. 1991. № 9. S. 864–876.

¹⁹ Simon Gerhard. Die Nationalbewegung und das Sowjetunion. *Osteuropa*. 1991. № 8. S. 774–790.

²⁰ Simon Gerhard. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion- Von der totalitären Diktatur zur nachstalinistischen Gesellschaft. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1986. 486 s.

²¹ Höhmann Hans-Hermann. Radikale Reform. Zum Kurs sowjetischer Wirtschaft nach dem XXVII. Parteitag der KPdSU. *Osteuropa*. 1986. № 8/9. S. 620–627; Wagenlehner Günter. Aktion stat Programm. Ideologische Aspekte unter Gorbatschow. Ebenda. S. 689–693.

²² Ein Jahr Gorbatschow. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1986. Von Helmut Köning. *Osteuropa*. 1986. № 10. S. 836–863.

²³ Ebenda. S. 862.

²⁴ Schröder Hans Henning. Gorbatschows Wirtschaftspolitik und die Verteidigung des Vaterlandes. Die sowjetische Rüstungswirtschaft in der Ära der Reformen. *Osteuropa*. 1987. № 8 S. 603–619.

СРСР²⁵. Витрати США на армію сягали 6,4% національного доходу, а в СРСР лише 2%, але і вони були непосильними, враховуючи гонку озброєнь. Стали очевидними системні недоліки радянської планової економіки, її неспроможність до реальної міжгалузевої координації²⁶. Намір системного реформування економіки зіткнувся з архаїзмом її планово-ручного регулювання²⁷. Декларативне проголошення ринкової економіки не супроводжувалося її системним і послідовним впровадженням²⁸. Партійна номенклатура, вихована на засадах ленінсько-сталінської теорії і практики соціалістичного будівництва, виявилася неспроможною до радикальних економічних реформ. Для неї ринкова економіка – загадкова «книга за сімома печатями» (ein Buch mit sieben Siegeln)²⁹. Інтерпретації німецьких учених втратили категоричний стиль класичних радянологів, позбулися критичного застосування концептуальних важелів теорії тоталітаризму, яка панувала у роки холодної війни. Не було і зловтіхи, а лише об'єктивний аналіз подій.

Аграрний сектор СРСР завжди постійно приваблював західних радянологів, які виокремлювали суто економічні аспекти від соціально-політичних (тема Голодомору). Радянську економіку підточувала низька ціна нафти (28 доларів за барель у 1985 р.), а сільське господарство примхлива «погода». Технологічна неспроможність колгоспно-радгоспної системи протистояти кліматично-природним викликам ускладнювалася безгосподарністю, відсутністю матеріального зацікавлення. Відомий німецький дослідник Карл Ведекін не знайшов у програмних засадах «перебудови» жодного натяку на відродження приватного підприємництва³⁰. Натомість постала чергова гігантоманія (Агропром), колективний підряд, бригадний метод, пролонгація «Продовольчої програми» з одночасним переслідуванням приватного сектора, який давав чверть продуктів споживання. Колгоспна система дискредитувала себе, але її залишили, тому

²⁵ *Schultz Lothar*. Die Reformen des neuen Parteiführers und außenpolitischen Bereich. *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart*. 1986. № 35. S. 169–180.

²⁶ *Hirsch Hans*. Probleme der Perestroika sowjetischer Planwirtschaft. Möglichkeiten der Umgestaltung. *Osteuropa*. 1990. № 8. S. 728–761.

²⁷ *Kosta Jiri*. Perestroika. Die Umgestaltung des Sowjetische Wirtschaftssystems. *Gewerkschaftliche Monatshefte*. 1987. № 7. S. 426–437.

²⁸ *Steffen Olaf*. Zur ökonomischen Krise in der Sowjetunion. *Osteuropa*. 1991. № 4. S. 344–357; *Steffen O*. Schwieriger Übergang zur Marktwirtschaft – die Versorgungskrise in der Sowjetunion. *Osteuropa*. 1991. № 7. S. 646–655.

²⁹ Sowjetunion. Frühjahr 1991. Aspekte einer Krise. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1991 von Helmut Köning. *Osteuropa*. 1991. № 9. S. 860.

³⁰ *Wädekin Karl-Eugen*. Landwirtschaft und Naturangsgüterschort – Chancen für Gorbatschows Agrarpolitik. *Osteuropa*. 1986. № 9. S. 648–662; *Wädekin K.-E*. Sowjetische Agrarproduktion unter Gorbatschow. *Osteuropa*. 1989. № 6. S. 536–550.

що вона уособлювала архаїчну систему політичної влади на селі. Горбачов з 1978 р. ретельно займався проблемами сільського господарства, але не наважився на його радикальне реформування. Пересічний врожай зернових (від 14 до 18 ц з га) був наочним виразом реформам. Відносна збалансованість внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції трималася за рахунок окремих республік, особливо України³¹. Радянський економічний потенціал поступався західному, а подальше протистояння і змагання поглиблювало соціальну ситуацію в країні (дефіцит, бідність населення, порожні полиці магазинів, суцільні черги, страйки шахтарів).

Системний перегляд зовнішньополітичної стратегії виявився вимушеним кроком для Горбачова. СРСР програв гонку озброєнь, а ціна поразки означала поглиблення економічної кризи і загострення соціально-політичної ситуації. Теза про «нове мислення» у відносинах з країнами Заходу і Сходу, яку запустив Горбачов, була його мирним сигналом³². Посилена увага німецьких аналітиків до зовнішнього курсу Горбачова пояснювалася перспективою вирішення «німецького питання» (падінням берлінського муру та об'єднанням Німеччини)³³. «Перебудова» зовнішньополітичної стратегії, яку започаткував Горбачов, завершилася розпадом Варшавського договору, відтак призвела до остаточного «звільнення» країн – членів військового блоку. Для Європи, особливо ФРН, горбачовська «перебудова» завершилася успішно, тому західні політики поважали Горбачова – радянського «голуба миру». Феноменальна за наслідками реформа – занепад і крах світової системи соціалізму на чолі з СРСР.

Німецькі дослідники, які належали до когорти класичних радянологів, самокритично переглянули концептуальні основи теорії тоталітаризму. Їхні оцінки радянської системи стали ліберальнішими. Авторитетним знавцем внутрішньої і зовнішньої політики СРСР був Борис Майснер, який присвятив їй вивченню чверть століття³⁴. Він прийшов у науку з політики, але всебічно розкрив свій інтелектуальний потенціал, дивуючи

³¹ *Wädekin Karl-Eugen*. Politik und Witterungseinfluss in der sowjetische Agrarproduktion. *Osteuropa*. 1989. № 7. S. 626–630.

³² *Heinzig Dieter*. Dynamisierung der sowjetischen Ost – und Südost-asienpolitik unter Gorbatschow. *Osteuropa*. 1987. № 8. S. 620–631; *Hannes Adomeit*. Gorbatschows Westpolitik Vorrang für die Beziehungen zu den Vereinigten Staaten *Osteuropa*. 1988. № 12. S. 1091–1105.

³³ *Seifferf Wolfgang*. Die Reformpolitik Gorbatschows und die Deutsche Frage. *Osteuropa*. 1989. № 4. S. 317–331.

³⁴ *Meissner Boris*. Außenpolitik und Völkerrecht der Sowjetunion. Ausgewählte Beiträge. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987. 358 s.

колег інтенсивністю виходу праць. У 1987 р. опублікував книгу «Програма дій Горбачова», яка висвітлювала початок «перебудови», її концептуальне обґрунтування у третій програмі КПРС. Цитуючи промови Горбачова про «нове мислення» і завдання «соціально-економічного прискорення», німецький аналітик шукав історичний зв'язок з 1920-ми рр., підкреслював наявність консервативних і конструктивних настроїв серед партійної еліти³⁵.

Для Майснера притаманна класична відданість «першоджерелу». Починаючи від матеріалів квітневого (1985 р.) пленуму ЦК і завершуючи серпневими подіями 1991 р., він не оминув жодного пленуму, партійної конференції 1988 р., з'їзду народних депутатів СРСР, поїздок Горбачова по країні і візитів на Захід, промов, статей у пресі, заяв і звернень. Учений подає персональний склад членів політбюро, депутатів Верховної ради СРСР, перелік ухвалених законів, їх характеристик за галузями спрямування (освіта, економіка, культура, виборче законодавство тощо). У статтях про балтійські республіки, з якими пов'язана його військово-політична біографія, чимало політологічних узагальнень та історичних порівнянь³⁶. У його працях постають ключові аналітичні блоки: історично-порівняльний дискурс більшовицьких реформ і доленосних для країни та суспільства періодів радянської історії (жовтневий переворот 1917 р., ера Сталіна, хрущовський політичний фальшстарт – «наздогнати і перегнати» Америку, специфіка хрущовської «десталінізації», епоха Брежнєва з її ідеологією про «розвинене соціалістичне суспільство»); науково-політологічні інтерпретації поняття і явища «перестройка», перелік її прихильників і противників; періодизація «перебудови», особливості її основних етапів та змістові характеристики, послідовність появи базових понять, спроба їх системного упорядкування. «Перебудова», як її задумав Горбачов, вважалася продовженням революційних змін від 1917 р. включно³⁷. Майснер вказав на відмінність між Сталіним і Горбачовим: перший здійснював кадрову чистку, а інший намагався провести ліберальну «десталінізацію» (*Entstalinisierung*), прагнув омолодження партійних рядів³⁸. За правління Сталіна відбулася зміна кадрів двох поколінь

³⁵ *Meissner B.* Das Aktionsprogramm Gorbatschows. Die Neufassung des dritten Parteiprogramms der KPdSU. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987. 157 s.

³⁶ *Meissner B.* Die Baltischen Nationen – Estland, Lettland, Litauen. Köln: Markus Verlag, 1989. Bd. 4. 304 s.

³⁷ *Meissner B.* Gorbatschow am «Rubikon». (I). Die Perestrojka vom Revolutionsjubiläum bis zum «Kleinen Parteitag» // Osteuropa. 1988. № 11. S. 981–1002.

³⁸ *Meissner B.* Parteiführung und Parteiorganisation der KPdSU nach dem XXVII. Parteitag // Osteuropa. 1986. № 11. S. 916–950.

через партійні чистки і репресії, а за Горбачова такої глибокої зміни партійних еліт не спостерігалось³⁹.

Історично-порівняльний підхід німецького ученого додає його академічним студіям системності. Хрущовська тактика і стратегія наздогнати і перегнати США (*das Einholen und Überholen*), на думку Майснера, опиралася на ідеологічні принципи, але з максимальним залученням науково-технічного потенціалу держави, а реформи Хрущова мали ознаки «політики керованої еволюції» (*eine Politik der gelenkten Evolution*)⁴⁰. Безумовно, що після «деспотичного самодержавства Сталіна», дії і вчинки Хрущова виглядали радикально і прогресивно. Радянські реформи не змінювали політичну систему, а швидше пристосовували її до вимог часу. Учений згадує Неп, але в інтерпретації його Горбачовим у Хабаровську 31 липня 1987 р. Тоді генсек ототожнював «перестройку» з «ленінським Непом», а слова «перетворення» і «революція» вважав рівнозначними.

Німецькі аналітики сприйняли революційний пафос «перебудови», смакували наявністю «поворотних пунктів» (*Wendepunkt*) в історії радянської держави⁴¹. Вони долучилися до дискусії стосовно теорії альтернатив і командно-адміністративної системи, висвітлення «білих плям», повірили в «опозиційність» Миколи Бухаріна, тобто пошуку історичних аналогій⁴². Спостерігалася певна ідеалізація минулого, а також горбачовського реформізму. Майснер дуже покладався на гарантії демократизації органів влади, які унеможливають реанімацію тоталітарного режиму⁴³.

Аналізуючи горбачовську термінологію, німецький учений ледве не ототожнює її з реальними подіями. У 1986 р. Майснер повірив у наявність «концепції Горбачова» (*Die Konzeption Gorbatschows*), яка означала «прискорення соціально-економічного розвитку» (*Die Beschleunigung der sozial-ökonomischen Entwicklung*), а також програму дій Горбачова (*das*

³⁹ Ein Jahr Gorbatschow Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz. 1986. Von Helmut König // Osteuropa. 1986. № 10. S. 836–863.

⁴⁰ Meissner B. Die KPdSU zwischen Stagnation und Reform // Osteuropa. 1986. № 8/9. S. 583–619.

⁴¹ Buchholz Arnold. Perestrojka und Ideologie. Grundsatzfragen von Systemerhaltung und Systemwandel in der Sowjetunion // Osteuropa. 1987. № 8. S. 571–591; Buchholz A. Amerikanisch – deutsche Konferenz über Gorbatschow-kurs // Ebenda. 1988. № 11. S. 1022–1027; Ahlberg Rene. Die Aufgaben des Soziologie bei der Umgestaltung der sowjetischen Gesellschaft // Osteuropa. 1988. № 3. S. 161–179.

⁴² Wehner Markus. Auf der Suche nach der „Wahrheit“? Zum polemischen Streit sowjetischer Historiker und Publizisten über die 1920er Jahre und die Ursprünge des Stalinismus // Osteuropa. 1990. № 12. S. 1129.

⁴³ Schwieriger Umbau. Bilanz und Perspektiven nach fünf Jahren Perestrojka eine Momentaufnahme im Frühjahr 1990. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1990. Von Helmut König // Osteuropa. 1990. № 9. S. 865, 887–888.

Aktionsprogramm Gorbatschows), навіть «стратегію прискорення» (Die Strategie zur Beschleunigung)⁴⁴. Прискорене інвестування економіки через зміну політики фінансування, запровадження нових біотехнологій, поліпшення системи планування, збалансування народногосподарського комплексу не мали конкретного механізму реалізації. Дивною виглядала і стратегія «подальшої демократизації суспільства» при збереженні партійної монополії на владу і традиційної планової економіки.

Демагогічна віртуозність Горбачова вражала, тому її довірливо сприйняли західні політики і аналітики. Генсек запропонував механізм реалізації своєї стратегії шляхом самоуправління через децентралізацію (Die Selbstverwaltung durch Dezentralisierung). Ні Майснер, ні інші дослідники не вигадували власної термінології. Вони запозичили її з промов Горбачова. У науковому лексиконі Майснера з'явилися визначення: «гласність» (Glasnost), «прискорення» (Beschleunigung), «відкритість» (Offenheit), «прозорість» (Transparenz), «імпульс» (der Schwung), «процес перетворень» (Umgestaltungsprozesses), «стратегія оновлення» (Eine Strategie der Erneuerung)⁴⁵. Ініціатор «перебудови» закликав до радикальних змін, але натомість запропонував радикальну термінологію. Горбачовський «неонеп», на переконання Майснера, виявився не дуже оптимістичним. Учений побачив наявність керованої «перебудови» (Der geleiten Perestrojka), тобто як у Хрущова. Висвітлення конкретних «процесів перебудови» постає у монографії Майснера⁴⁶. Учений згадав прихильників і противників «перебудови», відомий лист Ніни Андрєєвої у 1988 р. (прихильниця радянського режиму). Західна преса вважала його появу організованим випадком консервативних сил проти реформ Горбачова. Такої думки був і Майснер, який проаналізував обставини публікації «відкритого» листа⁴⁷.

У 1987–1988 рр. соціально-політична термінологія Горбачова почала втрачати суспільну гостроту і привабливість, тому що реальність була прямою протилежністю. У Майснера також спостерігалася певна інтелектуальна втомленість від слів про «перебудову». У нього з'явилося інтегральне поняття – «теорія трансформації» (eine Theorie der Umgestaltung). Інерція минулого ускладнила початкову фазу «революційних змін». Стара партійна номенклатура чинила опір своєю деструктивною бездіяльністю.

⁴⁴ Meissner B. Die KPdSU zwischen Stagnation und Reform... S. 583–619.

⁴⁵ Meissner B. Die Beschleunigungs – und Erneuerungsstrategie Gorbatschows. Die Sowjetunion zwischen dem XXVII. Parteitag... S. 815–832.

⁴⁶ Meissner B. Die Sowjetunion im Umbruch. Historische Hintergründe, Ziele und Grenzen der Reformpolitik Gorbatschows. Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt, 1988. 392 s.

⁴⁷ Meissner B. Gorbatschow am „Rubikon“. I. Die Perestrojka vom Revolutionsjubiläum... S.993.

Поняття «гальмівний механізм» (*Bremsmechanismus*), яке німецький аналітик використав у статті, стосувалося конкретного «бюрократичного зла» (*Bürokratische Übel*)⁴⁸. Консервативний партійно-радянський апарат не був готовий до реформування системи правління. Горбачову не вдалося досягнути справжнього «консенсусу» партійних еліт⁴⁹. У республіках Балтії, які відчули згубний вплив русифікації, прагнення національної незалежності почало набирати сили, охоплюючи усе суспільство⁵⁰.

Німецький аналітик був певен, що Горбачов намагався згуртувати прихильників «перебудови», запропонував на січневому (1987 р.) пленумі ЦК стратегію політично-економічного прискорення і оновлення, демократизацію партії; на червневому – основні принципи політично-економічної програми розвитку, яку мала затвердити партконференція; на травневому – досягти єдності довкола десяти ключових тез, а жовтневий мав підтвердити історичну місію реальних соціально-економічних перетворень. Майснер узагальнив основні положення ключових 10 тез, які розкривали теорію і практику горбачовської «перебудови», її стратегію і тактику⁵¹. Вони демонструють її західне бачення та сприйняття.

Перша теза стосувалася обставин, які створили нову політичну ситуацію у суспільстві та започаткували «революцію свідомості». Однак, залишився деструктивний вплив консервативно-бюрократичних факторів і догматичних ідей про переваги соціалізму. Сили, що сповідували їх, вважали «перебудову» суперечливим явищем. Тому були важливими «гласність», критика і самокритика в партії. *Друга теза* означала необхідність «радикальної економічної реформи» (*die radikale Wirtschaftsreform*), позаяк стагнація штовхала країну на межу економічної кризи. Стало ясно, що екстенсивне економіка вичерпала себе, але її реформування перебувало на початковому етапі. Труднощі її запровадження були зумовлені наявністю бюрократичного ставлення державних органів, консервативного і відсталого мислення. Вихід із ситуації також не вирізнявся новизною: реорганізація системи Держплану СРСР, але не скасування традиції і практики п'ятирічного планування основних показників соціально-економічного розвитку. Сталінська п'ятирічка як символ епо-

⁴⁸ *Meissner B.* Die Beschleunigung und Erneuerungsstrategie Gorbatschows. Die Sowjetunion zwischen dem XXVII. Parteitag und der Siebzigjahrfeier der Oktoberrevolution (Teil II). // Osteuropa. 1987. № 12. S. 905–920.

⁴⁹ *Meissner B.* Reformen der Wirtschaftsverwaltung unter Gorbatschow // Osteuropa – Wirtschaft. 1988. 4. S. 270.

⁵⁰ *Meissner B.* Die Beschleunigungs – und Erneuerungsstrategie Gorbatschows. Teil II. ... S. 906–907.

⁵¹ *Meissner B.* Gorbatschows am «Rubikon». Die Perestrojka vom Revolutionsjubiläum bis zum „Kleinen Parteitag“ // Osteuropa. 1988. № 11. S. 981–1002.

хи, була збережена. Сутність *третьої тези* полягала у тому, що «перестройка» вимагала максимального використання інтелектуального і духовного потенціалу науки, освіти та культури. Засобом його ефективного використання мала стати модернізація менеджменту науково-освітньої галузі.

Починаючи з *четвертої тези*, акцент зміщувався у бік суспільно-політичних процесів. Виявилось, що уся попередня робота, яка тривала у 1985–1987 рр., була першим кроком задля вирішення важливого і складного завдання – довкола поліпшення демократизації партії і суспільства. Аналізуючи партійні документи і промови Горбачова, Майснер підкреслює ключову лінію «перебудови»: очевидну і цілком «об’єктивну» необхідність реальної політичної реформи, яка мала б забезпечити соціалістичну законність. Напрямки і принципи політреформи, запропоновані центральним партапаратом, виглядали дивно, враховуючи непохитність базових ідеологічних основ функціонування радянської політичної системи. За таких обставин суперечливою виглядає *п’ята теза*, яка апелює до «ленінської концепції партії як політичного авангарду робітничого класу всіх трудящих». Отже, селянство, інтелігенція та інші соціальні групи належали до маргінальної групи, яку спрямовував «авангард». *Шоста теза*, яку німецький аналітик виокремив з програмних положень Горбачова, передбачала основні напрямки демократизації суспільства і держави шляхом відродження ролі і значення системи Рад народних депутатів усіх рівнів, тобто повноважних органів народовладдя. Для їх політичного забезпечення необхідно було провести реформу виборчої системи, фінансово забезпечити діяльність рад, зробити її публічною, підконтрольною суспільству. Виникла дилема: перерозподілу повноважень між партійними органами і радами. Горбачов запропонував політичну реформу, але вагався з передачею своїх «генеральних» повноважень. Постала абсурдна ситуативно-функціональна колізія: система не була готова удосконалитись самотужки, відтак стала на шлях самоліквідації.

Сьома теза передбачала політичне зміцнення основи радянської федерації на основі «самовизначення націй» (auf dem «Selbstbestimmungsrecht der Nationen»⁵²). Ніхто не мав наміру відмовлятися від непорушного «союзу вільних республік», але деструктивні процеси зрушили з місця, особливо в Україні і балтійських країнах.

Демократизація означала неминучість створення «соціалістичної правової держави» (eines sozialistischen Rechtsstaat). Перехід від концепції

⁵² Meissner B. Gorbatschows am Rubikon. Die Perestrojka vom Revolutionsjubiläum bis zum «Kleinen Parteitag» // Osteuropa. 1988. № 11. S. 981–1002.

«загальнонародної держави» до «правової» становив теоретичну сутність *тези № 8*, а *дев'ята* торкнулася прав громадських організацій, підвищення їхньої ролі у сприянні політичній реформі. Про громадянське суспільство тоді не йшлося.

Завершальна *десята* теза, якою Майснер підкреслив роль «перебудови» у поліпшенні міжнародних відносин, зовнішньої політики СРСР на зближення із Заходом. Колишній дипломат добре знався на її проблемах і принципах, наявності ідеологічного «догматизму» і «суб'єктивізму». Учений показав особливості зовнішньої політики Горбачова у своїх працях, а концентровано у статті від 1987 р.⁵³ Отже, 10 тез, які нічим особливим не нагадували християнські заповіді, є політологічно-історичними узагальненнями німецького ученого, його інтелектуальним доробком.

Систематизацію термінології за хронологічним і структурно-функціональним її призначенням, яку здійснив Майснер, ніхто з політологів та істориків не практикував. Історично вона охоплює 1985–1991 рр., але її структурування у німецького літописця опиралося на проблемно-тематичний принцип, а не формальну періодизацію за хронологією партійних з'їздів тощо. Періодизація функціонування самих явищ за принципом становлення, розвитку і згорання була інноваційною.

В українській історіографії горбачовська «перестройка» поділена на два періоди: 1985–1988 рр., коли він «стимулював перебудовчі процеси», і 1989–1991 рр., «коли він намагався їх утримати під своїм контролем або гальмувати, концентруючи владу у своїх руках»⁵⁴. Німецький учений подає хронологічний ряд за подіями, відштовхуючись від горбачовської весни 1985 р.

Періодизація «перебудови» за Майснером опиралася на проблемно-хронологічний принцип. Зокрема, 1985–1986 рр. були «початковою фазою». Перший етап, або «новий етап», на переконання ученого, розпочався з січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС, який підтвердив доцільність 5-річного плану розвитку до 1991 р., а також перспективного плану до 2000 р.⁵⁵ Наступний етап, виходячи з текстологічного аналізу статей німецького політолога, тривав від січня 1987 до літа 1988 р., який став своєрідним «рубіконом» для просування «перестройки». Тоді вдалося досягнути певного консенсусу партійної еліти з основних питань

⁵³ *Meissner B.* Sowjetische Blockpolitik unter Gorbatschow // *Südosteuropa Mitteilungen.* 1987. № 3/4. S. 183–193.

⁵⁴ *Даниленко В.М.* Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 209.

⁵⁵ *Meissner B.* Die Beschleunigungs- und Erneuerungsstrategie Gorbatschows. Die Sowjetunion zwischen dem XXVII. Parteitag und der Siebzigjahrfeier der Oktoberrevolution (Teil I)... S. 816.

здійснення перебудови. Не кожен партійний чиновник мав «нове мислення», але травневий пленум ЦК досяг спільного ухвалення 10 тез⁵⁶ (викладених нами вище – *В.М.*). Він підтвердив хронологію першого етапу (січень 1987 – весна 1988 р.). Січневий пленум запропонував стратегію політично-економічного прискорення та оновлення, червневий накреслив соціально-економічну і політичну програму для її ухвалення на партконференції, жовтневий заявив про відданість партії ленінським принципам соціалізму, а травневий (1988 р.) досягнув з усіх цих питань політичного консенсусу⁵⁷.

Для історичного дослідження періодизація є важливою складовою наукового пізнання. Майснер не порушив усталеної традиції, присвятив хронології перебудови серію статей за уніфікованою назвою – «Горбачовська перебудова радянської системи». Його періодизація має шість частин, кожна з яких висвітлює конкретний етап «перестройки» з поділом на фази і так звані дії (акції).

Перша фаза політичної реформи мала 5 дій, які тривали у суспільно-політичному житті країни у 1988–1989 рр., але реально її започаткувала чергова сесія Верховної Ради СРСР у вересні–жовтні 1989 р.⁵⁸ Тоді розпочалися політичні дискусії стосовно змін до конституції і законів про вибори. Два пленуми ЦК, які стосувалися аграрного і національного питання, чомусь не стали знаковими для німецького політолога, а лише доповнювали реформаційний курс. Дотримуючись хронологічного принципу, німецький учений постійно аналізує ключові терміни у промовах Горбачова, вважаючи їх функціональними символами «перестройки». Не оминув і вплив «реакційних» сил, тобто наявність консервативних і догматичних противників «перебудови», які сумували за «старими добрими часами» (*guten alten Zeiten*), з ностальгією згадували «міцну руку» (*feste Hand*). Для цієї категорії партійної номенклатури «перестройка» була чимось деструктивним. Майснер вважав ХІХ партконференцію (червень 1988 р.) поворотним пунктом політичної реформи⁵⁹, тобто «запав» на конкретні події.

Друга дія політичного сезону, ніби у театральній виставі, охопила період з квітня 1988 до березня 1989 р., коли відбувалася підготовка до

⁵⁶ *Meissner B. Gorbatschow am Rubikon. I. Die Perestrojka vom Revolutionsjubiläum...* S. 981–1002.

⁵⁷ *Ebenda.* S. 981–1002.

⁵⁸ *Meissner B. Gorbatschows Umbau des Sowjetsystem // Osteuropa.* 1989. № 7. S. 603–617.

⁵⁹ *Ebenda.* (II). № 8. S. 702–719.

виборів делегатів з'їзду народних депутатів СРСР⁶⁰. Партконференція можливо і була «поворотним пунктом» у теорії «перестройки», а з'їзд народних депутатів СРСР (25 травня – 9 червня 1989 р.) міг стати «переворотом». Напередодні дуже активізувалася «група Єльцина», яка опиралася на «лівих радикалів» від РСФРР, представленої 1099 делегатами, а Україна мала лише 262 представника. Доповідь Горбачова «Основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики СРСР» викликала жваву дискусію, а її каталізатором стала посада президента СРСР. Стара гвардія, яка згадувала про «міцну руку» почала вагатися, побоюючись диктаторських повноважень Горбачова. Але переломним моментом скористалися «молоді партійні кадри». На 6-му засіданні з'їзду оформилася ситуативна опозиція в особі Бориса Єльцина і А. Бразаускаса, а на черговому до них приєднався Ландсбергіс, активізуючи питання про національне самовизначення республік. Зазначені обставини Майснер пов'язує з дією № 3⁶¹. Її апогеєм стала політична акція Єльцина у Лужниках 12 червня 1989 р. Завершення з'їзду та обрання першого складу Верховної Ради СРСР, на думку німецького ученого, стало складовою політичної реформи. Вона представляла *четверту дію* політичного театру. Діяльність комітету з питань гласності, прав і звернень громадян та інших свідчили про конкретний результат реформування політичної системи⁶².

Завершальна *п'ята дія* в інтелектуальній конструкції Майснера, яка стосувалася періодизації «перестройки», торкнулася змін виконавчої ланки найвищого рівня, реорганізації центральних органів державного та економічного управління. Реформа Ради міністрів СРСР, про особливості якої доповідав Микола Рижков наприкінці червня 1989 р., виявилася конкретним і складним кроком на шляху «перебудови». Вона не була радикальною з точки зору зміни функцій, принципів управління, але кількісне скорочення міністерств, державних комітетів, главків виявилось болісним для чиновників. Висвітлюючи обставини цієї реорганізації, Майснер детально і педантично подає персональний склад 26 міністерств і

⁶⁰ Meissner B. Gorbatschows Umbau des Sowjetsystem III Zwischenspiel Der Umbau des Parteiapparats und des Revirement auf dem April Plenum des Zentralkomites // Osteuropa. 1989. № 10. S. 874–884.

⁶¹ Meissner B. Gorbatschows Umbau des Sowjetsystem IV. Dritter Akt. Die konstituierende erste Tagung des Kongresses der Volksdeputierten der UdSSR und ihre Ergebnisse // Ebenda. 1989. № 11/12. S. 995–1020.

⁶² Meissner B. Gorbatschows Umbau des Sowjetsystem V. Vierter Akt. Die Konstituierung und die erste Sitzungsperiode des neuen Obersten Sowjet der UdSSR // Ebenda. 1990. № 1. S. 68–90.

державних комітетів⁶³. Зміни стосувалися структури органів влади, уніфікації їхніх повноважень, але меншою мірою торкнулися політичних перетворень силових структур (КДБ, МВС). Відносини між союзними і республіканськими установами також не зазнали суттєвих перетворень, залишаючись підлеглими і залежними від Москви.

Отже, у шести статтях з однієї проблематики, Майснер дуже вичерпно і педантично виклав *п'ять* структурно-функціональних змін, які відбувалися у суспільно-політичному і державно-управлінському сегментах країни. Вражає деталізація подій і явищ, яка інколи шкодила теоретичному рівню, концептуальному узагальненню.

Друга фаза горбачовської «перебудови» політичної реформи розпочалася влітку 1989 р. і тривала до XXVIII з'їзду партії. Конфронтаційний дискурс, розпочатий на партконференції і конгресі народних депутатів, став характерним для дискусій другої половини 1989 р. У медійний простір проникли матеріали пакту Ріббентропа-Молотова, перші статті про голод 1932–1933 рр. в Україні, політичні репресії Сталіна, тому «білі плями» трагічної історії ставали червоними і чорними. У статті «Друга фаза соціально-політичних реформ Горбачова», опублікована у двох числах журналу «Osteuropa» за 1990 р.⁶⁴, Майснер виділив характерну рису початкової стадії «другої фази» конфронтації. Вона супроводжувала усі публічні заходи, особливо внесення змін до Конституції СРСР. У статті висвітлено діяльність та персональний склад Президентської Ради у березні 1990 р., до якої входили політики, державні службовці і митці: Ч. Айтматов, В. Крючков, Є. Примаков, М. Рижков, С. Шаталін, Д. Язов, О. Яковлев та інші⁶⁵. У лютому–жовтні 1990 р. ВР СРСР розглянула тексти законів про власність, земельне законодавство, але без їх радикального вирішення, тому що ідеологічно комуністична партія заперечувала інститут приватної власності і «капіталістичні відносини».

Політично керована «перестройка» з кожним її етапом наближала неминучий колапс системи влади. У другій половині 1990 р., як підкреслював німецький учений, стали виразними ознаки подвійної кризи (die Doppelkrise): економічної (eine Wirtschaftskrise) і політичної (eine politische Krise). Поєднання планової і регульованої ринкової економіки не давали позитивного ефекту. Вони втратили політичну актуальність,

⁶³ Meissner B. Gorbatschows Umbau des Sowjetsystems VI. Fünfter Akt. Die Regierungsbildung und Reorganisation der zentralen Staats und Wirtschaftsverwaltung // Ebenda. 1990. № 2. S. 105–114.

⁶⁴ Meissner B. Die zweite Phase der soziopolitischen Reform Gorbatschows I. Die Sowjetunion vor dem XXVIII. Parteitag der KPdSU // Osteuropa. № 11. S. 1031–1049.

⁶⁵ Ebenda. 1990. № 12. S. 1145–1159.

тому що процес «перебудови» вийшов з-під контролю центральних органів влади. Деструктивним поштовхом до руйнування СРСР стало проголошення з'їздом народних депутатів РСФРР декларації «Про суверенітет РСФРР»⁶⁶. Горбачов мав достатньо влади і сил, щоб зупинити парад суверенітетів республік, але, на переконання німецького ученого, утримався від силового варіанту⁶⁷. 16 липня 1990 р. Україна також проголосила декларацію про суверенітет, відтак шлях до логічного завершення політичної реформи був відкритий. «Перебудова» опинилася на роздоріжжі (am Scheideweg). Ні 500 днів Рижкова, ні ідея Союзу суверенних республік не могли стримати розвалу СРСР. Голова КДБ В. Крючков заговорив про деструктивні сили, про активізацію антирадянських елементів, але не мав політичної команди для силових дій. 24 грудня 1990 р. Горбачов виступив з доповіддю на IV з'їзді народних депутатів, підкресливши критичність соціально-економічної ситуації, тобто фактично визнав крах його реформ. У новорічній промові вважав 1990 р. найскладнішим роком «нашої історії». Майснер особисто бачився того року з Горбачовим у Боні⁶⁸. Він висвітлює відчайдушні спроби Горбачова для «оновлення Союзу» (Erneuerung der Union), але супердержава ХХ століття доживала останні місяці свого існування.

Початок 1991 р. означав кінець «епохи Горбачова», позаяк «перебудова» вирвалася за кремлівські мури. Запущений ним теоретичний принцип децентралізації управління економічним життям перекинувся на сферу політичних відносин, «прискорив» відцентрові сили у національних республіках, а згодом запустив парад їх суверенітетів. «Лівий радикал» Б. Єльцин захопив політичний трон на теренах Росії, а Горбачов лишився паперовим президентом з теоретичними повноваженнями. На протистоянні двох партійних лідерів зазначав і Майснер, яке підштовхнуло СРСР у прірву⁶⁹. Україна, політичне керівництво якої спостерігало за подіями у Кремлі, рухалася по шляху набуття повної незалежності, підсилюючи своє бажання та устремління громадськими акціями⁷⁰. Горбачов уникав загострення конфлікту з республіками⁷¹. Реформи відбувалися хаотично, більше нагадували намір і бажання реформатора, ніж

⁶⁶ Ведомости РСФСР. 1990. № 2. Ст. 22.

⁶⁷ Meissner B. Gorbatschow am Scheideweg (I). // Osteuropa. 1991. № 5. S. 467–492.

⁶⁸ Meissner B. Gorbatschow am Scheideweg (II). Die vierte Tagung des Kongresses der Volksdeputierten // Osteuropa. 1991. № 7. S. 671–683.

⁶⁹ Meissner B. Gorbatschow, Jelzin und der revolutionäre Umbruch in der Sowjetunion (I) // Osteuropa. 1991. № 2. S. 1187–1205.

⁷⁰ Даниленко В.М. Зазнач. праця. С. 196–197, 204.

⁷¹ Sowjetunion, Frühjahr 1991. Aspekte einer Krise. Bericht über die erweiterte Redaktionskonferenz 1991 von Helmut König // Osteuropa. 1991. № 11. S. 1036–1044.

реальну їх радикалізацію. На завершальному етапі «перебудови», на думку Майснера, постало питання «рубса»: конфедерація чи розпад СРСР. Суперечлива і доленосна дилема, яка підштовхнула події серпня 1991 р. (синдром ГКЧП). Німецькі аналітики вважали, що у Горбачова був намір здійснити модернізацію політичної системи в СРСР⁷², але, враховуючи тривалу і глибоку ідеологічну інтоксикацію, він намагався поліпшити соціалістичну систему, яка вимагала докорінних змін.

Німецька політологічна наука, історіографія і соціологія, висвітлюючи період горбачовської «перебудови», дотримувалася принципу «советоцентризму», тобто висвітлення загальносоюзного дискурсу. На таких концептуальних засадах тривалий час перебуває весь «остфоршунг». Історія України з її проблемами розчинилася в інтелектуальному дискурсі загальносоюзної держави. Особливості національного руху в Україні висвітлювали Г. Зімон, Р. Гьобнер, Е. Людеманн⁷³. Вони згадували тему Голодомору, діяльність Української гелсінської групи, Народного руху України, громадських і політичних діячів.

Історичні уроки «перебудови»: висновки і рекомендації

Аналітично-експертні дослідження німецьких учених мають науково-теоретичне і прикладне значення. Вони набули історіографічних ознак наукового знання, відтак і статусу прикладних рекомендацій.

1. Звернення німецьких аналітиків до історичного минулого у пошуках аналогії радянських реформ (Неп, сталінська модернізація, хрущовська «відлига», епоха «розвиненого соціалізму» Брежнєва) були рефлексивною калькою політичного дискурсу тих років, дублюванням термінології Горбачова. Актуалізація тематики Непу, «альтернативи Бухаріна», висвітлення «білих плям» історії означали відволікаючий маневр ідеологів «перестройки» (тактичний тренд О. Яковлева). Усі реформи в СРСР, крім адмінтерподілу, не торкалися політично-економічних основ системи влади, яка опиралася на базові постулати марксизму-ленінізму і прикладного більшовизму.

2. Політична система в СРСР виявилася неспроможною до реформування самої себе, незважаючи на заклики про доцільність демократизації. Ідеологічна парадигма унеможлиблювала системні зміни. Горбачов мав

⁷² Nach dem Putsch. Bericht über ein Gespräch am Runden Tisch zur Lage in der «postsowjetische Union» // *Osteuropa*. 1991. № 11. S. 1936–1044.

⁷³ Simon Gerhard. Die Nationalbewegung und des Sowjetunion // *Osteuropa*. 1991. № 8. S. 774–790; Gönner Rolf. Die demokratische Opposition in der Ukraine // *Ebenda*. 1991. № 9. S. 864–872; Lüdemann Ernst. Bewegung in der Ukraine von der «Ukrainisierung» zur Unabhängigkeit // *Ebenda*. 1990. № 9. S. 833–849.

бажання і намір перебудови системи управління, але не докорінної зміни системи. Він продукував радикальну термінологію замість докорінних змін. Відсутність команди справжніх реформаторів, опір консервативних сил загальмували «прискорення перебудови». Невипадково німецькі аналітики порушили принципове питання: «перебудова» – це ідеологія системних змін чи послідовне формування ідеологічних неологізмів? Вона була «реформою згори». Такою була одностайна відповідь учених. Декларативність радикальних змін політично-економічної системи не тягнула на статус «програми» і базової «концепції».

Демократизація суспільно-політичного життя та системи правління колишніх імперій (класичних і новітніх) вимагала значного часу і рішучості еліт. Західні цивілізації витратили десятиліття в епоху революцій. «Керована перебудова», на думку німецьких істориків і політологів, була функціонально приречена на згортання власного поступу. Управлінський клас був уражений ідеологічним вірусом, паралізований партійною дисципліною і ментально-світоглядними уподобаннями.

3. Проблемно-тематичні пріоритети «перебудови», виділені німецькими дослідниками, становлять її сутнісні ознаки. Вони не вигадували ключової термінології, запозичили її з промов Горбачова та програмних документів партії. «Гласність» вважали серцевиною духовного і політичного відродження. На початку «перебудови» в історіографічному дискурсі ФРН панувала ейфорія очікування змін, але восени 1987 р. виникли застереження, сумніви і відвертий скептицизм. Рефлексії довкола «прискорення», «радикальних реформ», «нового курсу» почали згасати, а на початку 1990-х рр. постали судження про «труднощі, підсумки і перспективи» перебудови. Західні аналітики замислювалися над реальними процесами і явищами: подальшою долею комуністичної ідеології, «переоцінкою цінностей», тобто перспектив геополітики після можливого краху СРСР, розколу КПРС, відносин партійних і радянських органів, проблемами управління багатонаціональною державою, реалізацією конституційного права на «самовизначення націй».

У німецьких аналітиків виникла принципова дилема: про здатність радянського режиму реформуватися і бажанням реформ. Питання ключове і надзвичайно важливе. Системна перебудова такої складної країни, якою був СРСР, вимагала глибокого наукового прогнозування наслідків, всебічного програмного забезпечення, конкретизації мети, деталізації завдань в усіх галузях суспільного життя.

4. Труднощі і підсумки реформування економіки впливали з ідеологічних засад функціонування політичної системи. Декларативні заклики про ринкову економіку, демонтаж командно-адміністративної системи, раціоналізації фінансування і планування не вирішували економічної

кризи. ВПК виснажував радянську економіку, яка втратила конкурентоздатність із світовими трендами. Ручне планове регулювання промисловості і сільського господарства поступалося ринковим важелям. Висновок німецьких учених виявився категоричним: «нічого не зміниться» (*ändern nichts*), тому що радянська економічна система – структурно-функціональний банкрут. Вона вичерпала себе організаційно та ідейно, стала історичним анахронізмом. Колгоспна-радгоспна система, якою особисто переймався Горбачов з 1978 р., залишилась без змін.

5. Перегляд військово-політичної доктрини, до якої вдався Горбачов, виявилось вимушеним кроком. Економічна криза зумовила соціальну напругу (дефіцит, ціни, черги, страйки). Світова ціна нафти (25 дол. за барель у 1985 р.) лише поглиблювали соціально-економічну ситуацію, тому «скорочення» гонки озброєнь, необхідність зближення з США, просування ідеї «нового мислення» у міжнародних відносинах стало життєво доцільним. Демонтаж ядерного потенціалу СРСР за рахунок України виявився необачним кроком, нав'язаний ідеологічним постулатом про «старшого брата» і принципи добросусідства, а з іншого боку помилковим сприйняттям західними політиками маятникової демілітаризації (переміщення ядерної зброї та її носіїв з України до Росії).

Два помилкових дискурси передували подібним деструктивним діям: оптимістична думка німецького аналітика Бориса Майснера про неможливість вороття теорії і практики тоталітаризму на теренах колишнього СРСР; втрата цементуючої ролі армії в радянській імперії внаслідок перегляду військової доктрини. Їх передчасне ігнорування обернулося не фарсом, а повномасштабною війною Росії проти України. Апарат КГБ, який здійснив першу спробу реставрації старого режиму (ГКЧП 19 серпня 1991 р.), трансформувався у ФСБ разом з реваншистськими намірами. Вони проявили себе у 2008 р. у Грузії, 2014–2024 рр. в Україні.

6. Періодизація «перебудови» має науково-пізнавальне значення. Вона детально висвітлена у працях німецького ученого Б. Майснера. Хронологічний поділ «перебудови» на етапи не є інноваційним і принципним. Інша справа – послідовність структурно-функціональних змін державних органів у ході «перебудови», її еволюційний вплив на трансформацію політичної системи (див. «теорія трансформації» Майснера). Поділ на фази є оригінальним, особливо з детальною характеристикою так званих «дій», тобто подій і явищ. Важливою для розуміння занепаду «перебудови» є теза про взаємодію «подвійної кризи» (*die Doppelkrise*), тобто політичної та економічної одночасно.

Незасвоєні уроки «перебудови» мають стати повчальними. У них перебуває рекомендаційний потенціал, який полягає у необхідності дотримання об'єктивних застережень. Будь-яка реформа, яка стосується

основ державності і суспільного правопорядку, має бути науково виважена та апробована на референдумах різного рівня. Незавершені реформи, як і не подолана хвороба, мають здатність до рецидиву у тяжких соціальних формах.

Рекомендації для практичного застосування

Історичний досвід здійснення горбачовської концепції «перебудови» у 1985–1991 роках має науково-прикладне значення, незважаючи на 40-річну давність події. Своєчасно незасвоєні уроки минулого повертаються до нас деструктивним бумерангом. Незавершена системна «перебудова», яку 40 років тому проголосив М. Горбачов, є своєрідним застереженням від помилок та прорахунків глобального характеру. Їх необхідно враховувати для формування засад внутрішньої і зовнішньої політики сучасної України. Отже:

1. Системні реформи, які стосуються соціально-економічних та політичних основ функціонування держави, мають супроводжуватися науковим прогнозом їхніх наслідків. Ігнорування наукової експертизи неминуче призведе до колапсу економіки.

2. Проголошення «гласності» і водночас збереження політичної цензури дискредитує будь-які реформаційні починання. Горбачовська «гласність» стимулювала духовне і національно-культурне відродження в Україні, а чергова спроба її інтернаціональної уніфікації завершилася провалом. **Міністерство культури та стратегічних комунікацій України** має враховувати історичні уроки, уникати декларативних намірів та суперечливих дій у царині інформаційного простору, будь-якого порушення свободи слова та «плюралізму думок».

3. **Міністерство освіти та науки України**, ухвалюючи програми шкільного курсу історії, має звернути увагу на історичні наслідки «перебудови»: крах СРСР, розпад Варшавського договору і Світової системи соціалізму, створення передумов для відродження незалежності України.

4. Історичний досвід здійснення системних реформ в СРСР (політика воєнного комунізму, Неп, сталінська модернізація, «політика керованої еволюції» М. Хрущова, «перебудова») бажано актуалізувати у програмах семінарських та факультативних занять вишів.

5. Реформа освіти, яка відбувалася у роки «перебудови», обмежилася регулятивними функціями державних установ, закладів, а не первинної ланки. Для України, яка приречена на відбудову економіки, актуальним є відродження галузевої професійної освіти та її «технологічне прискорення», реорганізація хаотичного нагромадження вищих навчальних закладів.

6. Для **Міністерства закордонних справ України** важливо враховувати декларативні наміри суб'єктів міжнародних відносин і реальні дії

«партнерів». Зовнішня військово-політична доктрина СРСР не зазнала суттєвих змін, а «переоцінка цінностей» (зближення з Китаєм, Заходом, стратегічне партнерство), яку декларував Кремль з Горбачовим, демонструвала його системну слабкість перед потугою НАТО. «Перебудова», яка завершилася крахом СРСР, залишила в Україні ядерний потенціал № 3 у світі. Позбавлення України ядерної зброї та її носіїв в обмін на декларативний меморандум у Будапешті 1994 р. – зайвий доказ ошуканства. «Гаранти» нашого суверенітету продемонстрували «дії з наміром» позбавити нас гарантій безпеки, а тодішнє керівництво України повірило у декларативні наміри, проігнорувавши підступні дії світових «миротворців». Вартість ліквідованої ядерної зброї та стратегічної авіації України необхідно класти на терези укладання міжнародних угод про рідкісні «мінерали» та використання «мирного атому». Незавершена перебудова повернулася до нас агресивною війною Росії.

Розділ 2. СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ

Олена Стяжкіна (м. Київ).

Докторка історичних наук,
провідна наукова співробітниця
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

2.1. Недовіра та невдоволення: люди та спільноти в практиках опору змінам (1985–1991 рр.)

Чи є період «перебудови» особливим етапом українського суспільства? Чи варто вживати термін «перебудова» окремо/разом із поняттям «рух за відновлення незалежності»? «Наша» чи «не наша» хронологія «перебудови» варта використання в історієписанні? Ці та інші дискусійні питання залишаються гострими та такими, що означають недостатню вивченість подій, фактів, явищ, феноменів, з якими зіткнулися українські спільноти наприкінці 1980-х на початку 1990-х років.

Метою трирічного проекту роботи над спільною темою відділу історії України другої половини ХХ століття було проаналізувати та оприяти «невидимі» для тогочасного політичного й сучасного історіографічного дискурсу групи людей, які не сприймали змін «перебудови» або сприймали їх із недовірою та невдоволенням. Завдання було визначено як: з'ясувати причини цього невдоволення та динаміку їх змін на підставі аналізу обраних конкретно-історичних процесів або явищ. Охарактеризувати сценарії реакції на реформи та проаналізувати потенціал та причини тяглості цих сценаріїв.

Визначаючи людей та групи людей, які опиралися змінам, я мала на увазі не консервативне крило правлячої еліти, яке хотіло припинити реформи, й не революційне крило еліти та посталих громадських рухів, які опиралися не стільки змінам, скільки їх повільності та обмеженості та намагалися пришвидшити трансформаційні процеси. Й віддані консервативним цінностям, й провідники демократичних ідей отримали і свій голос, і свій аналіз в історіографії¹. Певною мірою, отримало висвітлення й питання щодо суспільних настроїв та суспільної думки².

¹ The Gorbachev Bibliography: Books and Articles in English on Perestroika in the USSR (1985–1991) / compiled and edited by Joseph L. Wiczynski. New York: Norman Ross Pub., 1996; Zajcew O. The Evolution of Perestroika and Glasnost // Rukh: the social construction of

Однак, власне, практики несприйняття та/або опору змінам, які чинили громадяни у професійній сфері, соціальних стосунках, економіці, залишилися здебільшого непроаналізованими. Однак, на мою думку, саме практики опору зіграли важливу роль у неефективності спроб реформувати систему (й продовжували грати цю роль у повільності та не проходженні реформ в сучасній Україні). Саме цей «інерційний слід» усталених, однак невидимих практик, що впливають на сучасні процеси, зумовлює актуальність означеної проблеми.

Володимир Тарасов окреслив наявність таких практик поняттям «простори перебудови», маючи на увазі як локалізацію подій 1985–1991 рр., так і кардинально іншу оптику в аналізі власне мікроісторичних сценаріїв³. Цей методологічний підхід щодо пошуку проявів невдоволення був реалізований при роботі із джерелами.

Вживаючи поняття «недовіра» та «невдоволення» для оприявлення практик «невидимих» груп, я маю на увазі, переважно, ті його форми, котрі в гуманітарному знанні визначаються як «пасивні». Йдеться про

protest, 1988–1992: A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Ph.D.: [microform] / Graduate Department of Political Science University of Toronto; by Orest Wasyl Zajcew – Ottawa: National Library of Canada, 2000. XII, 342 p.; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні сер. 1950-х – поч. 1990-х рр.: Монографія / А. Русначенко. К., 1998; *Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи): матеріали науково-теоретичного семінару.* К.: Інститут історії України НАН України, 1996. 46 с; *Рябчук М.* Початок кінця // Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». К.: Критика, 2000. С. 30–59; *Кульчицький С.* Відкладена революція. Про події 1989–1991 рр. в Україні // Політика і час. 2001. № 8. С. 13–23; *Бойко О.Д.* Україна 1985–1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Бойко. К.: ПЕНД, 2002. 305 с.; *Тарасов Володимир.* Образ перебудови (1985–1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків: Раритети України, 2016. 120 с.; *Даниленко В.М.* Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2018¹. 278 с. та ін.

² *Echoes of Glasnost in Soviet Ukraine* / Ed. Romana M. Bahry. North York; Toronto: Captus University Publications, 1990. 252 p.; *Dear Comrade Editor: Readers' Letters To The Soviet Press Under Perestroika.* Bloomington: Indiana University Press, 1992; *Прокоп М.* Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / М. Прокоп // Бібліотека українознавства. Нью-Йорк, 1993. Т. 62. 646 с.; *Смольніков Ю.Б.* Рух за поширення української мови в УРСР (1985–1989 рр.) / Ю. Смольніков // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. наук. ст. К., 2002. Вип. 6. С. 289–305; Гордіна Н.* Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Гордіна Наталія Олегівна. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2012. 182 арк. та ін.

³ *Тарасов Володимир.* Образ перебудови (1985–1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків: Раритети України, 2016. С. 13.

саботаж та продовження дії у звичний спосіб, удавану безпорадність, імітацію, осміяння, втечу тощо.

Джерельною базою дослідження стали архівні матеріали – довідки ЦК КПУ про впровадження гасел перебудови в різних інституціях та установах, скарги; довідки та звіти відповідних відділів КДБ щодо суспільних настроїв, критики реформ, діяльності «неформалів», політичних та економічних злочинів проти радянської держави; стенограми та протоколи пленумів, зборів творчих спілок; протоколи виборів нових керівників промислових виробництв, начальних та управлінських установ; статистика щодо еміграції; матеріали преси, міський фольклор, дозволена державою сатира, неофіційна сміхова культура, усні історії, мемуари, художні та кінотексти.

Вивчаючи недовіру та невдоволення, втілені в соціальні практики, необхідно обрати локуси та «рельєфи». Варто зазначити, що варіативність змін поведінки, реформ «згори» та «знизу», участі та неучасті в них була напрочуд різноманітною. Для пошуків відповіді на поставлені завдання було обрано чотири простори: економічний, пов'язаний лише з одним чинником – мильною кризою, практичний, означений кардинальним розривом із радянським та втечею за кордон, символічний, спрямований на вивчення та «одомашнення» ірраціонального світу, інституційний, пов'язаний із втратою впливу радянських репресивних установ.

Мильна криза: невдоволення імперією, пошуки «радянських сценаріїв»⁴

Мильна криза кінця 1980-х років була одним з найбільш критичних та пам'ятних процесів, які передували розпаду радянської імперії. Вона однаково чинно зачіпляла різні верстви населення (окрім комуністичної еліти) та поставала як загрозливий для Кремля чинник руйнації усталених соціальних контрактів. Оскільки радянський російський імперіалізм сформував систему самоописання, в якій умовна Москва та умовні «руські» взяли на себе тягар та відповідальність за «культурне підтягування» інших народів, їхню безпеку та соціальний добробут.

Спонукана зовнішніми викликами, реальною та уявною загрозою війни, необхідністю орієнтуватися на технічні винаходи західної цивілізації, радянська комуністична система сформувала численну кількість соціальних проектів, які за своєю спрямованістю нічим не відрізнялися від аналогічних тенденцій у західному світі (гігієнічний, освітній, урбанізацій-

⁴ Детальніше: Стяжкіна О. Мильна криза «перебудови» та руйнація соціальних контрактів в підрадянській Україні // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2023. Вип. 27. С. 22.

ний тощо). Однак вони сутнісно відрізнялися за стилем та змістом їх запровадження. Й у першу чергу тим, що всі вони були жорстко ієрархічні та політично орієнтовані. Позитивні зрушення у радянському суспільстві проголошувалися надбанням комуністичної партії та Москви як центру ухвалення рішень. Усі трансформації, що сталися у республіках СРСР та Україні, зокрема, представлялися як такі, що були «даровані», «дозволені», «створені» з волі Кремля та партійної верхівки. Й у ранньо-, й у пізньорадянській політичній риторичі українців закликали дякувати «партії, уряду, братньому народу» за всі «покращення» та «перспективи подальшого розвитку».

У роки «перебудови», коли економічна криза розгорталася швидше, ніж Москва встигала коригувати риторику, власне саме ця імперська ієрархічна риторика стала джерелом недовіри, критики, розчарування пересічних людей. Мило та мильна криза були лише одним з проявів загальної руйнації усіх підвалин російського радянського імперіалізму. Одним, однак дуже показовим та дуже значимим для всіх сучасників перебудови.

Разом із мильною кризою руйнувалися одразу декілька соціальних контрактів, які проголошувала та на яких базувалася влада радянської Москви: гігієнічний, безпековий та соціальний.

Мило, а точніше, його відсутність, ставили під сумнів головні функції центру – захищати та годувати. А головне, неспроможність імперії ставала очевидною всім людям, навіть тим, що не мислили у політичних категоріях та намагалися бути якомога далі від суспільних проблем. З іншого боку, зникнення мила та миючих засобів об'єднувало й тих, хто вважав зміни непотрібними, й тих, хто бачив їх недостатніми у тому варіанті, що його пропонувала Москва. Мило, у символічному сенсі, виявилось тим самим легендарним «цвяхом», який випав з підкови й тим спричинив падіння «королівства».

За таких обставин тяжіння до економічного, а згодом і до політичного суверенітету ставало єдиним виходом, що відповідав би на всі соціальні та безпекові виклики. Формула «досить годувати Москву» у випадку із милом могла б звучати «досить мити Москву». Навіть без голосного промовляння саме її втілення стало одним з шляхів рішення мильної кризи. Суверенізація українського ринку, встановлення прямих зв'язків із іноземними партнерами (у тому числі, і міжреспубліканські зв'язки) дали змогу як налагодити власне виробництво мила та миючих засобів, так і закупати їх за кордоном за ринковими цінами.

Саме мило поступово позбувалося символічних статусів: воно припинило бути привілеєм для робітничого класу, єдиним захистом від можливих епідемій та вигідним товаром для бартерних обмінів на випадок

війни. Воно припинило бути частиною соціальної угоди між владою та громадянами, ознакою статусу або належності до певного прошарку. Мило та миючі засоби зайняли своє нормальне місце серед товарів щоденного вжитку, втративши «сакральні» смисли, додані ним нарративом радянської імперії.

Однак разом із певним розчаклуванням мила, ця криза оприявила адаптивну пасивність численної кількості громадян УРСР, їхню готовність приймати свавілля держави (навіть такої, що розвалювалася на очах), покору (тільки страйкуючі робітники включали мило у список вимог до влади, інші групи населення мовчки чекали у чергах, переплачували у спекулянтів та зрідка писали скарги до ЦК).

Руйнація соціального контракту між українцями та радянською державою щодо мила викликала хронічне невдоволення, яке – часом/часто – адресувалося не Москві, а демократичним рухам, громадським активістам, які, мовляв, були відповідальні за нижчу (порівняно із попереднім періодом) якість життя. Мильні – й ширше – інші соціальні негаразди спричиняли не опір, а глуху фрустрацію, пов'язану із пошуками винних або відповідальних за формування нового контракту, в якому б держава взяла на себе та чітко виконувала свої соціальні зобов'язання. Для певної кількості громадян УРСР українська незалежність стала не результатом свідомої боротьби, а намаганням знайти та вписатися у нові ієрархії, які б забезпечували їх прагматичні потреби. При цьому, у нову реальність люди прагнули привнести «старі правила», згідно яких їхня поведінка мала залишатися споживацькою та безвідповідальною, такою, якою вона була сформована за умов панування СРСР⁵.

«Неповерненці» перебудови: прояви кардинальної недовіри⁶

Поняття «локалізації» через призму мікроісторії дозволяє сформулювати проблему досвіду тих радянських людей, які, проживаючи «перебудову», не очікували від неї нічого доброго або просто не були готовими для участі у змінах через різні соціально-демографічні обставини та персональні психологічні характеристики.

⁵ Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х / А.А. Голов, А.И. Гражданкин, Л.Д. Гудков и др.; под общ. ред. Ю.А. Левады. М.: Мир, Океан, 1993. 300 с.

⁶ Детальніше: *Стяжкіна О.В.* «Неповерненці» перебудови: сценарії втечі та владний контроль в УРСР [Електронний ресурс] / О.В. Стяжкіна // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2023. Вип. 46. С. 59–70. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdpu_ist_2023_46_9

Опинившись у ситуації невизначеності та неготовності підтримувати ідеї соціальних або національних змін, люди вдавалися до різних практик, однак для декотрої частини радянських людей «перебудова» не відкрила нові можливості «ремонту» або кардинальних змін суспільства, а навпаки означила розрив із радянським як таким. Практичним втіленням цього розриву стала втеча за кордон.

Історики, що аналізували ці процеси, довели, що втечі за кордон не були соціальною новацією «перебудови». Попри закритість радянських кордонів, яка була частиною внутрішньої політики, орієнтованої на реальну та позірну воєнну загрозу, пошуки та призначення ворогів, шпигуноманію, автаркію, тотальний контроль над населенням тощо, така форма розриву із радянським мала свою тривалу історію.

На момент проголошення «перебудови» було сформовано практики підготовки до виїзду за кордон, які передбачали, у першу чергу, отримання «виїзної візи», тобто погодженого на багатьох рівнях (від профспілки, керівництва установи й до обкомів партії та КДБ) дозволу на тимчасове перебування за кордоном. На кожному щаблі процесу отримання «виїзної візи» громадяни проходили перевірку. Ній піддавалися моральні якості, соціальна активність, трудові успіхи, політична благонадійність, наявність попередніх виїздів за кордон тощо. На кожному з етапів пошукач міг отримати відмову. Найбільш розповсюдженими причинами відмови за даними КДБ УРСР були: «наявність компрометуючих матеріалів (судимість того, хто оформлявся, та його родичів), аморальна поведінка в побуті, зловживання спиртними напоями, обізнаність у державних таємницях, політична незрілість, намір використати поїздку за кордон у корисливих цілях, наявність зв'язків за кордоном, висловлювання зрадницьких намірів, порушення норм поведінки у минулих поїздках за кордон, недобросовісне ставлення до роботи, хвороби (шизофренія, епілепсія), інші».

Згідно 56 статті КК УРСР «втеча за кордон або відмова повернутися з-за кордону в СРСР» кваліфікувалися як державна зрада, що карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або смертною карою з конфіскацією майна (Кримінальний Кодекс УРСР, 1960). Злочинами також були «виїзд за кордон, в'їзд в СРСР або перехід кордону без встановленого паспорта чи дозволу належних властей» (ст. 75), а також приховування злочину (ст. 186) або недонесення про нього (ст. 187) (Кримінальний Кодекс УРСР, 1960).

Радянські громадяни могли тимчасово покинути країну у межах науково-технічного, торгово-економічного, культурного обмінів, по лінії міжнародного транспорту та цивільної авіації, туризму, приватних запрошень. Втечі за кордон здійснювалися за тими самими напрямками, за

якими здійснювалися дозволені контакти. Люди не поверталися з відряджень за обміном, туристичних поїздок та поїздок, які вони мали б самі обслуговувати як команда корабля.

Вивчені матеріали доводять, що втечі/зникнення з місць, пов'язаних із роботою або відрядженнями були частішими, ніж «неповернення до туристичних груп». Ті, хто тікали з відряджень, мали більше часу, щоби підготуватися та більшу свободу для маневру, оскільки не були обмежені суворими розкладами руху туристичних груп. Так само, як і у випадку із морями, відрядження «зникали» у геть різних місцевостях та країнах.

За кордоном зникали не тільки пересічні, а й статусні відряджені, перевірки яких мали б бути значно ретельнішими, а відданість радянській державі – безсумнівною. Так, 4 липня 1989 року у Нью-Йорку не повернулися до місця свого постійного проживання співробітники представництва СРСР при ООН кияни, подружжя Лисенків – чоловік, дружина та їхня восьмирічна донька.

Зважаючи на той факт, що легальних механізмів поїхати з СРСР назавжди було обмаль, втечі були одним з варіантів нелегальної еміграції. Проаналізовані матеріали дозволяють стверджувати, що втечі продовжували залишатися каналом еміграції увесь період так званої перебудови. Як правило, це були сплановані дії, включені як у практики легального перетину кордонів через іноземні відрядження, туризм, роботу на транспортних засобах, а так і у кримінальні практики, пов'язані із захопленням літаків.

До втеч вдавалися різні за віком, національністю, професією, місцем проживання, сімейним статусом люди. Схожою рисою їхньої поведінки була настільки глибока недовіра до влади, що всі зміни та реформи вони не сприймали як можливі та реальні.

Пояснювальні схеми, до яких вдавалися втікачі, залежали від того, чи вдалася, а чи не вдалася спроба нелегальної еміграції. Якщо така спроба виявлялася успішною, то «неповерненці» давали пояснення представникам іноземної влади: мотиви зводилися до «неможливості жити у СРСР». Якщо втікачів вдавалося затримати, то вони уникали політичної риторики, посилаючись або на вплив «ворожих голосів», або на «тимчасові розлади розуму», пов'язані із персональними негараздами, вживанням алкоголю, побутовою невлаштованістю.

Впродовж періоду, що вивчається, помітно змінювалась риторика та практика запобігання втечам з боку КДБ УРСР. Наприкінці 1980-х років, представники репресивних органів стали уникали слів «втеча», «злочинець», натомість використовуючи більш м'які: «зникнення», «випадіння за борт корабля», «неповернення», «громадянин». Крім того, якщо на початку періоду «перебудови» відомості про втікачів, подані до ЦК КП(У)

завершувалися обіцянкою докласти зусиль щодо їх повернення на батьківщину, то наприкінці – заявами про «роботу із з'ясування обставин та мотивів». Певною мірою, представники органів безпеки та партійних органів чим далі, тим дужче демонстрували готовність «спустити на гальмах» випадки втеч, які ще на початку 1980-х років вважалися б небезпечним скандалом. Наприкінці періоду, що вивчається, пояснення обох сторін нагадували п'єсу, яку розігрували за згодою. «Поверненець» кається у тому, що не своєю волею «у нетверезому стані був віднесений у море», «потрапив під вплив антирадянських повідомлень західних радіостанцій» тощо, представники КДБ вважали ці пояснення вичерпними. Вони не вдавалися до більш ранніх практик віднаходження «ворожих зв'язків та ворожого оточення», «мережі шпигунів та зрадників», «неналежного соціального походження» втікачів. Невизначеність самих співробітників органів безпеки, їхнього статусу та завдань у політичній ситуації, що швидко змінювалася, зіграла на користь й тим неповерненим, яких не впіймали, й тим, кого вдалося у той чи інший спосіб повернути до СРСР. «Втікачів» не змальовували «ворогами народу» та не звинувачували у зраді батьківщини. За винятком лише таких, чиє зникнення спричиняло міжнародні скандали та міжнародний розголос.

Значно зменшилася й активність анонімних помічників (та/або «секретних співробітників») органів КДБ: кількість «сигналів» щодо «виношування планів втечі та небажаності відпускати когось за кордон» від стабільної цифри три-чотири листа на обласне управління на місяць у 1985–1987 роках зійшла на нанівець у 1990 році.

Прикметою часу виявився й той факт, що образ втікача став формуватися не за лекалами «ворога народу», «зрадника – учасника шпигунської мережі», а за формулами знецінення та применшення соціальної ваги порушника. Втікачів описували як у офіційних зведеннях, так і у пресі як дрібних кримінальних злочинців, шахраїв, алкоголіків, людей, які мали психічні розлади.

Лібералізація виїзного законодавства призвела до колосального зростання масштабів туризму та ділових й приватних поїздок за кордон. Якщо у 1985 році йшлося про тисячі відвідувачів іноземних країн, то з 1989 року їх кількість рахувалась у мільйонах. Нову політику контролю силами КДБ та партійних органів вироблено не було. Варто зазначити однак, що декотрі радянські українці вчинили свої втечі (чи наміри втекти) вже тоді, коли виїхати легально було значно простіше.

У цих втечах примітним є той факт, що всі вони здійснювалися геть різними людьми у схожих обставинах. У тому числі, схожих тим, що люди слухали одні й ті самі новини – новини про зміни та реформи, були свідками реальних змін та соціальних зрушень, від яких не можна було

відмахнутися чи не помітити. Однак зі всіх можливих способів дії вони обирали той, що був давно виношуваним планом – планом втечі за кордон та докорінної зміни життя. Зі всіх, хто висловлював перестройці недовіру, ці – нечисленні люди – були такими, що демонстрували її у найбільш екстремальний спосіб.

Нормалізація ірраціонального у поведінці та способі мислення радянських українців наприкінці 1980-х років⁷

Незважаючи на систематичне формування раціональної картини світу, що включало як наполегливі зусилля щодо вивчення об'єктивних законів природи, так й боротьбу (то більшого, то меншого масштабу) проти релігії, чаклунства, шаманства та всіляких «культів», совєцькі люди так ніколи й не відійшли від «дрібного язичництва», декоративної або справжньої релігійності, пошуків та прогнозування незбагнених явищ, інтересу до віщування тощо. Практики долучення до світу ірраціонального для різних соціальних груп позначалися різними задачами, сценаріями, рівнем осмисленості.

Бідність та економічні негаразди об'єктивно сприяли поширенню та використанню «інших» способів щасливого життя, матеріальним втіленням якого ставав «чайний гриб», що «прикрашав» підвіконня значної кількості мешканців УРСР та «обіцяв» лікування чи не від всіх хвороб. Саме бідність, нестача ліків, їх дорожнеча, подекуди – недовіра до офіційної медицини, яка загрузла у корупції та недбалому ставленні до пацієнтів – все це сприяло пошукам нового місця довіри, а з тим – й нових, мало затратних та швидких й безболісних способів лікування та профілактики захворювань.

Іншим, цілком об'єктивним фактором пошуків розради та спроб розуміння світу, який припинив бути стабільним та зрозумілим, був психологічний стрес та суттєве зростання рівня тривоги. Оскільки в радянському суспільстві душевні захворювання були або непристойними та такими, що їх треба було соромитися й приховувати, або такими, що ставали частиною каральної медицини, ані мережі спеціалістів, ані схвалених практик їх відвідування вироблено не було.

Погоджуючись із низкою дослідників⁸ у тому, що легитимація ірраціонального та зростання інтересу до нього, було загальною світовою

⁷ Детальніше: Стяжкіна О.В. «Поручкалися з інопланетянами»: нормалізація ірраціональної картини світу в підрадянській Україні часів «перебудови». [Електронний ресурс] / О.В. Стяжкіна // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2022. Вип. 41. С. 60–72. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvdpu_ist_2022_41_9

тенденцією⁹, варто зазначити, що в підсовецькій Україні часів «перемудови» ці процеси мали очевидні особливості.

Вони полягають у тому, що просуванням ірраціональних моделей світу зятято опікувалась саме партійна преса на всіх рівнях – від районних до республіканських газет. Партія пропонувала та запрошувала у світ, який до того проголошувала якщо не забороненим, то точно – відсталим та не вартим уваги. З урахуванням того факту, що державне телебачення та преса десятиліттями були єдиним масовим джерелом інформації, довіра до них або апеляція до них як до авторитетного джерела додавала респектабельності та схвальності всім спробам пізнати світ та скористатися можливостями цього пізнання в новий спосіб. Якщо коротко: радянські державні установи та радянські (російські) інституції у 1985–1991 роках відкрили та легітимізували цей перехід. Анна Гелцер слушно зауважує, що ця ситуація говорила про смертельно хворе політичне тіло, яке «усвідомлюючи свою хворобу, що неухильно розмиває її контроль над реальністю», шукало виходу – «порталу в інший вимір, де воно зможе підтримувати віру й розум і відновити контроль над сьогоднішнім для того, щоб забезпечити собі майбутнє»¹⁰.

По-друге, потяг до ірраціонального продовжував бути наслідком як бідності, так і соціальних страхів. Обидві ці позиції мали під собою реальні підстави. Не здогадки про кінець світу, які досліджували пересічні мешканці Західної Європи та США, а реальний кінець світу – із атомною загрозою, голодом, бандитизмом – ставав джерелом пошуку альтернативних шляхів його запобігання. Крім того, використання містичних, езотеричних, парапсихологічних тощо практик накладалось на синдром вивченої беспорядності¹¹ – стану, за якого особа не запроваджує жодних дій для покарання своєї поганої ситуації, хоча має такі можливості, оскільки вважає, що від неї нічого не залежить. Ірраціональне

⁸ Романов Павел, Ярская-Смирнова Елена. Социальное как иррациональное? (Диагнозы 1990 года). НЛЮ. 2007. № 1. Режим доступа: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4628C7IB2dwJ:https://magazines.gorky.media/nlo/2007/1/socialnoe-kak-irracionalnoe.html&client=firefox-b-d&hl=ru&gl=ua&strip=1&vwsrc=0>

⁹ У травні 1989 року у газеті Нью-Йорк Таймс, наприклад, Білл Келлер писав про те, що дружина Рональда Рейгана має персонального астролога, тож ситуація в радянській еліті мало чим відрізняється від американської Bill Keller, 'The Russians, Too, Embrace 'Secret Silliness' of Astrology', *New York Times*, 14 May 1988. <https://www.nytimes.com/1988/05/14/world/the-russians-too-embrace-secret-silliness-of-astrology.html>

¹⁰ *Geltzer Anna*. 2011. «The Rise and Fall of the Extrasense». Somatosphere. Accessed July 16, 2017. <http://somatosphere.net/2011/12/the-rise-and-fall-of-the-extrasense.html>

¹¹ *Селінгман Мартін*. Helplessness: On Depression, Development, and Death. San Francisco: W.H. Freeman, 1975.

ставало ненавмисним та часом навіть неусвідомленим способом перекладання відповідальності – з партійного керівництва державою та її установами на «духів», «зірки», «енергію», «передначертаність». Це зауваження не означає, що певна кількість українців відмовилася від наукового погляду на світ. Однак можна говорити про контамінацію як ситуацію потрапляння у певне середовище домішки, який змінює властивості цього середовища. Як наслідок одна й та сама людина ставала носієм взаємовиключних картин світу, але при цьому не відчувала когнітивного дисонансу: мозаїчний матеріалізм поєднувався із езотерикою, православ'я із йогою, комуністичні ідеї із парапсихологією, ідеї національного відродження із вірою у переселення душ тощо.

Третя ж особливість полягала у тому, що весь світ ірраціонального отримав «єдиний голос». Якщо за радянських часів шукачі НЛО та відвідувачі ворожок були геть різними категоріями інтересантів езотерики та паранормальних явищ, то з кінця 1980-х років вони ніби стали на один рівень й «заговорили» однією мовою, де енергії ворожки не заперечували енергій інопланетян й цілком вкладалися у астрологічні прогнози та парапсихологічні експерименти. Цей «один на всіх голос», виплеснутий зі сторінок авторитетної державної преси, став результатом символічної втечі від катастрофи руйнації звичного світу. Однак він же набув рис джерела подальшої ірраціоналізації суспільної поведінки, очікувань та способів подолання персональних та загальних криз. З другого ж боку, це єдиний, схожий та зрозумілий всім спосіб говоріння та практикування ірраціонального створював нові горизонтальні соціальні зв'язки та формувал певні спільноти, які свідомо відгороджувалися від участі у політичному житті, «знайшовши» себе у езотеричних, містичних, парапсихологічних, східних практиках.

Ще одна відмінність – її, на матеріалах угорського суспільства виявила Крістіна Фехерварі – полягала у тому, що захоплення астрологією було не тільки відповіддю на соціальну кризу, а й способом самооприятлення, визначення себе, розуміння себе¹². Варто підкреслити, що «перебудова» поставила під сумнів не тільки державну ідеологію, а місце людей у соціальній ієрархії, їхніх вчорашніх переконань та примусу до гомогенності. Гороскопи давали можливість акцентувати відмінності та покластися на них у опальній поведінці. Певною мірою, способом оприятлення себе поза межами соціалістичних цінностей та правил, ставали й захоплення гіпнозом, екстрасенсорикою, «життям після смерті», «перевтіленнями у нове життя», медитаціями тощо.

¹² *Fehérvári Krisztina*. 2007. «Hungarian Horoscopes as a Genre of Postsocialist Transformation». *Social Identities* 13, no. 5: 561–76. P. 573.

Світ ірраціонального завдавав орієнтири для нового самовизначення або самовизначення взагалі. Разом із утилітарним перекладанням на ірраціональний світ відповідальності за власне життя, такий підхід у самовизначенні сприяв обґрунтуванню нової моделі поведінки, котра – як і за радянських часів – не передбачала участі у політичних та соціальних процесах. Численна кількість людей «втєкла» до ірраціонального світу, відшукуючи там настанови для щоденного життя та його планування. Не тільки астрологічні прогнози, а й поради цілителів, магів, колдунів стали цілком респектабельною частиною інформаційних потоків. І з кожним роком їх присутність все більше вводила частину української спільноти у бік аполітичності та громадської пасивності, цементуючи ці нові – ірраціональні – підвалини поведінки як такі, що унаслідувалися наступними поколінням.

«Почастішали випадки відмови агентури від співробітництва з органами КДБ»: втеча секретних агентів як фактор інституційної недовіри¹³

Недовіра до інституцій як стратегічний маркер «перебудови» була проаналізована на матеріалах найбільш небезпечного для пересічних людей радянського відомства – КДБ.

«Опора на маси» – один з головних принципів, декларованих радянською політичною поліцією від початків її існування. Створивши систему всеохопного соціального нагляду, радянська влада, однак, ніколи не розраховувала на добровільну та систематичну допомогу громадян у здійсненні тих або інших функцій політичного контролю та розшуку. Саме тому у функції співробітників органів ВНК-ОДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ та їх спадкоємцю КДБ завжди входило ініціативне формування агентурної мережі: створення кола осіб, які з різних міркувань (патріотичних, прагматичних, таких, що виникли під тиском залякувань та шантажу) надавали до КДБ інформацію про своє оточення, «сигналізували» про шпигунські та антидержавні настрої певних осіб, повідомляли про «підозрілі» наміри, погоджувалися на здійснення провокацій, стеження за певними людьми, збір компрометуючих матеріалів тощо. Для створення та керування такою мережею керівництво КДБ СРСР видавало спеціальні накази та інструкції, в яких чітко зазначалися методи та практики вербування, кількість можливих завербованих, відмінності використання різних типів агентів тощо. Вербовка агентури у 1985–1991 роках здійснювалася на підставі наказу та інструкції, виданих у липні 1983 р. Тож, ані агенти, ані

¹³ Статтю прийнято до друку до Українського історичного журналу.

довірені особи, завербовані КДБ, у жодний спосіб не могли ані сповідувати ідей демократизації, ані долучитися до їх втілення.

Діяльність агентів та довірених осіб у 1985–1991 роках, як і в попередній період, була підпорядкована інтересам КДБ СРСР, а отже й Москви, оскільки у УКДБ УРСР не було й не могло бути власних – українських інтересів. Напрями роботи, «вороги» та методи протидії їм визначалися союзним КДБ по декількох «лініях»: економічні та військові секрети, діяльність міліції та війська, «антирадянські прояви» тощо. Однак списки завербованих агентів затверджувалися на місцях.

Неочікувані для кремлівської влади наслідки проголошеної політики перебудови та гласності, як то формування громадських рухів та організацій, постановня питання про національні інтереси українців, вимоги щодо покарання винних у репресіях, недовіра до центру, який не впорався з соціальним зубожінням, поступово змінювали характер взаємодії агентури та оперативників. Якщо у 1986–1987 роках секретні співробітники покірно виконували покладені на них функції провокаторів, збирачів інформації щодо лідерів національних та громадських рухів, то у наступні роки вони почали виявляти тривогу щодо своєї діяльності, а згодом й взагалі відмовлятися від співпраці. За два роки – 1987–1989 – УКДБ УРСР кількість агентів зменшилася майже на десять тисяч осіб: з 78765 до 68869 відповідно.

Відмовляючись від співпраці, секретні співробітники офіційно заявляли про зміни у сімейних обставинах або у стані здоров'я. У бесідах із оперативниками вони висловлювалися більш чітко. Агенти та, меншою мірою, довірені особи наполягали на неморальності подібної співпраці, на недоцільності її у умовах гласності, а також турбувалися про можливість зіпсування репутації в очах близьких та колег. Відкриття архівів у країнах Східної Європи та насичення інформацією про колишніх агентів у східноєвропейських та радянських газетах, яке стало масовим у 1989 році, лише посилювали процеси «агентурної втечі».

Реагуючи на цей серйозний виклик, співробітники УКДБ УРСР намагалися дати раду та вперше за всю історію вербовки змушені були побачити в агентах не «об'єкт використання», а силу, без якої самі вони ставали безсилими. Шукаючи рішення щодо збереження на примноження агентурного апарату, співробітники КДБ УРСР, так само, як і інших республіканських управлінь, сходилися у думці про готовність відмінити підписку, знищувати агентурні справи, не вимагати письмових матеріалів, а також – поставити співпрацю на контрактну основу із щомісячною грошовою винагородою. Втім, законодавчі ініціативи не збігалися із швидкістю політичних процесів. Тож українським кадебістам випало ще й обговорювати проблему, що робити з тими агентами та довіреними

особами, які опанували лідерські позиції у національних рухах та організаціях та на виборах 1990 року увійшли до складу обласних рад, виконкомів, або посіли місця очільників підприємств.

Втеча агентів була достатньо рівномірним процесом щодо розподілу по областях. Однак декотрим обласним управлінням вдавалось демонструвати зростання кількості агентів навіть на тлі загальної тенденції їх зменшення. На початок 1990 року такі «прирости» було продемонстровано у Донецькій, Хмельницькій, Львівській, Житомирській, Херсонській областях.

Знищення агентурних справ не дозволяє достеменно з'ясувати причини згоди завербованих осіб та специфіку тих завдань, які було покладено на агентів. Можна припустити, що частина агентів, завербованих наприкінці 1980-х років могла вбачати можливою цю співпрацю через розгорнуту УКДБ УРСР боротьбу із організованою злочинністю. З іншого боку, настрої співробітників українського КДБ 1991 року, в яких 90% складу вважали, що саме «діяльність націоналістичних угруповань» є причиною кризи в країні, дозволяє припустити, що значна частина агентури вербувалась та спрямовувалась проти тих, хто просував ідею української незалежності.

Висновки, наслідки, тенденції

Пересічні громадяни, сповідуючи тактики тихого саботажу, втечі до ірраціонального світу, розрив стосунків із репресивними органами, слухняно вдавалися до мовних ігор, освоюючи та втілюючи у життя нові гасла горбачовського словника. У багатьох офіційних просторах вони продовжували – інертно та адаптивно – брати участь у збереженні пізньорадянських практик та ритуалів: звітування про впровадження «прискорення, демократизації, гласності», імітації виборів керівників виробництва та установ, збереженні/посиленні корупційних стосунків та непотизму тощо. На цьому тлі певна частина населення вдавалась до символічної втечі, яка полягала в свідомій аполітичності або у аполітизації як результату розчарування у попередніх спробах реформ (як то «відлига», «косигінська реформа», «боротьба з нетрудовими доходами»). Кремлівські керманічі не тільки «дали зелене світло» для цієї втечі шляхом репрезентації на шпальтах газет та на ТБ раніше забороненої музики, кіно, екстрасенсів, магів, астрологів, а й намагалися впливати на процеси посилення аполітичності, розраховуючи, що на такий – позаполітичний тип масової свідомості – можна впливати іншими, не партійними, але цілком продуманими засобами (як то прогнози Глоби щодо зникнення США, «спільної долі Україні та Росії назавжди»).

Певною пасткою для становлення української незалежності та зростання свідомого громадянства стала відмова від процесів люстрації, особ-

ливо тих, які мали б пройти у середовищах репресивних структур. «Втеча» секретних агентів від співробітництва із КДБ засвідчувала здатність українців тверезо оцінювати свої дії щодо співпраці із «політичною поліцією». Люди, які працювали на КДБ СРСР проти України, побоювалися викриття та вимагали знищення документів, які засвідчували цю співпрацю. Їхня недовіра до кремлівських структур зростала у період «перебудови» щомісяця. Власне, вона ставала надійним підґрунтям падіння всесильної структури. Люстрація могла б та мала б покласти край пануванню московської політичної поліції на українських теренах. Однак невикриття секретних агентів позбавило частину з них можливості каяття, а для іншої стало сигналом щодо могутності та сили, власне, кремлівських структур, а отже конвертувало недовіру до КДБ у недовіру до української незалежної держави.

Позиція тих, хто не довіряв «перебудові» та був невдоволений процесами, які розгорталися в 1985–1991 роках, відбилася у кількох просторах знання. По-перше, вона є включеною у простори «негативної пам'яті» про цей період. Пам'яттєві практики виявилися тривалими та міжпоколінними, тому часто вони й досі відбиваються через усталену недовіру до будь-яких реформ.

По-друге, вона є включеною – часом через політичні маніпуляції – у широкі інформаційні, націлені на дискредитацію ідеї української незалежності, підтримку руху «назад, до СРСР», відвоювання права на позицію «маленької людини, від якої нічого не залежить».

По-третє, недовірливі та невдоволені, у тому числі й через політичну інструменталізацію, залишаються на маргінесі процесів створення українського гранд-нарративу, і через це сценарії та практики їхньої символічної втечі маркуються як неважливі. Дослідники справедливо зауважують, що прагматичні питання добробуту були на першому місці для більшості населення радянських українців, а глибоке розуміння процесів трансформації було відсутнім. Але питання про те, де та в чому ця численна кількість людей знаходила розраду, як (чи?) формувала власні системи солідарності, у що хотіла вірити та чого боялася залишаються відкритими для дослідників.

Створення українського гранд-нарративу є важливим викликом для науковців, викладачів, вчителів, інтелектуалів. Він має та може формуватися не тільки навколо героїчних постатей, але й навколо не досить героїчних, часом наляканих, часом зверхніх часом аполітичних людей, які у різному темпі та у різні – іноді напрочуд дивні – способи долучалися до творення політичної нації, відстоювання інтересів держави та її захисту.

Певною мірою, аналіз їхніх тактик та практик – через архівні документи, матеріали усної історії, фольклору – може стати суттєвим під-

грунтам розуміння процесів символічного повернення з символічної втечі, спричиненої розпадом радянської російської імперії та спробами впливу імперії на процеси гальмування у розвитку незалежної України.

Рекомендації для практичного застосування

1. Різкий крах радянського матеріалізму та наукового атеїзму створив ідеологічний вакуум. Люди, які десятиліттями жили в системі «наукової» ідеології, раптом опинилися в хаосі, і багато хто почав шукати відповіді в ірраціональному. 1990-ті стали епохою розквіту астрології, магів, «цілителів» та екстрасенсів, яких охоче запрошували навіть на державне телебачення. У періоди докорінних змін люди часто звертаються до містики, конспірології або новітніх форм духовності, шукаючи пояснень хаосу та альтернативних смислів. Це може впливати на соціальну довіру, створюючи нові розколи між прихильниками раціональних та ірраціональних пояснень подій. За таких обставин люди стають легкою мішенню маніпуляцій. Ці ризики потребують усвідомлення та системної роботи держави.

2. Нестабільність та незрозумілість перспектив часів «перебудови» змусили сотні тисяч людей шукати кращого життя за кордоном, частина з них вдавалася не просто еміграції, а нелегальної втечі. На відміну від радянських дисидентів, які виїжджали з політичних причин, нові хвилі еміграції були здебільшого економічними: люди їхали не заради свободи, а щоб вижити. Практики втечі, апробовані в період радянського панування, є відомими й стають акцентованими у період будь-якої соціальної невизначеності та загрози. Втеча за кордон не лише фізична, а й ментальна – міграція під час змін не завжди означає виїзд. Люди можуть емоційно віддалятися від суспільства, вважаючи себе вигнанцями навіть у рідній країні, або створювати внутрішні “анклави” зі своїм середовищем, уникаючи інтеграції в нову реальність. Усе це потребує вивчення, врахування та планів щодо запобігання.

3. У процесі радикальних трансформацій частина населення може відмовлятися від офіційних інститутів, в першу чергу – від інститутів, які асоціюються із репресивними практиками, уникаючи будь-яких контактів з ними й приховуючи від них будь-яку інформацію про діяльність ворожих структур. Недовіра до держави та силових структур починається тоді, коли люди бачать зраду та безкарність. Важливо змінювати правила гри – зробити держслужбу відкритою, цифровізованою та мінімізувати людський фактор.

4. Зміни можуть створити розрив між різними поколіннями, коли старші не визнають нових норм і втрачають авторитет, а молодші відмовляються від традицій, сприймаючи їх як застарілі або компрометовані.

Й ті, і інші групи потребують зваженої соціальної та освітянської політики.

5. Парадоксальна ностальгія за «поганим минулим» – навіть ті, хто прагнув змін, можуть почати ідеалізувати стару систему, оскільки вона здавалася передбачуванішою і стабільнішою, незважаючи на її недоліки. Це може сприяти появі політичних реваншистських рухів.

6. Народження нового класу «тимчасовців» – багато людей починають жити у стані постійного очікування наступного потрясіння, відмовляючись інвестувати в майбутнє (купівля житла, довгострокові плани, створення сім'ї), що впливає на економічну та демографічну ситуацію країни.

Протистояти таким змінам можна лише через комплексну політику держави, спрямовану на стабільність, довіру та довгостроковий розвиток. Матеріали цієї частини Записки можуть бути корисними для:

1. Міністерство освіти: критичне мислення та історична пам'ять.

Важливо змалку вчити критичному мисленню, щоб люди не шукали відповідей у конспірології та псевдонауці. Освіта має також пояснювати уроки минулого, щоб суспільство розуміло, до чого призводить недовіра до держави та розпад соціальних інститутів.

2. Служба безпеки та взаємодія з людьми.

Гарантована анонімність і безпека. Інформатори мають бути впевнені, що їхні дані не потраплять до ворога або кримінальних структур. Для цього слід запровадити захищені цифрові канали зв'язку, системи анонімної подачі інформації та юридичний захист для добровільних помічників.

Патріотична мотивація. Люди охоче співпрацюють із силовими структурами тоді, коли розуміють, що допомагають своїй країні. Держава має поширювати інформацію про реальні загрози (ДРГ, корупційні схеми, російську агентуру) та демонструвати, як інформатори допомагають їх нейтралізувати.

Легалізація статусу добровільного помічника. СБУ може створити програму офіційних добровільних помічників із чітко визначеними правами, захистом та можливостями. Наприклад, це можуть бути тренінги з кібербезпеки, розпізнавання агентури або виявлення корупційних схем. Це створить престижність такої співпраці.

Якщо всі ці умови будуть виконані, люди сприйматимуть співпрацю з СБУ не як примус чи ризик, а як можливість зробити країну безпечнішою.

3. Міністерство культури та інформаційної політики: створення привабливої ідентичності.

Щоб люди не шукали альтернативної ідентичності в минулому або в містичних віруваннях, держава має формувати позитивний, сучасний культурний образ нації. Варто підтримувати українське кіно, музику, книги та історичні проекти, які роблять ідентичність цікавою та модною.

4. Адміністрація Президента та Верховна Рада: довгострокове стратегічне планування.

Держава не має реагувати на кризи хаотично – вона повинна передбачати ризики та діяти на випередження. Варто створювати довгострокові програми розвитку, інвестувати в технології, освіту, медицину, щоб люди бачили майбутнє у своїй країні. Уроки недовіри, яка має своє коріння у «перебудові», можуть та мають бути врахованими для формування стратегій.

Віктор Крупина (м. Київ).
Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

2.2. Соціальні стратегії та практики номенклатури

Номенклатура і початок «перебудови»

На початок 1980-х рр. політична, економічна, культурна криза радянської системи була очевидна не лише для номенклатури, а й для широкого загалу, що реально відчували стагнацію. Спроби певного оздоровлення ситуації, здійснені Ю. Андроповим, виявилися короткочасними й малоефективними. Номенклатура продовжувала підтримувати видимість життєздатності системи. Вона працювала старанно і самовіддано, демонструючи свій контроль і володіння ситуацією. Це нагадувало латання дірок, а не стратегічну роботу на перспективу, пошук шляхів розв'язання системної кризи.

Ключове слово проголошеного М. Горбачовим у квітні 1985 р. «нового курсу» – «прискорення» – було зрозумілим, обґрунтованим і не містило екзистенційних загроз для стабільності людей влади. Новий лідер партії та країни М. Горбачов був людиною, яка знала систему із середини, відповідав оптимістичним очікуванням та не наполошив високопосадовців. Він був своїм. Позитивному сприйняттю політики «перебудови» сприяв перш за все власне сам М. Горбачов – відносно молодий, порівняно з попередниками, генеральний секретар ЦК КПРС. Його відкритість, публічність, комунікабельність відрізняли його у кращий бік від інших номенклатурників, а отже, дозволили завоювати довіру. Секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко згадував, що партійний апарат зустрів «перебудову» однозначно «дуже добре і навіть з ентузіазмом»¹. Про прихильне, оптимістичне чи обнадійливе сприйняття перебудови згадували й інші номенклатурники².

¹ Єльченко Юрій. Розпад Радянського Союзу. Усна Історія Незалежної України – 1988–1991. <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/581/>

² Шукан Ю. Українські чинovníки КПРС під час розпаду СРСР: життєві траєкторії і вірність комуністичному минулому https://uamoderna.com/md/shukan-communist-leaders-ukraine/#_edn3; Масол В. Упущенный шанс. К.: Издательство «Молодь», 1993. С. 20; Шевченко В.С. Мої літа, моє багатство: Спогади, роздуми, відповіді. К.: Просвіта, 2005. С. 248–249; Власенко А.К. В.В. Щербіцкий и его время [Текст] : [вспоминания] / А. Власенко. Х. : Фолио, 2009. С. 186.

На 1 квітня 1984 р. КПУ налічувала 3,107 млн членів, у т.ч. 106,5 тис. кандидатів у члени партії. Вона зростала повільними темпами, поповнюючись здебільшого робітниками (58% нових членів), спеціалістами народного господарства (22%) і колгоспниками (15%), натомість вчителів, жінок, спеціалістів з тваринництва приймали мало. Верховна влада непокоїлася «недопрацюванням» деяких парткомів, що не проявляли старанності задля поповнення партії працівниками, які добре себе зарекомендували³. І справа, вочевидь, полягала не лише в бездіяльності самих парткомів, але радше в небажанні кандидатів-потенційних комуністів. Щорічно тисячі партійців вибували з лав КПУ через порушення партійного статуту.

На початку «перебудови» українська номенклатура мала фактично відмінні характеристики. За віковими характеристиками в апараті ЦК КПУ майже порівну (по 30%) складали групи 41–45 і 46–50-річних працівників. Серед очільників обкомів 40% складали 46–50 річні, 25% – 51–55%. Середній вік секретарів та завідувачів відділами місцевих партійних осередків був молодшим: 30% мали за плечами 36–40 рр., 23% – 41–45 рр., 20% – 31–35 рр. Радянська номенклатура мала вищий середній вік, половина працівників Верховної ради, Президії Верховної ради і Ради міністрів мали 56 р. і більше. За освітніми характеристиками, 99% керівної і відповідальної номенклатури мали вищу освіту, причому 37% з них мали також другу, партійно-політичну освіту. За отриманим фахом домінували інженери (45%)⁴.

Номенклатурники мали значний партійний досвід і тривалу трудову біографію. З 1956 по 1964 рр. членами КПУ стали бл. 40–50% партійно-радянської номенклатури періоду «перебудови», понад 60% партійної і 70% радянської номенклатури мали понад 10 років стажу на керівній і відповідальній посаді. За національним складом назагал номенклатура відображала національний склад населення республіки – 74% українців, 23% росіян; при цьому останні демонстрували непропорційно вищу (понад 30%) присутність на керівних посадах у промисловості, зв'язку, охороні здоров'я, культурі і мистецтві, на будівництві, транспорті. Надзвичайно мало традиційно було жінок у вищих партійних і радянських

³ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2115. Арк. 51–52.

⁴ Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій в Українській РСР (1985–1991 рр.). Дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н., 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2012. С. 74–76.

органах (5%). Дещо вищі показники їхньої присутності спостерігалися на посадах очільниць та завідувачок відділів місцевих партійних комітетів⁵.

Кадрова політика КПУ в період «перебудови»

Позитивний економічний ефект від стартового перебудовного імпульсу виявився незначним і короткочасним. Потрібні були справжні реформи, які б посутньо, а не косметично, поліпшували становище економіки. Коли потенціал суто економічних зрушень вичерпався, винною у їх пробуксовуванні М. Горбачов оголосив номенклатуру. Постанова пленуму ЦК КПРС від 28 січня 1987 р. «Про перебудову і кадрову політику партії» констатувала, що «повільно руйнується і здає свої позиції механізм гальмування соціально-економічного розвитку, ще не втратили силу і вплив консерватизм, інерція, застаріле мислення»⁶. Як бачимо, М. Горбачов прямо не обвинувачує номенклатуру. Утім ідеалізація власного соціально-економічного і політичного державного устрою, системи загалом не залишає сумнівів, що йдеться саме про управлінців. Учасники цього пленуму відверто визнали існування таких негативних явищ у кадровій політиці як кар'єризм, пристосуванство, протекціонізм, кумівство, земляцтво тощо.

Перебудова, що вже з 1985 р. супроводжувалася ротаціями номенклатури, певний час не торкалася вищого ешелону номенклатури. В. Щербицький довго зберігав стабільність команди, проте був змушений піддатися вимогам часу. У 1987 р. на пенсію або за власним бажанням пішли впливові 72-річний голова Ради міністрів УРСР О. Ляшко, 57-річний голова КДБ УРСР С. Муха, 60-річний секретар І. Мозговий, 61-річний перший заступник голови Ради міністрів Є. Качаловський, 60-річний перший секретар Львівському обкому В. Добрик. Наступного року на пенсію вийшли 73-річний другий секретар ЦК КПУ О. Титаренко та голова комісії партійного контролю при ЦК КПУ 70-річний О. Ботвин.

Кадрова політика КПУ перебувала під пильною увагою апарату увесь час, адже виконавці грали не меншу роль, аніж власне суть реформ. Кадрове питання обговорювалося на пленумі ЦК КПУ 23 січня 1988 р. Його постанова мала суперечливий характер, адже констатуючи позитивні зрушення водночас визнавала проблеми на тих самих ділянках. Позитивні тенденції полягали в якісних змінах у стилі й методах роботи

⁵ Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій в Українській РСР (1985–1991 рр.). С. 79–83.

⁶ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). Т. 15. 1985–1988. М.: Политиздат, 1989. С. 355.

партійних, радянських і господарських органів, розширенні демократичних засад у підборі й розстановці кадрів, поліпшенні роботи рад. Утім, констатацію досягнень суттєво підважували як обсяг недоліків, так і їхня сутність. Пленум дорікав керівникам у несамостійності при ухваленні рішень, боязні відповідальності, бюрократизмі, формалізмі: «Потребує суттєвого поліпшення відбір у партію нового покоління», – констатувала постанова. Визнавалося, що не всі керівні органи з належною активністю проводять «перебудову», а стиль і методи роботи удосконалюються повільно. Вимагаючи посилити партійну і державну дисципліну, постанова закликала рішуче позбуватися тих, хто ігнорує громадську думку, проявляє грубощі, бюрократизм, формалізм, «гальмує справу перебудови, прагне тягнути до старого»⁷. Отже, через рік після заклику до «кадрової перебудови» М. Горбачова у цій сфері лишалися попередні проблеми, які поглиблювалися та краще виопуклювалися на фоні погіршення економічного становища та розгортання гласності.

Реалії вимагали управлінців нової якості. Із добром ініціативних, відповідальних, сучасних виконавців існували труднощі, адже, по-перше, існувала інституційна тяглість виховання кадрів, які б були перш за все політично лояльними, а вже потім – професіоналами. По-друге, управлінські новації М. Горбачова містили протилежні вимоги – розширення свободи радянських та господарських органів, але при цьому збереження партійного контролю над ними. Наміри були приречені на провал, адже новопризначеним управлінцям був потрібен час на адаптацію, якого бракувало через швидкоплинну зміну ситуації.

Поліпшити внутрішню політику номенклатура могла через урахування громадської думки, розширення демократичних засад функціонування КПУ тощо. Номенклатурникам гостро бракувало живого контакту з населенням. У середині 1990-х рр. колишній секретар ЦК КПУ Ю. Єльченко суперечливо оцінював свою обізнаність з настроями людей. З одного боку він вказував, що «ми знали настрої людей», адже працювали «спеціальні партійні служби», що проводили соціологічні дослідження, але з іншого констатував складність відповіді на питання про ставлення до нового союзного договору: «Ну, я... не... не відчував тоді дійсно настрої маси. Це... це непросто»⁸. Партійні збори, велелюдні засідання, прийом громадян не давали розуміння розмаїтого, розбудженого суспільства, його запитів і турбот. У масі довідок, інформацій, звітів, повідомлень, що надходили до органів влади, домінувало традиційно

⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 971. Арк. 2, 4, 6, 16.

⁸ Єльченко Юрій. Розпад Радянського Союзу. Усна Історія Незалежної України – 1988–1991. <https://oralhistory.org.ua/interview-ua/581/>

кількісне, а не якісне оцінювання реалій, розуміння суспільства. Не сприяла цьому переважно технічна освіта управлінців середньої ланки. «Деякі керівники і навіть депутати Верховної Ради республіки слабо вивчають настрої людей, рідко бувають у своїх виборчих округах, а під час перебування в округах не ведуть прийому громадян, уникають відвертої розмови з трудящими...», – бідкалася у 1988 р. голова Президії Верховної ради УРСР В. Шевченко⁹. Вказані недоліки були властиві й партійним високопосадовцям.

Наростання труднощів у процесі реформування, що охопило більшість сфер, загострювало соціальну атмосферу. Партія виявилася неспроможною дати ефективну відповідь на виклики часу. Аварія на ЧЕАС, дефіцит бюджету, невпевнена перемога на союзних виборах до Верховної ради підштовхували В. Щербицького до відставки. Пошук наступного лідера республіканської парторганізації, що вівся з 1987 р., зрештою зупинився на В. Івашку, який у пришвидшеному темпі пройшов низку високих посад. Коли 28 вересня 1989 р. В. Щербицький залишив посаду, обрання його наступника на пленумі ЦК КПУ відбулося на альтернативній основі, у чому слід вбачати перебудовні зрушення. З-поміж кількох кандидатур, які обговорювалися, учасники пленуму обирали між В. Івашком і С. Гуренком. Першим секретарем ЦК КПУ був обраний В. Івашко, який отримав 136 зі 181 голосів членів ЦК¹⁰.

Практики номенклатури

Стабільність брежневської доби перш за все означала стабільність кадрову. За тривалий час у номенклатурному середовищі утвердились певні практики, що включали повний контроль над кадровою політикою, формування патрон-кліентарних відносин, партійний захист від правосуддя. У період «перебудови» вказані практики збереглися, виопуклюючись завдяки гласності.

Ротації та відставки номенклатурників високого рангу традиційно не залишали останніх напризволяще – вони відчували увагу до себе, турботу про їхнє працевлаштування. 10 жовтня 1988 р. на пленумі ЦК КПУ В. Щербицький повідомив про зміну функцій партійних органів. Відтепер вони мали зосередитися на політичній роботі в масах, тобто позбутися багатьох неконституційних функцій, як-от опіка над радянськими та господарськими органами. Зміна функцій спричинила скорочення апарату

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 978. Арк. 176.

¹⁰ Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). К.: Генеза, 2005. С. 114.

ЦК і обкомів на 30%, дещо меншого скорочення міськкомів і райкомів¹¹. При цьому він наголосив на необхідності турботи про звільнених партпрацівників, аби жоден «не відчув несправедливості». В іншому місці, критикуючи ради народних депутатів, очільник української парторганізації закликав посилити ради ініціативними, фаховими і відповідальними працівниками, прямо вказуючи, що доцільно скористатися тими, кого скорочують з партапарату¹².

Погоджуючись з необхідністю поліпшити роботу рад, голова Президії Верховної ради В. Шевченко наголосила на фактах безвідповідального ставлення партійців до рад депутатів. Визнаючи, що керівниками низових радянських органів «працюють не найсильніші люди», вона наполягала на принциповості й відповідальності в кадровій політиці. Працевлаштовуючи скорочених партпрацівників у радянські органи влади, заявила голова президії, необхідно пильнувати, аби «відбулося справжнє зміцнення, а не просто трудовлаштування у Ради»¹³.

Побоювання В. Шевченко були небезпідставні. У номенклатурному середовищі побутували практики не залишати «своїх» напризволяще; підтримка, хоча й обмежена, надавалася навіть тим, хто втратив посаду через зловживання, аморальні учинки, порушення партійної дисципліни тощо. Про те, як відбувалося скорочення в роки «застою», очільниця Президії не могла не знати. Вочевидь, вона не мала ілюзій, що на керівні посади в радянських органах можуть прийти знову ж таки не найкращі вивільнені партапаратники, адже ініціативні, професіонали, відповідальні працівники цінувалися й залишалися працювати в партапараті. Про розбіжності між намірами посилити органи державної влади кращими управліннями й справжніми мотивами деяких кадрових перестановок свідчила бригадирка колгоспу Чемеровецького району Хмельницької області Н. Сабадаш: «Скоротили відділ комбікормової промисловості в облагропромі і всі його працівники в повному складі перейшли в новостворене виробниче об'єднання. В нашому РАПО скоротили 11 чоловік. Зараз всі вони працюють в новоствореній агрохімлабораторії. Хіба це не йде в розріз з ідеями перебудови?» – обурювалася вона¹⁴. Номенклатура продовжувала відтворювати практики «пересаджування» високопосадовців з однієї посади на іншу, що зображувалося як оновлення кадрів тощо.

Як указує дослідниця Ю. Кузьменко, перший рік «перебудови» приніс зростання показників змінюваності керівної номенклатури на обласному,

¹¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 978. Арк. 41.

¹² Там само. Арк. 52.

¹³ Там само. Арк. 176.

¹⁴ Там само. Арк. 279.

місцевому та районному рівнях влади. За її даними за два роки «перебудови» змінилося понад 25% працівників номенклатури ЦК КПУ¹⁵. Зауважимо, що ці зміни відбувалися за стабільності республіканського керівництва і торкнулися лише регіональної і місцевої партійної номенклатури. Цікаво, що серед причин змінюваності партійної номенклатури статистичні звіти засвідчують домінування позитивних траєкторій ротацій – на вищу посаду, тоді як радянська номенклатура – за нейтральними або прихованими причинами (сімейні обставини, хвороба, вихід на пенсію). Партійці частіше йшли на аналогічну посаду. Партійна номенклатура на початку «перебудови» опинилася у вигіднішому становищі, адже для її переміщень характерний вищий рівень позитивних горизонтальних і вертикальних переміщень¹⁶.

Номенклатура зберігала у своїх руках всю кадрову політику через механізм погодження призначень і звільнень високопосадовців. Кадрову монополію КПРС-КПУ підважили вибори до Верховної ради СРСР 26 березня 1989 р., що відбулися на альтернативних засадах. Конкурентне голосування принесло неприємності для партії, адже забалотованими виявилися низка перших секретарів обкомів. Наступного року вибори до української Верховної ради засвідчили ще більші втрати КПУ. До парламенту потрапили понад сто депутатів-некомуністів, крім того, деякі депутати-комуністи не проявляли «партійної дисципліни» під час голосування. Через втрату контролю над керівними посадами номенклатура втрачала керованість ситуацією.

Не зрадила номенклатура й інших своїх практик – зловживань владою. Як і раніше¹⁷, найчастіше використання влади з суб'єктивними цілями траплялися при облаштуванні службового і приватного комфорту, незаконному отриманні житла або сприянні родичам в його отриманні, безпідставному преміюванні тощо. Так, перший секретар Н. обкому в 1989 р. постарався, аби списана з балансу обкому партії 15-річна «Волга» була продана його синові. Для приховування обладнання були задіяні колгосп і комісійний магазин. Цікаво, що син купив її за 9 тис. рублів, що на 2 тис. було дорожче, аніж визначена залишкова (ймовірно, занижена)

¹⁵ Кузьменко Ю.В. Кадрова політика В. Щербицького в УРСР періоду перебудови // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 95. С. 101.

¹⁶ Кузьменко Ю.В. Партійно-радянська номенклатура в умовах суспільно-політичних трансформацій. С. 70.

¹⁷ Про зловживання номенклатурою владою у період брежньовського «застою» див.: Крупина В. Закон vs статус: зловживання владою номенклатурою // Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. С. 127–137.

вартість. Комісія партійного контролю при ЦК КПУ, урахувавши каяття за «нескромність» вже колишнього першого секретаря обкому, який вийшов на пенсію, обмежилася доганою. Автівка так і залишилася у його сина¹⁸.

Досить поширеним зловживанням було безпідставне отримання премій партійними і радянськими працівниками, заборонених їм по закону. Реагуючи на публікації центральної преси, 28 серпня 1987 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про факти необґрунтованого преміювання керівних партійних, радянських, профспілкових та комсомольських працівників у деяких областях республіки», якою зобов'язав регіональні партійні та радянські органи влади, Укрпрофраду та ЦК ЛКСМУ «глибоко розібратися» з цими порушеннями.

Інформації регіональних парткомів засвідчили значний масштаб такого зловживання владою. Лише за даними партійних органів упродовж 1985 – сер. 1987 рр. було незаконно виплачено премій на суму понад 245 тис. рублів. Формулювання, за якими нагороджувалися високопосадовці, були далекими від їхніх прямих щоденних обов'язків, як-то: «За активну участь у заготівлі лому і відходів вторинних матеріалів», «За виконання планів задачі коконів шовкопряду», «За понадплановий продаж державі соняшника», «За активну допомогу і сприяння органам держстраху», за сприяння в організації збору металобрухту, «за активну участь у передтравневому змаганні з благоустрою міста і обслуговування населення»¹⁹. Утім, винагороджені не несли відповідальності. З-поміж майже десятків випадків у кожній області лише четверо осіб втратили посаду, зокрема, перший секретар Луцького міськкому партії Н. Косенко. З порушників стягували безпідставно отримані кошти, а потенційно максимальним покаранням ставала догана. Необґрунтоване преміювання високопосадовців різними господарськими організаціями й громадськими товариствами стало наслідком неформальних відносин між ними, перш за все вдячності партійним і радянським керівникам за підтримку, лояльність та лобізм.

Голова Жовтоводського міськвиконкому Дніпропетровської області М. незаконно посприяв доньці в будівництві гаража, працевлаштуванні з отриманням житла на пільгових умовах, за що отримав догану й позбувся

¹⁸ Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ, 2009. Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / Упоряд.: Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, Р.Б. Воробей). С. 665.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1784. Арк. 3, 41, 48, 63, 84.

посади²⁰. Начальник N главку «відзначився» суб'єктивною кадровою політикою, що спрямовувалася на отримання особистої вигоди. Призначаючи на керівні і відповідальні посади у своєму главку приятелів та осіб, які притягалися до кримінальної відповідальності за розтрата, він погіршив господарські показники свого управління, незаконно виплачувалися премії. Він спонукав підлеглих добувати путівки в кримські санаторії і пансіонати своїм керівникам, улаштовував для них обіди і банкети за рахунок підвладних обслуговуючих організацій. Комісія партійного контролю звільнила N. з посади та розглядала питання про його партійну відповідальність²¹.

Власне, «перебудова» не змінила правове поле настільки, аби говорити про ужорсточення відповідальності за правопорушення чи погіршення ставлення правоохоронних органів до представників влади. Як і раніше, статус фактично підносив високопосадовців над законом. Попри чималий розмах ротаций «перебудова» не змінила поведінку номенклатури, чие виховання залишалось зовнішньо ортодоксально комуністичним. Утім, «перебудова» з гласністю відкрили канали для виходу викривальних матеріалів на поверхню, їх проникнення в суспільне інформаційне поле. Суспільство ставало більш обізнаним як про характер зловживань владою номенклатури, так і про практики «покарання».

Спроби реформування КПУ

Попри свою фактичну всемогутність, КПРС-КПУ мала досить слабку позицію з точки зору закону. Її статус і функції в державі визначала ст. 6 Конституції СРСР та союзних республік. Вона проголошувала, що «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»; КПРС визначала «генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР»²². Потенційно широке розуміння «керівної і спрямовуючої ролі» завжди тлумачилося на користь Комуністичної партії, тобто інші політичні організації, об'єднання, рухи альтернативного характеру не допускалися. Домінуюче становище партії закономірно призвело до застою в її лавах, перетворило її на консервативну структуру. Принцип «демократичного централізму», що мав гарантувати злагодженість партійної політики, перетворився на цілковите підпорядкування низових партійних осередків

²⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 955. Арк. 41.

²¹ Історія державної служби в Україні. Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. С. 647–649.

²² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77/ed19771007#Text>

Центру. Долею партії та держави фактично розпоряджалося невелике коло партійного апарату, які склали Політбюро.

Постанова пленуму ЦК КПУ від 28 березня 1986 р. про XXVII з'їзд КПРС вимагала від партійних комітетів «забезпечити докорінну перебудову партійної роботи», тобто націлювала глибоке реформування²³. Постанова пропонувала вже відомі заходи: «скоротити кількість і тривалість засідань і нарад, ухвалюваних рішень». Новими були лише різкість, категоричність, вимогливість, серйозність вимог. Серед заходів на виконання рішень XXVII з'їзду містилась вимога розглянути структуру центральних партійних, радянських, громадських, наукових органів на предмет оптимізації чисельності і скорочення апарату. Як і раніше, кадрова політика мала спиратися на ленінські принципи підбору працівників, а вирішальними рисами при переміщеннях працівників мали бути «ідейно-моральні риси, реальні справи, здатність проводити в життя політичну лінію партії»; належало сміливіше висувати перспективну молодь і жінок²⁴. Утім, рішення пленуму ЦК КПРС не містили принципової новизни, а стали радше кон'юнктурною даниною, свідченням самокритичності та розуміння необхідності оновлюватися в час глобальних змін.

Політичну систему радянського союзу докорінно зачепив пленум ЦК КПРС 27–28 січня 1987 р., який передбачав суттєву зміну партійно-державних відносин. Його постанова від 28 січня 1987 р. «Про перебудову і кадрову політику партії» констатували негативну інерцію спадщини «застою» та визнавала повільне руйнування «механізму гальмування соціально-економічного розвитку», пленум вимагав від партії відмовитися від невластивих їй функцій та підміни партією радянських і господарських органів, запровадити альтернативні вибори керівництва, провести оновлення кадрів, посилити їхнє теоретико-ідеологічне загартування та підвищити відповідальність²⁵. Відтепер «перебудова» розпочалася для номенклатури не на словах, а насправді.

Ініціатива комуністів самовисуванців чи номенклатурників як і раніше не віталася. Ю. Шукан наводить свідчення першого секретаря райкому КПУ Володимира Івановича, чия ініціативу на виборах 1990 р. партія не вітала²⁶. Негативно поставилася партія до самовисуванства

²³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 918. Арк. 4.

²⁴ Там само. Арк. 13.

²⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). Т. 15. 1985–1988. М.: Политиздат, 1989. С. 353–368.

²⁶ Шукан Ю. Українські чиновники КПРС під час розпаду СРСР: життєві траєкторії і вірність комуністичному минулому. https://uamoderna.com/md/shukan-communist-leaders-ukraine/#_edn3

першого секретаря Подільського райкому КПУ м. Києва І. Салія. «Я – самовисуванець. Вчусь мітингувати біля гастрономів з пустими полицями, на площах і на вороже налаштованих до діяльності радянської влади і комуністичної партії зборах в інститутах, з неформалами і дисидентами, рву сорочку за них же, замість них, верхів і вершителей. А В. Щербицький і К. Масик, замість поправити, настанови дати, підтримати як щирого і єдиного, хто не злякався і намагається боротися, – намагалися звільнити і політично знищити», – згадував він²⁷.

26 березня 1989 р. відбулися вибори до Верховної ради СРСР, що стали першими радянськими виборами, проведеними на альтернативних засадах. В Україні по 175 округах зареєструвалися 650 кандидатів, щоправда, у кожному третьому окрузі в бюлетені містилося прізвище одного кандидата. Конкурентне голосування хоча й принесло партії перемогу, проте супроводжувалося певним розчаруванням. Забалотованими виявилися перші секретарі Чернігівського обкому Л. Палажченко, Львівського – Я. Погребняк, Ворошиловградського – І. Ляхов, Закарпатського – Г. Бандуровський, перший секретар Київського міськкому К. Масик та інші.

30 березня на розширеному політбюро ЦК КПУ відбулося обговорення результатів цієї кампанії. Перш за все, учасників цікавили причини невпевненої перемоги. Як заявив секретар ЦК КПУ В. Івашко, партійні органи повільно розпочали виборчу кампанію. Кандидати від влади виявилися неготовими до передвиборчої боротьби, живого спілкування з виборцями та дискусії з опонентами. До причин невдач В. Івашко відніс також необізнаність громадян про правила голосування. По республіці 564 тис. бюлетенів визнані недійними через те, що в них не було викреслено зайве прізвище кандидата (чи кандидатів)²⁸.

Представлена до виборів 1990 р. «Платформа» ЦК КПУ містила набір різних положень, що свідчили як про її консерватизм, так і прогресивність водночас. Партія сміливо визнала кризу в державі, яку покладено на «спадщину застою», що інерційно уповільнював оновлення, та помилками центральних, республіканських та місцевих органів влади. Долати кризу комуністи планували шляхом набуття суверенітету, розширення прав республіки та місцевих рад, але виступали за членство в «оновленій радянській федерації». Позитивне враження справляли положення про необхідність утвердження соціальної справедливості, боротьбу з тіньовою економікою, поліпшення роботи правоохоронних органів, заслін проти «нашестья низькопробної “масової” культури». Принципово непоступ-

²⁷ Салій І.М. Від утопії до утопії: 100 років експериментів. Досить ілюзій : у 2 кн. К.: Видавничий дім «КІЙ», 2018. Кн. II. С. 87.

²⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2038. Арк. 5, 7.

ливою партія залишалася в питанні про недопустимість приватної власності та з недовірою ставилася до кооперативів, яких підозрювала у спекуляції.

КПУ прагнула переконати виборців у власній модернізації, проте зберігала вроджену ваду – сувору централізацію згори до низу. «Демократичний централізм» містився поруч з оновленням, очищенням від недостойних, запровадженням виборності, боротьбою з бюрократизмом²⁹. Програма виглядала досить прогресивно, проте імідж Компартії вже зазнав втрат через падіння рівня життя, розголос про «непомірні» пільги і привілеї номенклатури, а головне – гласність, що дозволила опонентам правлячої партії завоювати довіру населення, спрагло до викривальної інформації.

Швидкість, з якою утворювалися політичні клуби, об'єднання, групи навіть на марксистсько-ленінській платформі свідчить про усвідомлення кризи КПУ та глибокий відгук у населення ідеї оновлення партії.

Паралельно тривала робота з упорядкування системи номенклатур – обов'язкового попереднього погодження призначення і звільнення високопосадовців. 5 листопада 1990 р. політбюро ЦК КПУ скоротило перелік посад, кандидати на які або управлінці на яких розглядалися (тобто погоджувалися) на політбюро і секретаріаті ЦК. Партія відмовлялася від вирішального слова при обранні, призначенні та затвердженні працівників органів державної влади та управління, трудових колективів, об'єднань, творчих спілок³⁰. Утім, свобода в кадровій політиці настала не одразу.

Втрата статусу й упривілейованого соціального становища номенклатурою

Через погіршення економічного становища КПУ втрачала авторитет. У 1986 р. лави Компартії залишили 234, у 1988 р. – 1862, у 1989 р. – 8,2 тис, у 1990 р. – 329 тис. осіб³¹. Добровільний вихід з партії, як вказує К. Левчук, став «лакмусовим папірцем, який свідчив про кризу довіри до політики КПРС-КПУ в самому компартійному середовищі»³².

²⁹ Платформа Центрального Комітета Коммунистической партии Украины к выборам народных депутатов Украинской ССР и местных Советов республики // Известия ЦК КПСС. 1990. № 1. С. 75–80.

³⁰ Лозицький В.С. Вказ. праця. С. 123–124.

³¹ Левчук К. Криза та занепад КПРС-КПУ у 1986–1991 рр. // Наукові записки. Серія: Історія: збірник наукових праць / гол. Ред. О.А. Мельничук; Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Вінниця: Твори, 2019. Вип. 29. С. 44, 45.

³² Там само. С. 44.

Вже з кінця 1989 р. лунало питання про відміну 6-тої статті Конституції, яка гарантувала Компартії політичну монополію на владу. Утім, у той час С. Гуренко настановлював українських депутатів захищати її у Верховній раді СРСР. У жовтні 1990 р. заклики до скасування 6 статті Конституції УРСР озвучувалися на засіданнях Верховної ради України. 23 жовтня голова Комісії Верховної ради України у питаннях законодавства і законності О. Коцюба представив одностайну позицію комітету про доцільність виключення статті 6 з Конституції УРСР. Це рішення підтримали 339 депутатів. Таким чином, партійне єдиновладдя КПУ було ліквідоване, а інші партії та політичні організації, що вже почали з'являтися в Україні, отримали право на функціонування.

Прагнення поглибити перебудовні процеси штовхало М. Горбачова до реформування політичної системи. Гласність та плюралізм, необхідні для завоювання довіри, вивели з тіні обговорення власне влади та високопосадовців. Обвинувачення М. Горбачова на адресу номенклатури як «гальма перебудови» і заклики посилити тиск «знизу» спрямували на неї громадську критику. Пильна увага громадян до діяльності керівників призвела до фокусування і на матеріальному становищі номенклатури, адже політика гласності та погіршення добробуту населення дозволили банально обговорювати це питання.

Дослідниця Н. Шліхта стверджує, що уперше питання номенклатурних пільг і привілеїв порушувалося на XXVII з'їзді КПРС у 1986 р.³³ Усі наступні партійні форуми торкалися цього дражливого питання дедалі більше. У всесоюзному тренді трималася й КПУ.

Поштовхом до обговорення, а згодом – обмеження чи скасування, номенклатурних пільг і привілеїв стала громадська активність. Зокрема, учасники мітингу в Полтаві 26 червня 1988 р. запропонували республіканським верховним радам позбавити «суспільних привілеїв партійно-радянський апарат»³⁴. «Скасування усіх без винятку привілеїв партійно-радянського бюрократичного апарату» вимагала улітку 1988 р. Українська Гельсінська спілка³⁵.

Питання соціальної нерівності було актуалізоване виборами до вищих законодавчих та місцевих органів влади у 1989–1990 рр. та стрімким

³³ Шліхта Н. Номенклатура та її привілеї в дискусіях доби перебудови очима радянських і західних журналістів // Наукові записки НаУКМА. 2009. Т. 91 : Історичні науки. С. 54.

³⁴ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали: до 20-ї річниці незалежності України / НАН України, Ін-т історії України, Галуз. держ. архів СБУ; [ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: В.М. Даниленко та ін.]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 132–133.

³⁵ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. С. 148.

погіршенням матеріального становища населення. Номенклатура мусила реагувати на закиди в «велетенському розмірі» цих благ. На першій частині XXVIII з'їзду КПУ у червні 1990 р. була створена «Комісія для вивчення привілеїв працівників партійних органів» на чолі з С. Винокуровим. Вона мала з'ясувати оцінити обсяг і законність функціонування системи побутового обслуговування номенклатури.

За кілька місяців роботи члени комісії дійшли висновку, що «громадська думка щодо пільг і привілеїв партійних працівників не завжди відповідає дійсності й нерідко заснована на емоціях і здогадках. Разом із тим, низка пільг і привілеїв з надання житла, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, забезпечення продуктами харчування, організації відпочинку [...] ставлять певну категорію працівників ЦК, обкомів партії у привілейоване становище». Також комісія констатувала безпідставне надання певних пільг високопосадовцям³⁶.

У ході обговорення та діяльності комісії С. Винокурова відбулися зрушення в обсязі номенклатурних пільг і привілеїв. Так, спеціальна майстерня «Комунар» почала обслуговувати не лише номенклатуру. КПУ стала оплачувати медичне обслуговування номенклатури в Лікувально-оздоровчому об'єднанні Управління справами Ради міністрів. ЦК КПУ відмовився від використання спецлітака ТУ-134, а Управління справами ЦК КПУ передало фонди на IV квартал 1990 р. на «делікатесну групу продтоварів» (ікра зерниста, ікра кетова, балики рибні, краби, консерви осетрові та ін.) на потреби дітей, постраждалих у результаті аварії на ЧАЕС³⁷. Номенклатура прагнула спростувати свою упривілейованість та позбутися приводів для критики, проте це не вдавалося. Інформація про ширші можливості номенклатури облаштувати свій добробут, її спецобслуговування, краще фінансове забезпечення, часто гіперболізована, в умовах падіння життєвого рівня справляла вибуховий вплив. Виправдовуватися було надзвичайно важко, тим більше, що факти свідчили про дійсно краще матеріальне становище високопосадовців.

Висновки, наслідки, тенденції

Таким чином, усвідомлення необхідності змін сформувала початкову стратегію номенклатури формально підтримати «перебудову», сподіваючись перечекати її як чергову галасливу кампанію. Ніщо не загрожувало стабільності й панівному становищу номенклатури як радянській еліті. Назагал вона мала взірцеві характеристики. Її ядро складали люди доповідні, середнього віку, з відмінними освітніми характеристиками.

³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1078. Арк. 230.

³⁷ Там само. Арк. 243.

Більшість мали партійний стаж з хрущовських часів. Через обережну і консервативну позицію В. Щербицького Україна «проспала» початок «перебудови», запізнилася з реформуванням КПУ та персональним оновленням номенклатури.

Уповільнення початкового «перебудованого» ривка змусило М. Горбачова серйозно підійти до причин тупцювання на місці, повільного «прискорення» і заходитися долати опір «механізму гальмування», «бюрократів», як почали називати номенклатуру. Тоді почалися зміни для української номенклатури. Виходи на пенсію стали примусовими кон'юнктурними ротаціями, які не торкалися системи. Інституційні зміни принесли запровадження альтернативних виборів, заміну структури апарату ЦК тощо.

Ні новий генеральний секретар, ні нові реалії, спричинені політикою гласності й послабленням цензурних мурів, ні нові кадрові віяння не змінили номенклатурні практики. Як і раніше, безвідмовно працював номенклатурний механізм призначень, залишалася турботлива опіка над звільненими високопосадовцями, партійці продовжували втручатися у діяльність господарських і радянських органів. Високопосадовці не припиняли зловживати владою задля поліпшення свого комфорту. В умовах розгортання гласності та вільнішого поширення інформації розголос про практики та недоліки швидко ширився публічним простором, посилюючи громадське невдоволення керівниками партії і республіки. Скупа інформація про пільги і привілеї номенклатури обростала міфами, гіперболізувалася і дратувала громадян, чий життєвий рівень погіршувався у ході провалу економічної «перебудови». Падіння довіри до КПРС-КПУ призвело до втрати частини депутатських мандатів та доволі масового виходу з партії.

Вирішальним для української номенклатури став 1990 р. Цього року на виборах до Верховної ради УРСР депутатський мандат отримали понад 100 опозиціонерів. Верховна рада перетворювалася на різногolosий майданчик ідей, заяв, політичної боротьби і популізму. Завдяки радіотрансляціям її засідань громадяни побачили істинну позицію багатьох депутатів та політичних сил загалом. Завойовували довіру альтернативні громадські рухи та партії, підривали ідеологічну монополію відроджені церкви.

У 1990 р. КПУ вимушено пішла на звуження номенклатурного добробуту. Певна егалітаризація знімала частину привабливості владної посади, яка залишалася під дошкульною суспільною критикою, а партію як гаранту добробуту.

У жовтні 1990 р. Верховна рада УРСР скасувала ст. 6 Конституції, позбавляючи партію владної монополії. Скасування номенклатурної

системи, зав'язаної на єдиновладдя КПУ, означало розпад усієї радянської системи, на якій трималася центральна влада.

Рекомендації для практичного застосування

– Зміст розділу, положення і висновки стануть у нагоді неурядовим громадським організаціям, що розробляють програми пореформенної стабілізації розвитку, стратегії і тактики транзитного періоду. Поведінка політичної еліти є важливим індикатором вектору суспільних зрушень, розвитку ситуації, аналіз якої стане цінним для розробки історії української еліти, кращого розуміння пострадянського транзиту.

– Аналітичне дослідження знадобиться для навчальних закладів, зокрема методистів, педагогів та учнів старших класів середньої школи та перших курсів неісторичних факультетів закладів вищої освіти. Концентрований виклад ключових подій та суспільних змін доби «перебудови» допоможе краще концептуально зрозуміти спрямованість історичного вектору. Педагоги-методисти зможуть скористатися фактичним і теоретичним матеріалом для підготовки завдань Національного мультипредметного тесту.

– Ураховуючи становлення національного кінематографу, можливість і доцільність екранізації багатьох історичних подій, процесів, неупередженої реконструкції біографій видатних діячів минулого, аналітичне дослідження може стати у нагоді режисерам і сценаристам, які працюють у жанрі документального та ігрового історичного кіно.

Розділ 3. РЕЛІГІЙНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ОРІЄНТИРНІ ЗМІНИ

Петро Бондарчук (м. Київ).

Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

3.1. Релігійна ситуація в Україні в 1985–1991 роках

Історія релігійних течій є одним із дослідницьких теренів історичної науки. Вона відтворює конфесійне буття в змінах та розвитку. При цьому висвітлюються не лише іманентні та історичні релігійні зв'язки, а й соціальний, культурний та політичний контекст. Релігійне життя досліджуваного періоду зазнавало вагомого впливу з боку процесів, що відбувалися в суспільно-політичному житті країни. Глобальні демократичні зрушення в СРСР другої половини 1980-х років – початку 1990-х надали потужного імпульсу відродженню релігійного життя та релігійності населення, відкривши перед релігійними об'єднаннями величезний простір та можливості для поширення своїх ідей.

Значна частина населення, втративши віру в радянські цінності, починала шукати їх в релігійній сфері. Розвитку релігійного життя сприяла й розробка нової законодавчої бази у сфері державно-церковних відносин, утвердження в суспільстві принципів релігійного плюралізму, очищення ідей про привабливість релігійної віри для духовного і морального розвитку індивідів, соціуму тощо.

У цьому розділі аналітичної доповіді автор розгляне наступні питання:

1. Релігійна політика радянської влади.
2. Російська православна церква та децентралізаційні процеси в її структурах.
3. Відродження Української автокефальної православної церкви.
4. Українська греко-католицька церква: вихід із «катакомб».

Релігійна політика радянської влади

До горбачовської «перебудови» релігійна політика в СРСР базувалася на жорсткому державному контролі над релігійною сферою і проведенні тотального атеїстичного виховання. Така ситуація продовжувалася і в перші роки перебування Михайла Горбачова при владі. У старому

атеїстичному дусі була ухвалена на XXVII партійному з'їзді (лютий 1986 року) програма КПРС. У звітній доповіді ЦК КПРС до з'їзду Михайло Горбачов зазначав, що застій в такій важливій сфері як атеїстичне виховання є нестерпним. Однак після цього з'їзду антирелігійні випадки генсека буди радше винятком.

Проте, ще продовжували зніматися з реєстрації релігійні громади. Поширеною була й практика штрафування віруючих за активну релігійну діяльність (яка подавалася як порушення законодавства в сфері релігії). Продовжувалися арешти за нелегальну релігійну діяльність. Активно проводилося й атеїстичне виховання. Однак у цей час простежувалася і тенденція, що влада хотіла піти на певні поступки Церкві, тісніше з нею взаємодіяти, однак використовувати її в своїх цілях.

У січні 1987 року в житті радянського суспільства відбулася знаменна подія. На пленумі ЦК КПРС Михайлом Горбачовим був викладений новий ідеологічний курс і стратегію реформування країни. Замість попереднього «прискорення соціально-економічного розвитку країни» було поставлено завдання «перебудови» суспільного ладу, що передбачало політику «гласності». Керівництво СРСР на чолі з Михайлом Горбачовим в умовах кризи радянського суспільства, потребує підтримки інтелігенції, було змушене йти на поступки, зокрема і в релігійних питаннях. Не останню роль відіграло і ставлення Заходу.

Поступово змінюється і позиція Ради у справах релігій, яка під впливом горбачовської риторики і суспільних процесів запропонувала керівництву держави в ході здійснення атеїстичного виховання не загострювати стосунки з Церквою і рекомендувала внести зміни до законодавства в релігійній сфері, зокрема, визнати за релігійними організаціями право юридичної особи та ведення релігійної пропаганди, за вірянами – право виконувати релігійні обряди вдома та в лікарні, за батьками – право на релігійне виховання своїх дітей.

Позитивні зміни в релігійній сфері почалися вже 1987 року. Уже в цей рік державна релігійна політика стає об'єктом (хоча й обережної) критики у московській пресі. Згадуються окремі випадки ущемлення вірян. Публікації з нападами на релігійність, хоча і були доволі поширені, але поступово втрачали агресивність. У періодиці згадувалися репресії, жертвами яких було духовенство. До питань віри дедалі частіше почали звертатися у своїх творах радянські письменники. Поступово виходили на волю в'язні сумління. Деякі автори вважали, що в справі духовного та морального оновлення позитивну роль може відіграти РПЦ. Церковні діячі з'явилися в засобах масової інформації.

Відбуваються зміни у сфері реєстрації релігійних громад. Якщо у першій половині цього року громади продовжували зніматися з реєстрації, то

у другій половині – реєструвалися нові. Наприкінці цього року було вже зареєстровано перші громади в Криму та м. Дніпродзержинську. Попри певні досягнення у цій сфері Україна явно відставала від союзних тенденцій, позаяк в РПЦ того року було зареєстровано 16 громад.

У січні 1988 року було скасовано антирелігійну інструкцію «Про застосування законодавства про релігійні культу» (1961 р.), в якій, крім низки інших антицерковних положень, також заборонялося реєструвати «антигромадські секти», на кшталт громад свідків Єгови, п'ятидесятників, баптистів-реформістів тощо.

Загалом переломним моментом у зміні радянської релігійної політики стали заходи до 1000-ліття хрещення Русі й саме святкування. Напередодні, 29 квітня 1988 року, відбулася зустріч Михайла Горбачова з членами Священного синоду РПЦ і патріархом Піменом. Під час зустрічі генеральний секретар ЦК КПРС наголосив на значущості цієї дати для розвитку вітчизняної історії та культури, російської державності. Горбачов зазначив, що хоча ленінський декрет відкрив перед Церквою можливість вільної діяльності, проте в сфері державно-церковних стосунків не все було просто. Трагічні події в житті Церкви і держави він пов'язував винятково з культом особи, відступом від ленінських принципів. Проте помилки, допущені щодо Церкви і віруючих, виправляються. Він підкреслив внесок Церкви в боротьбу за мир, ядерне роззброєння; високо оцінив виступи духовенства на підтримку внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, за справедливі відносини між державами, за гуманізм. Михайло Горбачов пообіцяв, що в новому законі про свободу совісті будуть відображені й інтереси релігійних організацій. Ця зустріч була переломною у взаєминах між державою і Церквою. Для останньої поступово наступала епоха вільного функціонування. Проте слід відзначити, що програмні положення зустрічі не зразу ж почали втілюватися в життя. Курс у релігійній сфері попередніх років можна було подолати не так швидко. Місцеве керівництво, яке впродовж багатьох років вело боротьбу з «релігійними пережитками», не було готове до втілення нових принципів.

Проблеми релігійної сфери були порушені генсеком і під час його візиту до Польщі 1988 року, коли представники польської інтелігенції поставили перед ним проблеми державно-церковних взаємин. Михайло Горбачов, не бажаючи втрачати свій позитивний імідж, мусив визнати, що в цій сфері «наламали немало дров». У подальшому вище керівництво держави демонструвало готовність до змін у державно-церковних стосунках і продовжувало курс на повернення Церкви в суспільство як повноправної суспільної інституції. Звичайно, що все це робилося під лозунгами повернення до «ленінських принципів».

Слід також відзначити, що ЦК КПУ та Рада у справах релігій при РМ УРСР щодо Церкви та церковних інституцій були упередженіші, ніж ЦК КПРС та союзна Рада. Голова РСР при РМ УРСР Микола Колесник у своєму звіті «Про святкування в м. Києві 1000-ліття введення християнства на Русі», поданому в ЦК КПУ навіть відцурався від своєї участі й участі співробітників Ради у святкових урочистостях, заявивши про виконання українським екзархатом РПЦ запланованих заходів. Прикметно, що під час зустрічі групи високопосадових діячів РПЦ та зарубіжних гостей із головою Президії Верховної ради УРСР Валентиною Шевченко, остання відкинула ідею створення в республіці національних церков. У той період місцеві чиновники побоювалися, що горбачовська «перебудова» має тимчасовий характер, і тому боялися виявляти якісь ініціативи. Вони лише неквапливо виконували ті вказівки (а нерідко навіть опиралися їм), що йшли «зверху», від союзного керівництва.

Після святкування річниці розпочалася швидка лібералізація релігійної сфери. РПЦ було передано низку об'єктів Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Було дозволено видати багатотисячним накладом «Молитвослов». З ювілеєм також пов'язаний початок роботи над церковним перекладом Біблії українською мовою – вже через кілька років вийшов друком україномовний Новий Завіт. Зміни стосувалися широкого спектру релігійного життя.

Після 1988 року багато фахівців з атеїзму почали наголошувати на позитивних функціях релігії в суспільстві, особливо у сфері морального виховання. Релігія перестає звинувачуватися у формуванні соціальної пасивності, й у бік Церкви дедалі частіше робляться реверанси. Все це відбувалося переважно під гаслами повернення до ленінських принципів. У тих моментах, де погляди класиків марксизму-ленінізму були явно антирелігійні, відбувалася спроба їхньої реінтерпретації.

У кінці 1980-х років розпочалася розробка нового закону про свободу совісті. 1 жовтня 1990 року було ухвалено постановою Верховної ради СРСР новий закон «Про свободу совісті і релігійні організації». Попри позитивний зміст цього закону він не мав довготривалого впливу, позаяк невдовзі СРСР перестав існувати.

В Україні проект республіканського закону «Про свободу совісті та релігійні організації» був обговорений Верховною радою УРСР 21 березня 1991 року. Згідно з проектом, священнослужителі та особи, що перебували на виборних посадах у релігійних організаціях, були урівняні в оподаткуванні з робітниками та службовцями. Семінаристи та слухачі духовних академій отримували, як і студенти державних закладів вищої освіти, відстрочку від призову до армії. Релігійні організації отримували статус юридичної особи та право власності. Вони мали право відкривати

релігійні школи, центри релігійного просвітництва, відкривати підприємства з видання релігійної літератури та виготовлення церковної символіки, благодійні організації, використовувати власні засоби масової організації, брати участь у громадському житті.

Загалом впродовж періоду горбачовської «перебудови» релігійна політика радянської влади зазнала докорінних змін. На зміну пригніченню релігійних організацій поступово приходять підтримка їхньої діяльності з боку держави. Церква, яка впродовж десятиліть пригнічувалася державою, стає доволі впливовою суспільною інституцією. Представники духовенства не лише поглиблюють свій вплив у духовній сфері, а й починають його поширювати на інші царини суспільної діяльності, в тому числі й політичну. Сприяння своєму духовному розвитку отримують не лише віряни РПЦ, а й католики, протестанти й представники інших релігійних течій.

Російська православна церква та децентралізаційні процеси в її структурах

У період горбачовської «перебудови» РПЦ продовжувала бути провідником радянських впливів. Вона часто використовувалася в зовнішньополітичних цілях, і нерідко виступала рупором радянської пропаганди, радянського способу життя. Активну участь у цій сфері брало участь і духовенство УРСР.

Із розгортанням процесів перебудови риторика й тональність духовенства і їхня поведінка поступово змінювалася. Їм стає зрозуміло, що настають нові часи, за яких Церква не лише повинна слугувати радянському режимові, але й він повинен щось робити для неї. Нерідко такі вимоги з боку церковних ієрархів супроводжувалися перебудовною риторикою. Приміром, у квітні 1987 року екзарх України митрополит Філарет звернувся з листом на ім'я Володимира Щербицького, голови Ради у справах релігій при РМ СРСР Костянтина Харчева і голови республіканської Ради у справах релігій при РМ УРСР Миколи Колесника з проханням відновити богослужіння в частині Києво-Печерської Лаври. Із подібним проханням до уряду СРСР звертався і Патріарх Пімен, і Священний синод РПЦ. Хоча й прохання митрополита Філарета і інших церковних осіб в той час не були задоволені, однак вони показали, що відбуваються певні зміни у відносинах РПЦ з державою, церковні ієрархи починають відкрито заявляти про інтереси своєї церкви, і намагаються їх наполегливіше обстоювати.

Знаковою для РПЦ датою у питанні визнання її заслуг державою стало святкування 1000-ліття хрещення Русі. Віншування розпочалися 5 червня 1988 року урочистим богослужінням у Богоявленському соборі в

Москві, яке відправили патріарх РПЦ Пімен та члени Священного синоду. 6 червня в Загорську, в Троїце-Сергіївській лаврі розпочався Помісний собор РПЦ. Було виголошено привітання Ради міністрів СРСР. Екзарх України, митрополит Філарет виступив із доповіддю «Тисячоліття хрещення Русі». На соборі було обговорено різні сторони церковного життя від часу проведення Помісного собору 1971 року, особливо миротворчу діяльність РПЦ, окреслено шляхи церковного розвитку. Було прийнято статут «Про управління Руської Православної Церкви», який відповідав новим умовам існування Церкви і релігії в радянському суспільстві.

Впродовж 14–16 червня ювілейні заходи тривали у Києві. У святкуванні взяли участь 170 делегатів Помісного собору, 165 запрошених зарубіжних високопосадовців – голів різних церков і керівників міжнародних релігійних організацій. Це святкування мало значний суспільний вплив. Церква раптом постала в центрі суспільного життя, представники Церкви давали інтерв'ю ЗМІ, єпископи фотографувалися з представниками влади. Все це однозначно змінювало сприйняття Церкви і релігії широкими народними масами. Релігія і пов'язані з нею ритуали, богослужіння тощо переставали бути сферою табу. Церква виходила із суспільного гетто і поступово відновлювала свій вплив на широкі народні маси. Багатьма людьми, які раніше були далекі від релігії, вона починала сприйматися не лише як джерело духовності, а й моральності.

Після святкування ювілею відбулися зміни в структурах і внутрішньому житті РПЦ. 1989 року відновила свою діяльність Київська духовна семінарія. Відкривалися духовні училища, курси. Зростала й кількість священнослужителів і церковнослужителів.

Лібералізація релігійного життя вплинула й на зростання активності вірян щодо відновлення діяльності храмів. Нерідко така активність мала радикальні форми і врозріз йшла з радянським законодавством про культ. Збільшується кількість виконаних релігійних обрядів.

Відродження національних церков – УГКЦ та УАПЦ – дало поштовх децентралізаційним процесам в УПЦ. Архієрейський собор РПЦ, який відбувся в кінці січня 1990 року, вирішив надати деяку самостійність православним структурам РПЦ в Україні. Згідно з документом «Положення про Екзархати Московського Патріархату» український екзархат отримував назву «Українська православна церква». У межах екзархату вища законодавча і виконавча влада належала Синоду екзархату, який був підзвітний Синоду РПЦ. Останній міг скасовувати та зміцнювати постанови Синоду УПЦ. За Синодом РПЦ залишалася прерогатива затвердження правлячих та вікарних архієреїв. Отримання обмеженої самостійності УПЦ, з одного боку, мало служити задоволенню національних почуттів віруючих, а з іншого, – сприяло зміцненню бастиону російських впливів в Україні в нових умовах.

Слід відзначити, що попри отримання українським екзархатом деякої автономії нападки національних сил на РПЦ та УПЦ не припинилися. РПЦ звинувачувалася в підтриманні колоніального статусу України, у русифікації українського народу. Тому православними ієрархами було вирішено зробити низку подальших кроків, щоб реально зміцнити позиції РПЦ в Україні, послабити нападки з боку національних сил на неї. Водночас, екзарх РПЦ в Україні митрополит Філарет, який програв Алексію II на виборах патріарха Московського і всієї Русі, хотів зміцнити свої позиції. У липні 1990 р. на засіданні Синоду УПЦ було прийняте «Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія та Священного Синоду Руської Православної Церкви», в якому йшлося про погіршення ситуації навколо УПЦ та подавалася програма суверенізації православних структур в Україні. Архієрейський собор РПЦ (25–27 жовтня 1990 р.) розглянув проблему і прийняв позитивне рішення щодо УПЦ. 28 жовтня 1990 року предстоятелю УПЦ патріархом Алексієм II була вручена «Грамота Алексія Другого Божою милістю Патріарха Московського і всієї Русі митрополиту Київському і всієї України Філарету», в якій мова йшла про те, що відтепер УПЦ є «незалежною і самостійною в своєму управлінні». За цим документом УПЦ отримувала значний автономний статус. Проте до повної автокефалії було ще далеко.

Проголошення незалежності України спонукало керівництво УПЦ до здійснення подальших кроків у напрямку суверенізації цієї церкви. Його в цьому прагненні підтримували українські очільники. У жовтні 1991 року голова Верховної ради України Леонід Кравчук звернувся до патріарха Московського і всієї Русі Алексія II з проханням сприяти наданню автокефалії УПЦ.

Одночасно спостерігається активізація керівництва РПЦ в напрямку збереження свого впливу на православні структури, що знаходилися на території інших республік СРСР, які проголосили свою незалежність. 22 жовтня 1991 р. Священний Синод приймає заяву, в якій намагається закріпити свої права. Таким чином, Московська патріархія виявила реакцію на прагнення православних структур, що діяли в інших республіках колишнього СРСР, отримати автокефалію.

Попри такі заяви, певні кроки щодо більшої самостійності УПЦ також були зроблені. Так, визначення Архієрейського собору РПЦ 25–27 жовтня 1991 року (яке в свою чергу опиралося на постанову Синоду УПЦ від 10 липня і визначення Помісного собору РПЦ 7–8 липня) скасувало вживання у назві слово «екзархат» стосовно України, залишивши лише назву «Українська православна церква». Український єпископат отримував право самостійно обирати свого предстоятеля, який, однак, мав бути

затверджений патріархом РПЦ. Предстоятель УПЦ мав носити титул «блаженніший», яким йменували очільників автокефальних церков. Синод УПЦ самостійно створював і ліквідував єпархії, обирав правлячих та вікарних єпископів. Предстоятель УПЦ залишався членом Синоду РПЦ. Хоча УПЦ й отримала додаткові можливості для свого самостійного функціонування, тим не менше вона не отримала повну канонічну незалежність, її можна було віднести до автономних церков.

Керівництво УПЦ все ж не задовольнилося цим статусом, і при підтримці української влади все ж робить низку кроків, намагаючись зробити свою церкву автокефальною. 1–3 листопада 1991 р. в Києво-Печерській лаврі відбувся Помісний собор УПЦ, на якому було прийнято рішення звернутися до священноначалія РПЦ стосовно дарування Українській православної церкві повної канонічної незалежності, тобто автокефалії. Однак Московська патріархія на цей раз зайняла більш непоступливу позицію, не бажаючи втратити тисячі українських парафій і вагомий важель політичного впливу. Загалом попри отримання автономності, УПЦ залишалася проросійською структурою і служила провідником волі російського істеблішменту.

Відродження Української автокефальної православної церкви

Кінець 1980-х років ознаменувався відродженням УАПЦ. На відміну від УГКЦ, ця церква не мала в УРСР жодних інституційних, в т.ч. підпільних, структур. Ініціаторами її відродження були представники національно-патріотичних сил.

Відродження УАПЦ відбулося в кілька етапів. Було створено Ініціативний комітет відновлення Української автокефальної православної церкви. У лютому 1989 року з'явилася «Звернення ініціативного комітету відновлення Української православної Церкви». Цей документ адресувався до Президій Верховної ради СРСР та УРСР та до міжнародної християнської громадськості. Ідея відродження УАПЦ набувала широкої популярності поміж представників національно-патріотичних кіл.

Ще в березні 1989 року (на Великдень) Б. Михайлечко відправив божественну літургію для прихильників УАПЦ в приватному будинку в Києві. У червні громада УАПЦ подала заяву до Подільського райвиконкому м. Києва з проханням зареєструвати її і передати храм Миколая Набережного, проте їй відмовили в цьому, що однак не вплинуло на ініціативність прибічників автокефалії.

19 серпня 1989 року було проголошено належною до УАПЦ парафію львівського храму Петра і Павла (настоятель отець Володимир Ярема). Ця подія була з ентузіазмом сприйнята прибічниками УАПЦ і послужила поштовхом схожих рішень інших православних громад. У жовтні 1989

року у Львові відбувся собор священників УАПЦ і прихильників УАПЦ, який звернувся до колишнього єпископа Житомирського та Овруцького РПЦ Іоана (Бондарчука) з проханням очолити єпархію, що формувалася. Прийнявши цю пропозицію, він відслужив архієрейську літургію 22 жовтня вже як владика УАПЦ. Приєднання єпископа Іоана зіграло важливу, однак, на наш погляд, не завжди позитивну роль, у відродженні цієї церкви.

31 жовтня 1989 року Церковна рада Української автокефальної православної церкви (її очолював отець Володимир Ярема) озвучила прохання переходу в УАПЦ парафій інших конфесій. П'ять із них були основними, зокрема: визнання принципів соборноправності та незалежності УАПЦ, засудження акту 1686 року про передачу київської митрополії в підпорядкування Московському патріархату й знищення УАПЦ в 1930-х роках в Радянському Союзі та визнання канонічної влади митрополита Мстислава в цій релігійній течії. Активні дії відродженої УАПЦ сприяли переходу в її лоно багатьох священників РПЦ із парафіями. І вже невдовзі відбулися Галицький та Тернопільський собори УАПЦ. На соборі православних священників в Галичі, його учасники заявили про свій вихід із юрисдикції Московського патріархату з метою відновлення статусу УАПЦ. У документі, прийнятому на Соборі, вказувалося, що причинами такого рішення є небажання діяти під «московським диктатом» і прагнення «реалізувати право на національно-релігійне самовизначення».

Темпи відродження УАПЦ були вельми високі. Через рік після створення Ініціативного комітету вона нараховувала понад 200 парафій у Західній Україні і ще мала низку парафій у Центральній і Південній Україні. Офіційна влада до відродження УАПЦ продовжувала ставитися переважно вороже, вбачаючи в ній одну з форм децентралізації, українського націоналізму. Це звичайно було закономірно, адже ця церква, об'єднуючи переважно патріотично налаштованих віруючих, становила певну загрозу радянській владі в Україні.

Тут слід додати, що попри часті негативні заяви щодо УАПЦ з боку найвищих радянських функціонерів, негативізм у її сприйнятті поступово слабшав, оцінки цієї церкви ставали поміркованішими і виваженішими. Іноді деякі радянські чиновники навіть бачили в ній певну користь, зокрема, протидію греко-католицизму, в якому бачили більшу небезпеку для радянської влади.

Важливу роль у відродженні Української автокефальної православної церкви відіграв братський рух, що не лише об'єднував прибічників УАПЦ, а й здійснював просвітницькі, правозахисні акції, турбувався про створення парафій та координував їхню діяльність. Всеукраїнське братство святого апостола Андрія Первозванного було засноване в Києві 9 грудня 1989, а наступного року виникли і місцеві братства.

Довершив розбудову УАПЦ її собор, який відбувся 5–6 червня 1990 року. На ньому було заочно обрано патріархом митрополита Мстислава (Скрипника, племінника Симона Петлюри). Він був предстоятелем УАПЦ у діаспорі. На той час йому йшов 92 рік. Єпископську хіротонію він отримав від предстоятеля Польської православної церкви Діонісія ще в 1942 році. Патріаршим місцеблностителем та митрополитом Львівським і Галицьким було обрано архієпископа Іоана (Боднарчука, в минулому – єпископ РПЦ Житомирський і Овруцький). Собор визнав, що дискримінаційні стягнення, накладені синодом РПЦ на свого колишнього єпископа, а тепер першоієрарха УАПЦ, є безпідставними. РПЦ була звинувачена в русифікації, відірваності від мас. Собор також наполягав на усуненні РПЦ від вирішення майнових питань у Західній Україні у зв'язку з відновленням там діяльності УАПЦ та УГКЦ. Прийнятий собором статут УАПЦ був зареєстрований Радою у справах релігій 2 жовтня 1990 року, і з того часу почався відлік легального існування цієї конфесії.

Восени 1990 року перший раз в Україні побував патріарх Мстислав. Його візит відбувся за сприяння голови Президії Верховної ради УРСР Леоніда Кравчука. 18 листопада 1990 року в Софійському соборі відбулася інтронізація Патріарха.

Нововідроджена УАПЦ мала низку своїх церковних видань. Ще з вересня 1989 року починає виходити газета «Наша віра – православ'я» (пізніше «Наша віра»). 1990 року було опубліковано декілька номерів журналу «Церква і життя». Друковані видання мали й братства св. апостола Андрія Первозванного, що підтримували цю церкву.

На початок 1991 року, як повідомляв ідеологічний відділ ЦК КПУ, в Україні діяло вже близько 940 громад УАПЦ, 96% з них – у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. Впродовж цього року їхня кількість значно зросте.

Характеризуючи перші роки діяльності відродженої Української автокефальної православної церкви, можна додати, що вона мала багато спільного з автокефальною церквою, що діяла в Україні в міжвоєнний період і була ліквідована радянською владою в 1930-х роках. Для неї було характерне відчуття вагомих змін, романтизм, значний національний контекст. УАПЦ перебувала в тісній спілці з представниками української інтелігенції, українського національно-демократичного руху. Церковне та національне часто йшли пліч-о-пліч.

Загалом Українська автокефальна православна церква стала частиною загального українського національного відродження періоду кінця перебудови, коли українська нація актуалізувала свої державні й духовні потенції, приймаючи виклики часу. Тісно пов'язана з патріотичною українською інтелігенцією, УАПЦ зазнавала певної політизації і сама

здійснювала політичний вплив. Попри спротив командно-адміністративної системи, прибічники УАПЦ змогли подолати всі основні бар'єри, які стояли на їхньому шляху. Звичайно, що не обійшлося й без негативних моментів у процесі відродження національно-церковного життя, які були зумовлені радянською духовною спадщиною, спротивом влади національно-релігійному відродженню, внутрішньо-церковною боротьбою тощо. Ці негативізми перешкоджали об'єднанню навколо УАПЦ більш широких мас віруючих. Тим не менш, на кінець існування СРСР Українська автокефальна православна церква стала вагомим чинником духовного і національно-культурного життя України.

Українська греко-католицька церква: вихід із «катакомб»

У перші роки правління Михайла Горбачова у ставленні до греко-католиків продовжувала здійснюватися попередня політика в релігійній сфері. Греко-католицька церква продовжувала діяти підпільно. Відкриті масові прояви релігійної віри переслідувалися радянською владою і законодавством. Однак попри несприятливі умови греко-католицька церква продовжувала діяти і мала значний вплив у багатьох населених пунктах. Її опорою були священники, ченці і пересічні віряни-активісти.

Значну роль в збереженні греко-католицької Церкви відігравали священники та ченці, що діяли в підпіллі. Так, за даними радянських органів, на 1985 рік лише в Івано-Франківській області діяли 42 греко-католицьких священники, які виконували таємно релігійні обряди. У довідці «Про деякі питання роботи із залишками уніатства в Івано-Франківській області» повідомлялося, що на початок вересня 1987 року тут проживало 43 греко-католицькі священники, 75 черниць і 116 покутників. Греко-католицьке духовенство, за цим документом, активно діяло в Івано-Франківську, Коломиї, Долині, Калуші, Яремчому і понад 30 селах.

Одним із прикладів релігійної активності греко-католиків можуть служити події у квітні–травні 1987 року в с. Грушеві Дрогобицького району, Львівської області. 26 квітня кілька вірян пустили чутку про явлення Богородиці над недіючою греко-католицькою каплицею. Туди посунув великий потік паломників. До 28 травня (свята Вознесіння Господнього) він сягнув 30 тис. осіб. Біля каплиці були організовані моління із піснопівом за участю як православних, так і греко-католицьких священників, які виголошували проповіді.

Влада проводила різні заходи з метою ослаблення греко-католицьких впливів. Зокрема, із греко-католицьким духовенством радянськими органами час від часу проводилася відповідна «робота», їм вказувалося на межі дозволеного. Так, перший секретар Львівського обкому КПУ Віктор Добрик в інформації про відзначення 40-річчя Львівського собору (від

27 травня 1986 року) зазначав, що попереджувально-профілактичні бесіди було проведено з 26 представниками греко-католицького духовенства та ченців. Під особливий контроль потрапляли так звані «домашні церкви та монастирі», колишні культові споруди, кладовища тощо, де могли збиратися греко-католики. Чинилися перешкоди висвяченню нових священників.

Загалом процеси горбачовської «перебудови» вселили надію в греко-католиків і спонукали їх до активізації дій в справі легалізації їхньої церкви. Приміром, 4 серпня 1987 року представники греко-католицького духовенства звернулися до папи Івана Павла II із проханням сприяти легалізації греко-католицької церкви.

Після серпневої заяви греко-католики продовжували в подальшому звертатися з подібними заявами. Зокрема, звернення від греко-католицького духовенства до Президії Верховної ради СРСР про легалізацію УКЦ від 22 грудня 1987 року підписало понад 2200 осіб, а звернення від 16 лютого 1988 року – понад 5400. 20 січня 1988 року греко-католики звернулися до учасників Віденської конференції держав-учасниць нарад з питань безпеки і співпраці в Європі з проханням посприяти легалізації УКЦ. У лютому цього ж року Комітет захисту УКЦ почав видавати щомісячник «Християнський голос». Всі ці події зміцнили статус УКЦ в Західній Україні, і надавали більші можливості Ватиканові та іншим закордонним організаціям для її підтримки.

Після святкування 1000-річчя хрещення Русі греко-католики значно активізували свою діяльність. Приміром, 16–17 липня 1988 року прихильники цієї течії зібралися в лісовій місцевості с. Зарваниця Тернопільського району, Тернопільської області. Загальна кількість вірян присутніх на релігійному зібранні, за даними офіційних органів, становила понад 2 тис., з-поміж них було багато молоді. Численні греко-католицькі зібрання в цей період відбулися також у Гошеві, Грушеві. Активно взяли участь греко-католики в панахиді в пам'ять січових стрільців 1 листопада 1988 р. на Янівському цвинтарі у Львові.

Розуміючи, що греко-католики почали активізацію і цей процес буде посилюватися, Володимир Щербицький доручив секретарю ЦК Юрію Сльченку та голові КДБ УРСР Миколі Голушку проаналізувати ситуацію, і вже 3 серпня з'явилася доповідна записка «Про нові тенденції в діяльності уніатських екстремістів у західних областях республіки та додаткові заходи для їх нейтралізації», а наступного дня вона як документ ЦК була передана в обкоми КПУ для вживання відповідних дій. Через деякий час місцеві функціонери відзвітували про проведену роботу. Однак в цей період часто формальні дії партійних чиновників були малоєфективними в протидії руху греко-католиків щодо відродження своєї церкви, який набирив обертів і втягував у свою орбіту місцеве населення.

У жовтні 1988 року офіційна греко-католицька делегація прибула до Москви і мала зустріч з представником Ради у справах релігій. Предметом розмови було становище греко-католицької церкви та її можлива легалізація. У меморандумі, який передали владики, вказувалося, що рішення Львівського собору 1946 року не зобов'язують ні до чого греко-католиків. Щоб засвідчити реальне існування УГКЦ в Україні, єпископи у книзі відвідувачів вказали свої титули. У листопаді цього року до Москви прибула делегація в складі єпископа Павла Василика, двох священників та голови Комітету з легалізації УГКЦ Івана Геля. Вони взяли участь у міжпарламентській зустрічі депутатської делегації Верховної ради СРСР і делегації від Конгресу США.

Тим часом радянське керівництво, побоюючись відродження греко-католицизму, дозволило реєстрацію значної кількості парафій РПЦ в Західній Україні. Віряни отримали українською мовою 100 тис. примірників Біблії і 10 тис. – Нового Завіту. Значно виріс тираж україномовного церковного календаря.

Попри всі перешкоди рух за легалізацію греко-католицької церкви набрав масового характеру. 17 вересня у Львові відбулася 100-тисячна демонстрація на підтримку легалізації УГКЦ. 1 жовтня цього року масове молитовне зібрання вірян відбулося в Івано-Франківську. Ситуація починала виходити з-під контролю радянських чиновників.

Під різнобічним тиском радянське керівництво, що здійснювало політику демократизації і гласності, змушене було піти на легалізацію греко-католицької церкви. Питання про легалізацію УГКЦ було остаточно вирішено під час зустрічі Михайла Горбачова з Папою Римським Іоаном Павлом II у Ватикані 1 грудня 1989 р. Того дня голова Ради у справах релігій УРСР заявив про реєстрацію греко-католицьких парафій. Хоча Рада у справах релігій при РМ УРСР ще 28 листопада опублікувала заяву, що греко-католики можуть утворювати свої релігійні громади та реєструвати їх в установленому порядку. Так закінчився період підпільної діяльності греко-католиків.

23 січня 1990 року відбувся собор УГКЦ. Собор заявив про неканонічність рішень Львівського собору 1946 року, зажадав повернути колишнє майно греко-католицької церкви, відновити церковні споруди, що існували до 1939 року, відкрити греко-католицькі семінарії, реабілітувати духовенство тощо. Собор вирішив звернутися до Папи Римського щодо проблем українського патріархату в складі Католицької церкви та пришвидшення процесу беатифікації колишнього очільника греко-католиків митрополита Андрея Шептицького.

Релігійна мережа УГКЦ поступово розширювалася. Греко-католики починали активно перебирати храми в православних, що посилювало

напругу з Московським патріархатом. У документі ідеологічного відділу ЦК КПУ зазначалося, що в західних областях України на початок 1991 року зареєстровано 1899 греко-католицьких громад. Тривала боротьба греко-католиків за свої права увінчалася їхньою перемогою, хоча повністю відновити свій довоєнний вплив у Галичині та Закарпатті їм не вдалося, позаяк частина громад залишалися православними.

Висновки, наслідки, тенденції

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж періоду горбачовської «перебудови» релігійна політика радянської влади зазнала докорінних змін. Переломним моментом релігійних перемін стало святкування 1000-ліття хрещення Русі, в якому взяли активну участь й представники влади. На шпальтах газет та журналів духовенство та віруючі починають представлятися не як «одурманені» люди, носії ідеології, чужорідної радянському суспільству, а як позитивні особи, і, навіть, як моральні авторитети, діяльність яких спрямована на благо суспільства, сприяє його розвитку. На зміну пригніченню релігійних організацій поступово приходять підтримка їхньої діяльності з боку держави. Церква, яка впродовж десятиліть пригнічувалася державою, стає доволі впливовою суспільною інституцією. Представники духовенства не лише поглиблюють свій вплив у духовній сфері, а й починають його поширювати на інші царини суспільної діяльності, в тому числі й політичну. Сприяння своєму духовному розвитку отримують не лише віряни РПЦ, а й католики, протестанти й представники інших релігійних течій. Поступово починає виходити з підпілля Українська греко-католицька церква, відроджується Українська автокефальна православна церква, отримують певну автономію і структури РПЦ, що знаходилася в Україні. Процеси в релігійній сфері, що розпочалися в період перебудови, продовжували свій розвиток і після отримання Україною незалежності.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що аналіз соціо-релігійних процесів може дати певні орієнтири політикам, діячам культури та Церкви в реалізації духовних програм в сучасній Україні. Основні тези та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, історії релігії та Церкви, спецкурсів тощо.

Рекомендації для практичного застосування

– аналіз соціорелігійних процесів може надати орієнтири політикам, діячам культури й Церкві в реалізації духовних програм у сучасній Україні. Зокрема, вивчення впливу релігійних ідеологій на громадські настрої та їх роль у формуванні цінностей сприяє виробленню ефективної політики держави щодо релігійної сфери. Це, своєю чергою, може

позитивно позначитися на соціальній стабільності, гармонізації міжконфесійних взаємин і створенні сприятливого середовища для духовного поступу суспільства;

– дослідження дає змогу визначити ключові напрями політики у сфері міжконфесійного діалогу, виявити потенційні конфліктні чинники та шляхи їх подолання, а також розробити механізми співпраці між різними громадськими інститутами заради досягнення загальнонаціональної єдності. Особливо важливим є виявлення механізмів впливу релігії на процеси суспільної консолідації або, навпаки, поляризації, що може стати основою для розробки відповідних державних програм та політичних ініціатив;

– дослідження також допомагає зрозуміти тенденції розвитку релігійної свідомості громадян, зміни у ставленні до релігійних традицій та інституцій, рівень залученості населення до релігійних практик, а також фактори, які на це впливають;

– основні тези та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, історії релігії та Церкви, а також у викладанні відповідних дисциплін у закладах вищої освіти. Крім того, матеріали дослідження можуть стати основою для розробки спеціальних курсів, присвячених питанням соціорелігійного розвитку, міжконфесійних взаємин та впливу релігійних чинників на суспільне життя. Такі курси можуть сприяти глибшому розумінню студентами ролі релігії в історичному та сучасному контексті, розвитку критичного мислення щодо взаємодії релігійних і державних інституцій, а також формуванню навичок аналізу релігійних явищ у суспільстві;

– оприлюднені дані можуть бути корисними для науковців, соціологів, теологів та істориків у подальших дослідженнях, що стосуються взаємозв'язку релігії, політики та культури в українському контексті. Вони можуть стати основою для проведення порівняльних досліджень релігійних процесів у різних регіонах країни, аналізу впливу глобальних тенденцій на релігійне життя українського суспільства та виявлення перспектив розвитку міжрелігійного діалогу.

Таким чином, дослідження сприяє розширенню знань про соціокультурні особливості українського суспільства та дає змогу окреслити можливі напрями його розвитку в контексті релігійних трансформацій.

Василь Швидкий (м. Київ).

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

3.2. Трансформації радянського архетипу часів «перебудови»

Передмова. Часи горбачовського правління є досить короткими як для радянської історії новітньої доби, але період від березня 1985 року і до епохального серпня 1991-го позначився визначальними подіями, які згодом відновили українську державність і заклали основи нової, ще тоді напівєвропейської/напівазійської України. Тогочасні політологи як ментальність, так і території провокативно означували – між «Сходом і Заходом».

Такий період початку руйнації, здавалося б, непохитного базису і світоглядних та культурних визначень пересічних українців напряду спричинив трансформації сталого радянського архетипу часів «перебудови». Це був болісний і неоднозначний процес як керованої Центром реконструкції радянського устрою, так і формування нових цінностей, а відповідно, і викликів.

Важливість того періоду для історії сучасної України важко переоцінити. А найголовніше політичні, економічні, культурні, світоглядні проблеми, які спіткали її громадян і території. Головнішими передумовами державницьких і соціальних змін означимо: складна політично-культурна та руйнівна економічна ситуації в СРСР до початку реформ; посилений як саме для України вплив авторитарної системи управління на соціальні процеси в республіці. Щодо наукової розробки теми, то варто назвати деякі зарубіжні дослідження¹.

¹ *Kirsten Bonker*. “Perestroika and the Loss of Certainties: The Post-Soviet Reevaluation of Soviet Money Practices and Social Equality,” *Journal of Modern European History* 15, no. 3 (2017): 367–94; *Courtney Doucette*. “Perestroika: The Last Attempt to Create the New Soviet Person” (PhD Dissertation, Rutgers University, 2017); *Adrienne K. Jacobs*, “V.V. Pokhlebkina and the Search For Culinary Roots in Late Soviet Russia,” *Cahiers Du Monde Russe* 54, no. 1/2 (2013): 165–86; *James Riordan and Susan Bridger*. *Dear Comrade Editor: Readers’ Letters to the Soviet Press under Perestroika* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1992); *Guillaume Sauvé*. “The Apogee of Soviet Political Romanticism: Projects for Moral Renewal in Early Perestroika (1985–1989),” *Europe-Asia Studies* 70, no. 9 (2018): 1407–32; *Carole Sigman*. “The End of Grassroots Ecology: Political Competition and the Fate of Ecology during Perestroika, 1988–1991,” *The Soviet and Post-Soviet Review* 40, no. 2 (2013): 190–213; *Kristy Ironside*. “Because of Him, We Have Pizza Hut!”: Joint Ventures and the Opening Up of the Soviet Economy under Gorbachev,” *Russian History* 49, no. 2–4 (2022): 238–63.

Звісно, намагання тоталітарного, однопартійного режиму Кремля за- для загравання із Заходом лише відретушувати радянський фасад пост- імперської Росії без докорінних еволюційних змін врешті все ж призвели до (як виявилось) незворотніх змін у ядрі самої системи. А починалося все досить безневинно і навіть обнадійливо для радянського, в тому числі і українського соціуму. Фасад назвали «Горбачовські реформи», і їхніми складовими тотемами були оригінальною мовою кремлівської методички – «перестройка», «ускорение», «гласность»! Базою цих трьох імперських китів була імітація Центром надання можливостей такого собі еволюцій- ного руху для союзних республік, зокрема й України, що вилилося для республіки основними блоками: «перебудова» і її начебто вплив на полі- тичну структуру України; «ускорение»: спроба прискорити економічний розвиток, і хоча б пригальмувати тотальне зубожіння громадян як України, так і всього СРСР; «гласність» як шанс розвою свободи слова, і як результат зростання суспільної свідомості, зокрема у публічних ви- ступах.

Саме сфера культури, а надто нестримність розвою національної свідомості почали ставати визначальними у формуванні новітньої україн- ської особистості, прийшла пора свідомої національної самоідентифікації, попри ще не належного мовного осердя (розмовляю російською, але я вже стаю українцем).

Настав час початків розвитку громадянського суспільства і національ- них рухів всередині республіки. Національні меншини (окрім російської) почали чіткіше самоідентифікуватися, формуватися в культурні, освітні, спортивні, а надто в політичні організації (все це було оприлюднено на низках виборів в Україні). Щодо російської меншини, то вони прогавили вибух національних самоідентифікацій як-то інших меншин в Україні, адже вважали, що їхнє багатолітнє становище домінантною і не меншини, а рівноцінного з українським соціумом дозволяє безапеляційно заявляти про потвердження своїх прав та свобод на території УРСР.

На противагу російському нахабству українство почало активніше заявляти про своє бачення стану української культури, а надто – мови в тогочасному суспільстві, зокрема як у повсякденному вжитку, так і офі- ційно-публічних комунікаціях. Водночас також почалися відцентрові ру- хи у здавалося найконсервативнішому духовному анклаві – Церкві. Зокрема, українство особливо західних регіонів вже не приховувало пам'яті щодо наруги над їхньою ментальністю з боку насадженої владою Російської православної церкви. Це вилилося у відродження Української греко-католицької церкви і стрімкому зросту як її чисельності, так і публічного авторитету серед прихожан і громад взагалі.

Звісно, що базисні зміни в економіці республіки призвели до незво- ротніх економічних трансформацій, а надто – до рівня їхніх визначальних

впливів на соціальне життя українців, врешті повсякдення. Початок руйнації радянської економіки імперського типу призвели не лише до видимої статистично-показникової економічно-соціальної кризи. Це напряму відобразилося на стрімкому, непрогнозованому, а тому загрозливому для кожної української сім'ї, і, нажаль, невідворотному, погіршенні рівня життя. Загроза зникнення грошового, переважно зарплатного базису для природного виживання спонукала активних (!) працівників до відносно нового виду заробітчанства.

Адже саме тоді громадянам владою була запропонована можливість, обмежена лише індивідуальними здібностями індивіда, через зміну формального стану працевлаштування почати творити щось своє, що могло приносити дохід, утримувати родину тощо.

Роз'ятрення, через правове впровадження економічних свобод (а ще й появу обхідних шляхів регулюючих законів), закладеного в ментальності українців і українок (і не лише) механізму комерції, грошодобування привело до невідворотного: республіка вибухнула приватними, кооперативними, цеховими та іншими ініціативами щодо реалізації безлічі проектів для підприємницького бізнесу та його учасників.

Нагадаю, що це все стосувалося лише активного сегменту ще вчора державних працівників, звісно, ініціативних, здатних до економічних ризиків, навіть, афер, які могли б принести швидкий грошовий зиск. На жаль, їх більшість не змогла знайти в новій формі підприємництва своєї вигоди, але це було поштовхом чи навіть примусом до нових форм заробітку. Реально це виглядало масштабними і некерованими банкрутствами державних підприємств. Що правда, миткі керівники переоформлювали державну власність, а надто потужні виробничі площі, у держрозрахункову чи кооперативну, аби через часткову фінансову незалежність утримувати себе і колективи. Пестунів долі було все ж замало, і усе це було насправді тимчасовим, більшість опинилася «на вулиці». Наростала соціальна нестабільність, що напряму спонукало до зростання безробіття.

Щодо соціальної структури українського суспільства, то сформувалася класична марксистська схема: «верхи не можуть, низи не хочуть». У цій не певній для державного управління ситуації пересічні українці набули можливостей щодо індивідуальної, публічної, світоглядної самовизначеності. Відтак, політичні, культурні, релігійні та інші угруповання усіляких мастей стали принадувати тимчасово розпорочених українців.

Політичні зміни і зростання національної свідомості.

Найбільших успіхів набули угруповання політично-культурницького штибу, котрі осердям своєї діяльності сміливо потрактовували дефініції «національної ідеї», «націоналізму», «нації», «української мови», «культури» тощо.

Найпереконливішим і найагресивнішим на тогочасі винирнув «Народний рух України». Окрім іншого, його успіх полягав у використанні історично перевіреної схеми комуністів: формування навіть дрібних регіональних угруповань, збуджених, але ще не охоплених іншими впливами національно свідомих громадян.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року стало проміжним маркером для влади (направду, для самоорганізації комуністів): яким треба рухатися «тунелем», аби зберегти реальну владу і публічні впливи на людність. Інформації про відкремлівські рухи на теренах усього Союзу, звісно, дратували прокомуністичне керівництво УРСР, але головне спонукало до дій націоналістичні рухи всередині республіки, зокрема, «крайні», проте легальні політичні і культурні осередки.

Прикінцевим «цвяхом» в домовину Імперії, як здавалося тогочасним націоналістам, став Акт проголошення незалежності України – політико-правовий документ, ухвалений позачерговою сесією Верховної ради УРСР 24 серпня 1991 року, яким проголошено незалежність України і створення самостійної української держави.

Отже, період 1985–1991 років є одним із найважливіших етапів у новітній історії України. Цей час характеризується глибокими соціальними та політичними змінами, які стали підґрунтям для здобуття незалежності у 1991 році. Після десятиліть радянської влади, під жорстким контролем комуністичної партії та у межах командної економіки, Україна, як і решта радянських республік, почала пробуджуватися до усвідомлення своєї національної ідентичності та прагнення до змін. З початком політики «перебудови» (*перестройки* – рос.), проголошеної Міхаїлом Горбачовим, розпочався процес поступової лібералізації в СРСР, що дав можливість суспільству відчувати більшу свободу слова, економічну автономію та відкрити очі на реальні проблеми соціалістичної системи.

Політика «перебудови» була спрямована на подолання глибокої економічної кризи, що вразила Радянський Союз. Проте, економічні реформи виявилися неефективними, а процес «гласності» відкрив суспільству правду про трагічні сторінки історії, включно з репресіями, Голодомором, утисками національної культури та іншими злочинами режиму. Українське суспільство почало поступово змінюватися: зростала кількість культурних і громадських рухів, посилилися національні почуття, громадяни почали обговорювати питання незалежності та самостійності. В Україні формувався і набирив популярності новий громадсько-політичний рух – Народний рух України, який виступав за захист національних інтересів, екологічні проблеми та демократичні права українства.

Крім того, економічні перетворення викликали виникнення нових явищ, таких як кооперативний рух, приватні підприємства введення

системи держрозрахунку, які вперше за десятиліття порушили монополію держави на економічну діяльність. Однак ці зміни також спричинили загострення соціальних проблем, зокрема зростання безробіття, інфляції та нестабільності, що призвело до значного погіршення якості життя. Таким чином, соціальні трансформації в цей період були неоднозначними та суперечливими: з одного боку, вони відкривали нові можливості, а з іншого – створювали нові виклики та труднощі.

Щодо теми і мети, то це дослідження спрямоване на аналіз як трансформацій радянського архетипу в Україні, так і загальних соціальних трансформацій в період 1985–1991 років, який охоплює час проведення «перебудови», «прискорення» та «гласності». Зміни цього періоду, попри їхній короткостроковий характер, стали фундаментальними для формування сучасної України, її суспільства, культури та економіки. *Мета роботи* полягає у тому, аби пояснити, як історичні події, їхні наслідки спричинювали нерівномірну динаміку у зміні архетипу радянського українця; корегуванні, і навіть докорінних зламів його світогляду, культурних, політичних і повсякденних життєвих орієнтирів, пристосуванських звичок, житті за новими соціальними правилами, а також певній вимушеній чи природній колаборації з домінуючим режимом. І все це призводило до умов, які спричиняли життя пересічного українства у режимі постійних викликів. Інший бік мети полягає у розкритті причин, характеру та наслідків цих змін, а також у тому, щоб продемонструвати, як соціальні та архетипні трансформації сприяли створенню умов для здобуття незалежності.

Актуальність дослідження полягає в тому, що значення періоду 1985–1991 років для сучасної України важко переоцінити. Цей час став визначальним не тільки для здобуття незалежності, але й для формування основних принципів державності, розвитку громадянського суспільства, становлення національної ідентичності та зміни світогляду українців. Вивчення соціальних аспектів цього періоду дозволяє краще зрозуміти, яким чином формувалася сучасна українська нація, як громадяни країни поступово почали усвідомлювати себе окремим народом з власною історією, культурою і політичними інтересами.

Структура роботи. Робота складається з тематичних, структурно досліджуваних блоків, у яких послідовно розглядаються соціально-політичні, економічні та культурні аспекти трансформацій України 1985–1991 років. Як-то, розкриваємо передумови соціальних змін, що стали підґрунтям для перетворень цього періоду; далі аналізуємо реформи Міхаїла Горбачова, їхній вплив на політичну ситуацію в Україні та формування нових суспільних настроїв; досліджуємо розвиток громадянського суспільства, українського як національного, так і націоналістичного рухів, та

їх вплив на культурні процеси; розглядаємо економічні трансформації та політичні зміни, зокрема зростання національної свідомості та появу демократичних рухів, що підготували ґрунт для здобуття незалежності; підсумково аналізуємо довгострокові наслідки цього періоду для сучасної України.

Коротко про **вступні зауваги**. Отже, *економічний занепад та криза системи планової економіки* найвидніше показали себе в хронічному дефіциті товарів для громадян та ресурсів для республіканської економіки. Радянська економіка 1980-х років була в стані глибокої кризи. Незважаючи на масштабні ресурси, якими володів СРСР, дефіцит харчів, товарів побуту та промислових товарів був поширеним явищем. Магазили часто стояли порожніми, а громадяни республіки мусили годинами стояти в чергах навіть за найпростішими товарами. Зауважимо, що в столиці та обласних центрах торгівельно-партійна номенклатура уміла «справедливо» розподіляти матеріальні ресурси. А от усі інші, районні території України, окрім Донеччини і Луганщини (так званих, бюджетовизначальних регіонів), потерпали від нехватки товарів, зокрема легкої промисловості, і цілковито опанували схеми «доставання». Для України, з її значними аграрними ресурсами, цей дефіцит був особливо болючим, оскільки регіон мав значний потенціал для забезпечення себе продуктами, але не міг реалізувати його через централізоване планування і контроль Москви.

Неефективність планової економіки. Командно-адміністративна система створювала штучні економічні показники, що не відповідали реальним потребам людей. Через планування виробництва за завищеними показниками продукція була неякісною і не завжди відповідала попиту. Це також породжувало корупцію та стимулювало розкрадання ресурсів, особливо в Україні, де аграрний сектор постійно недофінансовувався і піддавався жорсткому контролю з Центру.

Застаріла промисловість та відсутність інновацій. Промислові підприємства, зокрема ті, що працювали в Україні, залишалися технологічно відсталими. Відсутність інвестицій та оновлення устаткування призводили до того, що заводи виробляли морально застарілу продукцію, яка не мала конкурентоспроможності ні на внутрішньому, ні на зовнішньому ринку. Це посилювало економічний занепад і негативно впливало на якість життя громадян, а також на розвиток соціальних стандартів в Україні.

Щодо *політичної ситуації*, яка відзначалася закритістю і централізацією влади, то її головними вадами були однопартійна система і відсутність політичної конкуренції. Влада в СРСР була повністю зосереджена в руках Комуністичної партії, яка контролювала всі аспекти життя.

В Україні існувала республіканська гілка КПРС, однак вона не мала реальних, прямодіючих політичних, економічних чи культурних повноважень. І цього не вимагалось, просто інколи потрібно було декларувати якісь законодавчі ініціативи (попередньо узгоджені з Москвою), а головне – лише ретранслювати рішення Кремля. Повномірною залежністю влади в УРСР виявляла свою цінність виключно відсутністю незалежності в прийнятті рішень та простим виконанням директив із Москви. Через це Україна не могла реалізувати власні економічні чи соціальні ініціативи, а всі рішення приймалися за межами республіки, що сприяло поглибленню економічної кризи та занепаду місцевого управління.

Відсутність політичної свободи та придушення громадянської активності. Політичні активісти, науковці та інтелігенція, які прагнули відкрито висловлювати свої думки або виступали за культурні, зокрема, мовні права українців, системно переслідувалися. Це призводило до пригнічення соціальної ініціативи і позбавляло людей можливості впливати як на публічне, так і власне життя. Відсутність можливостей для політичного самовираження створювала атмосферу безвиході серед громадян, що ускладнювало виникнення будь-яких соціальних рухів.

Зовнішньополітична ситуація, (зокрема «холодна» війна та її наслідки) напругу вплинули на підвищення гонки озброєння, що шкодило економічній стабільності. Значні ресурси СРСР спрямовувалися на підтримку гонки озброєнь і військову промисловість, що позбавляло фінансування цивільної сфери економіки. Військова економіка поглинала кошти, які могли бути спрямовані на поліпшення умов життя громадян, модернізацію підприємств і розвиток сільського господарства. Україна, як важливий промисловий регіон, також була втягнута в процес мілітаризації, що ще більше підривало її економічний потенціал.

У зв'язку з жорстким конфронтаційним курсом СРСР, країна часто піддавалася економічним санкціям з боку колективного Заходу, що призводило до погіршення міжнародних відносин і економічних санкцій. Це зменшувало можливості імпорту технологій та інновацій, необхідних для розвитку промисловості, і поглиблювало технологічне відставання СРСР, включно з підприємствами в Україні.

Вплив авторитарної системи управління на соціальні та культурні процеси в Україні проявлявся в тотальному контролі над суспільством і обмеженні прав громадян (зокрема, в цензурі та обмеженні свободи слова). Усі засоби масової інформації в Україні, як і в СРСР загалом, перебували під жорстким державним контролем. Всі новини подавалися виключно через призму ідеології КПРС, і альтернативні погляди суворо заборонялися. Українці не мали доступу до незалежної преси або можливості висловлювати критичні думки. Це створювало атмосферу страху

та безініціативності, призводило до політичних утисків та обмеження громадської активності. Людей, які виступали проти влади або намагалися пропагувати національні ідеї, переслідували, а найбільш активних – ув'язнювали. Українська інтелігенція, яка прагнула відродити національну культуру або висловлювати альтернативні думки, найпершою ставала об'єктом репресій. Такий підхід значно обмежував можливості для розвитку громадянського суспільства.

В Україні це проявлялося знищенням національної самобутності та тотальною русифікацією в освіті та культурі. У школах і вищих навчальних закладах України більшість предметів викладали російською мовою, а українська культура та історія згадувалися лише в контексті загально радянських цінностей. Це сприяло втраті національної ідентичності, особливо серед молодого покоління. Також замовчувалися історичні події і національні трагедії. СРСР забороняв відкрито обговорювати трагічні події української історії, зокрема Голодомор, репресії 1930-х років та інші. Це позбавляло громадян можливості відновити національну пам'ять та зрозуміти справжнє історичне минуле України.

Економічна залежність і централізація ресурсів сприяли централізованому плануванню і контролю Москви. Всі економічні ресурси України розподілялися та контролювалися центральними органами влади в Москві. Українська економіка, яка мала великий потенціал для саморозвитку, особливо у сільському господарстві, постійно залишалася залежною від центральних планів і політичних рішень. Це обмежувало можливості для розвитку локальної економіки та підвищення рівня життя населення. Через таку відверту і жорстку відсутність економічних свобод підприємства не могли вільно реалізовувати власні проєкти або впроваджувати нововведення, оскільки всі рішення контролювалися центральною владою. Українці були змушені працювати в умовах, де кожен аспект їхньої професійної діяльності жорстко регламентувався.

Соціальні наслідки авторитарного контролю виливалися в деградацію моральних цінностей. Постійне придушення прав і свобод, обмеження особистої ініціативи і відсутність можливостей для самовираження призводили до соціальної апатії та морального занепаду. Відсутність перспектив і можливостей реалізуватися сприяла формуванню в українському суспільстві пасивності і страху перед змінами.

Існування напрацьованої системи привілеїв для партійної еліти лише підтверджувало існування в УРСР значної нерівності між партійною елітою та звичайними громадянами. Радянські військові та компартійні чиновники та їхні родини мали доступ до спеціальних товарів і послуг, що було недоступне пересічним громадянам. Це формувало в суспільстві відчуття несправедливості та сприяло зростанню невдоволення серед населення.

Таким чином, ці політичні, культурні та економічні передумови сформували підґрунтя для майбутніх як соціальних, так і особистісних трансформацій радянських архетипів, що проявилися з початком реформ Горбачова. В Україні ці умови стали каталізатором для зростання національної самосвідомості та прагнення до незалежності, що у 1991 році призвело до виходу зі складу Радянського Союзу.

Реформи Михайла Горбачова: початок змін та трансформацій

Політика реформ, ініційована генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим із середини 1980-х років, змінила курс розвитку Радянського Союзу і мала значний вплив на кожну республіку, включно з Україною. Три ключові декларативні напрями – «перестройка», «гласність» і «ускорение» (рос.), (подаємо мовою оригіналу для сприйняття властивого тогочасного соціуму) – сформували основу його політики змін, спробувавши адаптувати економіку до нових викликів, модернізувати (залишаючи систему КДБ-ешного контролю) політичне життя, підняти (всіляко контролюючи) національну свідомість, а також стимулювати економічний розвиток. Вони дали поштовх до значних трансформацій, але також викликали низку нових проблем, що призвели до краху СРСР у 1991 році.

– «Перебудова» та її вплив на Україну сприяли політичним перетворенням. Адже, політика «перебудови», проголошена Горбачовим у 1985 році, передбачала реформування політичної системи СРСР та економіки з метою подолання кризи довіри до влади. В Україні «перебудова» сприяла активізації національних і демократичних рухів. Громадяни почали вимагати більших свобод і права на самоврядування, а також реабілітації української культури. У 1987–1989 роках почали з'являтися перші легальні громадські організації, що прагнули захищати мовні, культурні, історичні й загалом національні права українців. Із зародженням таких рухів почалося формування національної свідомості, що стало однією з основ незалежницьких настроїв.

«Перебудова» також відкрила можливості для змін у складі республіканської влади, і партійні органи в Україні отримали можливість приймати самостійні рішення в деяких питаннях, хоча й обмежено. Це дозволило Україні зробити перші кроки до політичної незалежності, хоча повного контролю над своїми рішеннями республіка ще не мала.

Щодо соціальних наслідків, то «перебудова» сприяла відродженню інтересу до української культури, зокрема літератури та мистецтва, які піддавалися цензурі і зберігалися переважно у підпіллі. Громадськість почала більш відкрито обговорювати питання, які раніше вважалися «табу» (зокрема, вельми пікантних як еротика і секс в радянському

повсякденні). Поява національно орієнтованих об'єднань і культурних організацій, таких як Українська гельсінська спілка, посилила відчуття національної ідентичності.

Економічні аспекти «перебудови» були пов'язані перш за все з утратою Центром загального контролю над республіканськими економіками, а головне – нездатністю фінансово підтримувати виконання загальносоюзних планів. Відтак, передбачалася децентралізація, надання підприємствам певної свободи у прийнятті рішень. В Україні великі промислові центри, такі як Донецьк і Дніпропетровськ, почали отримувати більше автономії. Однак, реформи мали обмежений успіх, оскільки економічні показники залишалися низькими, дефіцит товарів збільшувався, а зростаюча інфляція вдарила по соціальних стандартах.

– *«Гласність»* як вияв свободи слова і зростання суспільної свідомості стала одним із найважливіших елементів політики Горбачова, декларувала новий підхід до інформаційної політики, який забезпечив свободу слова, доступ до інформації, зокрема до історичних фактів, що раніше замовчувалися, та обговорення національних проблем. Це на пряму вплинуло на розвиток незалежних медій. Відкриття доступу до правдивої інформації про політичні та економічні проблеми СРСР сприяло швидкому зростанню політичної свідомості українців. Вперше громадяни України отримали можливість вільно обговорювати реальні проблеми країни, включаючи екологічні катастрофи, такі як Чорнобильська аварія, яка відкрила людям очі на багато прихованих від громадськості питань. Розкриття правди про такі події підірвало довіру до радянської влади, змусило українців усвідомити необхідність змін і поставити питання про необхідність самостійного управління.

«Гласність» також сприяла виникненню перших незалежних газет, радіопрограм і навіть неформальних груп обговорення. ЗМІ почали висвітлювати історичні питання, такі як Голодомор, репресії українських культурних діячів, і дозволили громадянам висловлювати думки щодо майбутнього України. Такий рівень свободи слова раніше був немислимим і допоміг створити основу для розширення демократичних свобод.

У цей період значно позв'язалася як політична активність, так і національна самосвідомість. Свобода слова сприяла пробудженню національної свідомості. В Україні почали відкрито обговорюватися питання національної ідентичності, відродження культурних цінностей, захисту української мови. З'явилися нові об'єднання, такі як Товариство української мови імені Тараса Шевченка, які ставили собі за мету відродження національної культури і мови. Завдяки гласності в Україні сформувалася громадянська активність, що стала основою для появи новітніх незалежницьких настроїв. Гласність дозволила людям відчути важливість націо-

нальної культури та необхідність захищати свої права. У підсумку саме гласність підготувала громадськість до підтримки незалежності України у 1991 році.

– *«Прискорення»* вбачалося спробою прижвавити республіканські економіки і було націлено на подолання економічної стагнації, модернізацію промисловості та підвищення продуктивності праці. Горбачов сподівався на швидкі позитивні зміни, однак результати цієї політики виявилися неоднозначними.

Щодо промислових реформ та ймовірних інвестицій, то основна ідея «прискорення» полягала в технологічній модернізації підприємств, що потребувало значних фінансових вкладень. В Україні розпочалися численні проекти з модернізації підприємств, зокрема в металургійній та енергетичній галузях, але цей процес ускладнювався через брак коштів і необхідного досвіду управління в умовах економічних змін і конкуренцій. Результати цих проектів часто не виправдовували очікувань через неефективне планування і надмірну бюрократизацію.

Внаслідок незбалансованої економічної політики «прискорення» зросли державні витрати, але економіка не отримала бажаних вигод. У промисловості України ще більше збільшився дефіцит товарів, що призвело до погіршення умов життя не лише в містах, надто – в містечках і селах. Коли замість очікуваного зростання продуктивності люди стикнулися з дефіцитом товарів і підвищенням цін, зросло розчарування радянською економічною системою. Українці все більше ставили під сумнів здатність СРСР забезпечити належний рівень життя.

Все це, в свою чергу, на пряму вплинуло на суспільство, зокрема, сприяло трансформації радянського архетипу. Проведення політики прискорення призвело до зростання соціальної напруги, оскільки люди втрачали впевненість у майбутньому. Незадоволеність низькими зарплатами, важкими умовами праці, браком основних товарів підживлювала настрої протесту і невдоволення. Ідея економічного розвитку, яка здавалася далекою і недосяжною, поступово втрачала підтримку серед населення. Це змусило українців задуматися про майбутнє власної країни поза межами радянської системи і формувало прагнення до незалежності.

Культура

Розвиток громадянського суспільства і національного руху в Україні (1985–1991 рр.)

У період між 1985 і 1991 роками, особливо під час активного періоду провадження політики «прискорення», «перебудови» та «гласності», в Україні розпочався інтенсивний процес розвитку громадянського суспільства та національного руху. Цей період став важливим етапом у відновленні національної ідентичності та прагненні до політичної й куль-

турної самостійності. У цьому контексті найбільше уваги заслуговують три основні напрямки: формування та діяльність національних і культурних організацій, рух за відродження української мови і культури, а також релігійне відродження і відновлення діяльності Української греко-католицької церкви.

– *Формування та діяльність національних і культурних організацій.* Після початку «перебудови» в СРСР, радянські республіки, зокрема Україна, отримали можливість для розвитку більш відкритої громадської діяльності. Це стало основою для формування численних національних і культурних організацій, що виступали за відродження національних традицій, мови, культури та історії.

Передумовами до формування національних організацій стала низка ліберальних факторів. Як-то: до 1985 року будь-яка активність, яка стосувалася національних рухів, була строго заборонена. Український націоналізм, як і будь-який інший прояв національної свідомості, був підданий репресіям. Однак з початком «перебудови», що проголошувала відкритість і політичну лібералізацію, громадські організації почали зароджуватися не лише у великих містах, але й на периферії. Зокрема, в Україні на кінець 1980-х років з'явилися численні групи і рухи, що виступали за відновлення української національної ідентичності, захист прав людини, права на свободу слова, культурне відродження. Це були передусім неформальні об'єднання, згуртовані спільною метою – боротьбою за збереження української культури, мови, історії.

Свою активність почала демонструвати раніше суворо контрольована владою ціла низка офіційно працюючих громадських ініціатив. Зокрема, «Меморіал», організація, що займалася пошуком і відновленням історичної пам'яті про репресії сталінської епохи. Паралельно з «Меморіалом» активно почали діяти і інші національні організації, такі як Українська гельсінська спілка, яка виступала за дотримання прав людини та боротьбу з політичними репресіями.

Серед найвідоміших національних організацій, які набули значної популярності в цей період, можна також відзначити Товариство української мови імені Тараса Шевченка, що виступало за популяризацію української мови та протидіяло русифікації. Іншими важливими організаціями стали культурно-просвітницькі товариства, що ставили за мету відродження національних традицій і організацію різноманітних культурних заходів. Окрім того, треба констатувати, що непересічним здобутком цих політичних пом'якшень була всеукраїнська ініціатива появи, формування і активної присутності на політичному полі України регіональних культурно-освітніх, а подекуди і політичних угруповань. Зокрема, це стосувалося західних, центральних і східних територій України. Врешті, в

майбутньому ці організації стали не тільки культурними осередками, але й осередками політичної активності, сприяючи розвитку суспільного руху, що виступав за відновлення української державності та політичної самостійності. Вони підготували ґрунт для подальших політичних подій, які призвели до здобуття незалежності в 1991 році.

– *Рух за відродження української мови і культури.* Одним із ключових аспектів національного руху в Україні стала боротьба за відродження української мови, яка за радянських часів зазнавала значних обмежень та витискувалася на рівень побутової. Ідея розвитку української культури, відновлення національних традицій, підтримки рідної мови стала центральною частиною національних рухів наприкінці 1980-х років. Відтак, мова стала символом національної гідності і головним елементом, навіть подразником, який сприяв формуванню національної свідомості. В умовах радянської системи використання української мови було обмежене, особливо в офіційному спілкуванні, науці, освіті та масових ЗМІ. Мова ставала предметом національної боротьби, що особливо активно почалося із середини 1980-х років. Найбільшого спротиву проти повернення української не лише в побутовий, а й у публічний дискурс демонструвала російська національна меншина. Позаяк, в Україні впевнено і невпинно набував популярності рух за повсюдність української мови в соціальних комунікаціях, одним з головних організаторів якого стало Товариство української мови. Це об'єднання вимагало введення української мови як державної в усіх сферах життя, відновлення мовного навчання в школах, введення україномовного телебачення та радіо. Однією з ключових подій став законопроект, який передбачав визнання української мови державною. Однак, цей процес зустрічав значний опір з боку не так саме московського, а надто – промосковського керівництва в республіці.

Все це напряму впливало на загальне культурне відродження. Адже, рух за відродження української мови тісно переплітався з загальним культурним відродженням як українців, так і багатьох націй і народностей на теренах України (кримських татар, болгар, поляків та ін.). Щодо українства, то у цей час почали активно видавати українською мовою книги, розвивалися театри, кіно, музика. Свою визначальну ідеологічну і фінансову роль відігравали діаспорні осередки українців із США, Канади, Австралії, а також низки європейських країн.

У Києві, Львові та інших містах України (щоправда, переважно західного регіону) почали відкривати національно спрямовані культурні центри, провадити виставки, демонструвати фестивальні фільми, що репрезентували українську культуру. Важливим етапом стала діяльність культурних і освітніх установ, що сприяли відродженню традицій та народних ремесел.

– *Релігійне відродження та відновлення діяльності Української греко-католицької церкви.* Наперед треба означити, що для більшості українства відвідини храмів було найперше елементом національного побуту, сакральним актом, підтриманням традиційності родинного укладу («батьки ходили, і ми ходимо») і без зважання на національні ознаки (винятком є рівень свідомості щодо відвідин церков у західних областях України). Так як і без того Церква завжди була духовним осердям для саме пересічних, і не лише свідомих українців, цим користалася Російська православна церква декларуючи, що саме їхні храми є канонічними, а українські є поганськими, цим утримувала паству аргументами про своє право на існування, і начебто правильність, канонічність релігійних триб. Але саме за горбачовської доби перед українцями став можливим вибір своєї Церкви.

З початком «перебудови» в СРСР стало можливим відродження раніше переслідуваних релігійних свобод і конкретних церков. Особливе місце у цьому процесі відігравала діяльність Української греко-католицької церкви, яка була під забороною до 1989 року. Майже уся її історія є історією підпілля. До 1989 року Українська греко-католицька церква була фактично заборонена радянським режимом. Однак у підпіллі Церква продовжувала свою діяльність, в тому числі через монастирі та церковні спільноти, які підтримували духовну спадщину українського народу. У ці роки УГКЦ займалася національною і духовною освітою, підтримуючи боротьбу за збереження національної ідентичності. Прийшов час до відновлення офіційної діяльності Церкви. Отже, з початком «гласності» та «перебудови» в СРСР у 1989 році почалося відновлення діяльності Української греко-католицької церкви. Це стало знаковим моментом для всього релігійного життя України, оскільки УГКЦ нарешті отримала легальний статус. Церква повернулася до вірної пастви і стала важливим елементом розвою національного руху. Вона не лише підтримувала культурні традиції, але й активно брала участь у боротьбі за права українського народу. Через Церкву відновлювався духовний зв'язок з попередніми поколіннями, зберігалася ідея про духовну незалежність України.

Релігійний вплив на тогочасне громадянське суспільство важко переоцінити. І перш за все через його масовість. Адже у відновленні діяльності Церков значну роль відіграло створення численних релігійних громад і організацій, які сприяли розвитку громадянського суспільства в Україні. Ці громади активно підтримували соціальні ініціативи, займалися благодійною діяльністю і були важливими центрами культурного та просвітницького життя. Часом свободи також скористалися і менш прихильні на теренах України релігійні течії, переважно протестантського штибу. Але найбільша біда вбачалася в зародженні й існуванні агресивних сектантських угруповань (зокрема, «Білого братства»).

Отже, процес розвитку громадянського суспільства, національного і релігійного рухів в Україні наприкінці 1980-х років став визначальним етапом у формуванні сучасної національної ідентичності. Формування та діяльність національних і культурницьких організацій, рух за відродження української мови та культури, а також релігійне відродження стали важливими чинниками, що сприяли формуванню початків незалежного громадянського суспільства та свідомості. Ці процеси стали основою для здобуття Україною незалежності в 1991 році, оскільки суспільство вже було готове до боротьби за своє майбутнє.

Економіка

Економічні трансформації та їхній соціальний вплив в Україні 1985–1991 років

У період з 1985 по 1991 рік Україна переживала значні економічні зміни, зокрема внаслідок «перебудови», започаткованої Міхаїлом Горбачовим, яка сприяла активізації ринкових реформ. Ці зміни мали глибокий вплив на соціальну структуру, рівень життя, а також на формування нових економічних відносин в умовах падіння старої системи та відсутності ефективної нової економічної політики. Перші спроби економічних реформ, кризові явища, а також поява нових форм підприємництва і приватної ініціативи мали не лише економічні, але й значні соціальні наслідки, які визначали подальший розвиток країни. Безумовно, найбільш драматичними для пересічного громадянства стали економічна криза і погіршення рівня життя та соціального стану.

Трансформацією в царині економічного управління став неприхований вплив скоробогатків із відвертим кримінальним минулим і нечистими статками на політичні рухи, партії і, врешті, владу в Україні. У ці роки починав зароджуватися український олігархат, який остаточно «зайшов» у владу при президенті Леоніді Кучмі.

Загальна економічна ситуація в Україні. Наприкінці 1980-х років економіка Радянського Союзу, а зокрема і її українська частина, потрапила в глибоку кризу. Причини цього були комплексними: від морального і фізичного старіння основних виробничих потужностей до невідповідності планової економіки реаліям сучасного світу. Низька продуктивність праці, ефективне використання ресурсів та інноваційних технологій залишалися на низькому рівні, а безперервне зростання військових витрат і конкуренція з США під час «холодної» війни вимагали значних державних коштів.

Для української економіки це означало постійне зростання боргів, зниження виробництва в основних галузях (особливо в сільському господарстві та промисловості), значні проблеми з постачанням товарів широкого вжитку. Погіршення економічної ситуації призвело до зростання

інфляції, дефіциту товарів і послуг, у тому числі навіть базових продуктів харчування, таких як хліб, цукор, м'ясо та молочні продукти.

Рівень життя населення знижувався. В Україні, як і в інших республіках, суттєво зменшилися реальні доходи людей. Велика частина населення, особливо в сільській місцевості, зазнавала труднощів з купівлею основних товарів. Проблеми з постачанням товарів першої необхідності і дефіцит продовольства, на фоні високої інфляції, підривали стабільність не тільки економічної ситуації, але й соціальної сфери.

Вплив на соціальні верстви. Економічна криза особливо болісно позначилася на найбільш вразливих соціальних групах – пенсіонерах, молоді, а надто на робітниках, які працювали на підприємствах, що перебували на межі банкрутства. Зниження життєвого рівня відчували не лише працівники підприємств, але й освітяни, лікарі, науковці та інші категорії державних службовців, що піддавалися погіршенню умов праці та зниженню зарплат.

Водночас виникла проблема відтоку молоді, внутрішніх міграцій, а також висококваліфікованих фахівців за кордон. Це стало серйозним викликом для української економіки, адже країна почала втрачати значну частину свого інтелектуального потенціалу.

Поява перших підприємств, кооперативів і приватної ініціативи. Однією з важливих складових «перебудови» була лібералізація економіки, яка мала на меті зменшення централізованого планування та дозвіл на певну приватну ініціативу. Створення кооперативів і підприємств було однією з перших спроб реформ, яка спочатку мала позитивний ефект, але згодом призвела до певних соціальних проблем. Згідно з рішенням ЦК КПРС, у 1987 році була ухвалена законодавча ініціатива щодо кооперативного руху, яка дозволила приватним підприємцям займатися господарською діяльністю в межах певних обмежень. Таким чином, почалася етапна приватизація, яка поступово змінювала економічну картину в країні. Сформувалась нова економічна еліта – ті, хто зміг скористатися можливостями, що з'явилися завдяки цим реформам.

Розвиток «малого» бізнесу. Із розвитком кооперативного руху в Україні почали з'являтися перші малі підприємства, магазини, кафе, бари, майстерні тощо. Вони стали основою нової економіки, що поступово виходила із старої радянської планової системи. Приватна ініціатива отримала поштовх, і на місцевому рівні багато українців, особливо в містах, почали вести власний бізнес. Незважаючи на високі податки та складну бюрократію, нові приватні підприємства стали важливим джерелом доходів для людей, які не могли знайти роботу на державних підприємствах. Поява кооперативів створила новий ринок, на якому розвивалися торгівля та послуги, відкривалися нові підприємства, що допо-

могло пом'якшити наслідки економічної кризи. Тут чи не найбільш показово можемо констатувати реальні трансформації радянського архетипу. Адже переважна більшість робочого прошарку звикли працювати на державних підприємствах і установах, зі стабільними зарплатами та соціальними вигодами. Але більш активна їхня частина скористалася можливостями, який відкривав приватний бізнес.

Проте не всі кооперативи та підприємства стали успішними. Часто вони стикалися з проблемами, пов'язаними з нестабільністю економічної ситуації, відсутністю ефективного управління та високими ризиками. Більшість підприємств працювали в умовах великого дефіциту, зокрема сировини, матеріалів та ринків збуту. Відсутність ефективної підтримки з боку держави, а також брак досвіду у бізнесменів, призводили до високих витрат і неефективності.

Іншим викликом для приватних ініціатив стало явище так званого «кришування» (з рос.). Це коли хтось намагався використати свої власні здібності для налагодження стабільного прибутку чи хоча б підтримання родини. А інші, здебільшого кримінальні елементи через пряму силу погроз і навіть демонстрацій знищення бізнесу намагалися отримати частину від цього прибутку, пропонуючи «надійний» захист для такого малого підприємства від подібних негараздів. Не рідко використовувалися цілком легальні методи впливів і захватів – через підписання договорів з так званими охоронними фірмами, які насправді були лише правовою ширмою для тотального рекету. Значною була також участь у таких кримінальних схемах як окремих співробітників міліції, так і цілих підрозділів, які мали б убезпечувати підприємців від кримінального тиску, а насправді мали свою «долю» коли «закривали очі» на такі правопорушення.

Додатковим викликом став той факт, що процес приватизації та перехід до ринкової економіки не супроводжувався відповідною реорганізацією економічної політики. Відсутність достатньої законодавчої бази, проблеми з правами власності, а також перехідний період без ефективної фінансової системи призводили до негативних наслідків для більшості підприємців.

Соціальна нестабільність і зростання безробіття. В умовах економічної кризи і лібералізації ринку зростання безробіття стало неминучим. Великі промислові підприємства, які ще не мали змін у своїй виробничій діяльності, почали скорочувати робочі місця. Технологічний відсталий рівень підприємств, разом із відсутністю належної реорганізації на виробництві, призвів до масових звільнень робітників.

Особливо відчутними були наслідки для сільських районів, де через зупинку колгоспів, радгоспів та відсутність нових підприємств люди

залишалися без роботи. Проблема безробіття призвела до соціальної нестабільності, особливо серед працівників середнього віку, які не могли адаптуватися до нових умов на ринку праці.

Таким чином, невизначеність на ринку праці та постійна зміна економічної ситуації призводили до розчарування в реформах і формування нових соціальних груп, серед яких була велика частина тих, хто не зміг знайти постійну роботу.

Зростання безробіття сприяло соціальній напрузі та протестним настроям у суспільстві. Люди, які втратили роботу, мали складнощі з пошуком нової зайнятості. Це підвищувало рівень соціальної нерівності та бідності, а також призводило до зниження якості життя, адже люди не могли дозволити собі навіть базових товарів.

Коротко підсумовуючи, можна зазначити, що економічні трансформації в Україні в 1985–1991 роках мали значний вплив на соціальну структуру суспільства. Зростання безробіття, криза на виробництві, зниження рівня життя, а також поява нових форм економічної діяльності, таких як кооперативи і приватні підприємства, змусили населення адаптуватися до нових умов. Ці процеси сприяли не лише змінам в економічному середовищі, але й соціальній нестабільності, що врешті-решт стало каталізатором політичних змін і незалежності України.

Політика

Політичні зміни і зростання національної свідомості в Україні 1985–1991-х років

Перехідний період, що охоплює останнє десятиліття існування Радянського Союзу, став вирішальним етапом у розвитку національної свідомості українців і становленні незалежної української держави. В умовах соціальних і економічних трансформацій, які супроводжували «перебудову», в Україні відбувались також глибокі політичні зміни. Відродження національних традицій, піднесення культурної самосвідомості та наростання вимог до політичної автономії стали важливими чинниками, що вплинули на політичний ландшафт країни другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

Посилення впливу Народного Руху України та інших демократичних сил. Важливим етапом на шляху до здобуття незалежності стало посилення впливу Народного Руху України (далі – НРУ), а також інших демократичних організацій, що виступали за національне відродження, демократизацію суспільства та незалежність України. Створення НРУ в 1989 році стало важливим кроком до реалізації політичних вимог, які набирали все більшої популярності серед широких верств населення. Ця організація об'єднала в собі представників різних соціальних груп, зокрема інтелігенцію, студентів, науковців, діячів культури, а також людей, які не задоволені авторитарним режимом та прагнули змін.

НРУ став одним з основних каналів вираження національних прагнень та демократичних цінностей. Спочатку його діяльність була спрямована на боротьбу за культурне відродження, зокрема за права української мови та національної культури. Згодом, в умовах «перебудови», Рух розширив свої вимоги і став активно виступати за демократизацію радянської політичної системи та за надання Україні більшої політичної автономії в рамках СРСР.

У 1989 році Народний Рух України вже мав вплив на політичне життя країни. Його представники почали брати участь у виборах до Верховної Ради УРСР, а також у створенні демократичних фракцій, які виступали проти панування КПРС. Однак на той час боротьба за демократичні права і свободи ще не означала безпосередній рух до незалежності, оскільки більшість політичних сил в Україні і в СРСР у цілому намагалися зберегти радянську систему, але в рамках нових демократичних реформ.

З моменту початку діяльності НРУ в Україні активно зростала підтримка ідеї національного відродження. Ця організація, разом з іншими демократичними силами, активно виступала за політичні реформи, що включали: деконцентрацію влади, свободу слова, демократизацію економіки та політики, а також право на самовизначення українського народу. Важливим аспектом стало зростання впливу таких організацій, як Українська Гельсінська спілка, а також інші опозиційні групи, що сприяли формуванню нової політичної культури в Україні.

Прийняття Декларації про державний суверенітет України. 16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Цей акт став важливою віхою на шляху до незалежності. Прийняття декларації засвідчило готовність української влади заявити про свої претензії на більшу автономію в межах радянської держави та сприяло процесам, що вели до розпаду СРСР.

Декларація про державний суверенітет України проголошувала пріоритет законів України над союзними актами, а також визначала, що Україна має право на власну економічну, соціальну та культурну політику, відповідно до принципів демократичної та правової держави. Важливим аспектом було визнання, що український народ має право на самовизначення, і що країна зберігає право на формування своєї зовнішньої політики, зокрема у питаннях безпеки та співпраці з іншими державами.

Прийняття цієї декларації стало переломним моментом, який привернув увагу не лише в Україні, але й у світі. Відтепер вимога суверенітету була закріплена на державному рівні, і, хоча політична боротьба за незалежність ще не завершилася, цей документ засвідчив національні прагнення до самовизначення. Прийняття декларації викликало широкий

громадський резонанс і стало основою для подальшого посилення національної свідомості в Україні.

Цей крок не був підтриманий усіма політичними силами в СРСР. Спочатку Кремль та інші республіки почали виступати проти такого рішення, вважаючи його неконституційним і намагаючись зупинити процеси національного відродження в республіках. Однак декларація стала важливим сигналом того, що політична ситуація в Україні змінюється, і тепер питання про незалежність стало реальним і необхідним.

Зростання підтримки незалежності та розпад СРСР. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років підтримка ідеї незалежності в Україні продовжувала зростати. Одним із найбільш важливих факторів, що впливали на цей процес, було збільшення рівня політичної свободи та демократизації в СРСР, які, в свою чергу, сприяли формуванню нової політичної свідомості серед українців. Під впливом демократичних змін у країні почали відбуватись процеси, що вели до подальшої відмови від радянської влади і прагнення до власної державності.

В Україні ставало все очевиднішим, що радянська система не здатна вирішити гострі соціальні й економічні проблеми, і підтримка ідеї незалежності ставала дедалі більш виразною серед населення. Під впливом демократичних змін, проголошення декларацій про суверенітет та спроби незалежності, люди в Україні почали активно брати участь у політичних процесах. Українці висловлювали своє бажання жити в незалежній державі через масові акції протесту, вимоги вуличних демонстрацій і загальні звернення до влади.

На міжнародній арені також спостерігався частковий розпад радянського імперіалізму. На початку 1991 року, після невдалої спроби державного перевороту в Москві, ситуація в Радянському Союзі різко змінилася. Втрата централізованого контролю, невпевненість в політичній стабільності та економічній кризі в СРСР сприяли початку розпаду імперії. Україні та іншим республікам стало дедалі зрозуміліше, що їхній політичний шлях більше не може бути прив'язаний до Радянського Союзу.

Це стало важливим моментом у розпаді СРСР, адже після серпневого путчу 1991 року на етапі розпаду імперії Україна вирішила остаточно проголосити свою незалежність, що стало закономірним результатом процесів, які тривали в країні протягом багатьох років. 24 серпня 1991 року Україна проголосила незалежність, і це стало завершенням тривалого процесу зростання національної свідомості.

Коротко підсумовуючи, можна зазначити, що політичні зміни в Україні в середині 1980-х – на початку 1990-х років стали основою для формування нової національної свідомості. Посилення впливу демокра-

тичних сил, зокрема Народного Руху України, прийняття Декларації про державний суверенітет і зростання підтримки незалежності сприяли розпаду СРСР і проголошенню незалежності України в 1991 році. Ці політичні процеси стали основою для становлення Української держави, яку українці будували, виходячи з власних прагнень до самовизначення та збереження національної ідентичності.

Підсумки трансформацій та їхній вплив на сучасну Україну

Процеси, що відбулися в Україні в період з 1985 по 1991 рік, стали поворотним моментом у її історії. Соціальні, економічні, політичні та культурні зміни не лише визначили хід подій в той час, але й стали основою для формування сучасної України. Реформи Міхаїла Горбачова, відродження національної свідомості, економічна криза та перші спроби побудови ринкової економіки, а також проголошення незалежності стали визначальними факторами, що змінили країну і залишили відбиток на її подальшому розвитку.

Розглядаючи підсумки цих трансформацій, можна виділити кілька важливих аспектів: соціальні та політичні зміни, досягнення здобутої незалежності, а також виклики, з якими зіткнулась Україна на шляху до побудови суверенної та демократичної держави.

Щодо висновків про соціальні і політичні зміни, що відбулися, то можна констатувати: період 1985–1991 рр. можна умовно розділити на два основні етапи: перший – це етап «перебудови», реформ та зростання політичної активності, а другий – етап безпосереднього процесу здобуття незалежності. Зміни, які відбулись на цих етапах, мали суттєвий вплив на соціальну та політичну ситуацію в Україні.

– *Соціальні зміни.* «Перебудова», ініційована Міхаїлом Горбачовим у 1985 році, стала каталізатором для численних соціальних трансформацій в Україні. Програми реформування, зокрема гласність і демократизація, дозволили створити більш відкриту атмосферу для обговорення соціальних проблем. Внаслідок цих змін зростала політична активність населення, виникли нові громадські організації, серед яких важливе місце зайняв Народний Рух України, який започаткував відродження національної свідомості.

Ці зміни дозволили Україні пережити важливий етап самоусвідомлення, який ознаменувався відродженням національної культури, мови, історії та символіки. Водночас соціальна нестабільність, економічні труднощі, зростання безробіття і низький рівень життя на фоні глобальної економічної кризи того часу стали серйозними викликами для українців. Проте цей період також став основою для розвитку громадянського суспільства, адже українці почали виражати свої вимоги щодо поліпшення

життєвих умов, боротьби за права людини, і це стало своєрідним «тестом» для нових політичних сил і демократичних процесів.

– *Політичні зміни.* Політичні зміни, що відбулись в Україні в цей період, можна розглядати через призму боротьби за суверенітет і незалежність. З початком реформ в СРСР, українське суспільство стало дедалі більше усвідомлювати необхідність подолання централізованої радянської системи управління. Проголошення Декларації про державний суверенітет 1990 року стало ключовим етапом у визначенні політичної незалежності України, а ухвалення Акта про незалежність України в серпні 1991 року фактично завершило процес переходу до самостійної держави.

Політичні зміни в Україні були тісно пов'язані з ідеєю демократизації країни. В період перебудови в Україні почала формуватись нова політична культура, в якій важливе місце займали громадські рухи, що виступали за незалежність та зміни в політичній системі. Водночас це призвело до того, що Україна вийшла з-під радянської окупації та набула права самостійно визначати свою політичну й економічну траєкторію розвитку.

Значення здобутої незалежності для подальшого розвитку України. Проголошення незалежності України стало кульмінацією всього періоду соціальних і політичних трансформацій. Однак здобуття незалежності не було кінцем, а лише початком складного і тривалого процесу становлення української держави. Перші роки незалежності були ознаменовані багатьма труднощами, такими як економічні кризи, невизначеність у зовнішньополітичному курсі та формування нових політичних інститутів.

– *Економічні виклики.* Одним із основних наслідків здобуття незалежності стала економічна криза, з якою Україна зіткнулась після розпаду СРСР. Радянська система була побудована на централізованому управлінні, і раптове зникнення цього механізму спричинило значні труднощі в перехідний період. Зокрема, дефіцит товарів, гіперінфляція, падіння виробництва та руйнація промислових підприємств стали головними проблемами, що ускладнили процес формування ринкової економіки в Україні. Перехід від планової економіки до ринкової вимагав значних реформ, які виявилися важкими і болючими для населення.

Поступово в Україні почав формуватись ринок, проте олігархічна система, яка зародилася в результаті приватизації і трансформацій в економіці, призвела до концентрації економічної влади в руках невеликої групи осіб. Значним залишався кримінальний вплив. Це стало однією з найбільших проблем, оскільки соціальні нерівності зросли, а багатьом громадянам не вистачало базових благ і можливостей для нормального життя.

– *Політичні досягнення та виклики.* З політичного боку здобуття незалежності відкрило для України можливість формувати власну полі-

тичну систему, розвивати демократію та зміцнювати інститути держави. Проте політична ситуація залишалась складною: відсутність досвіду державного управління, боротьба за політичний вплив, корупція в державних органах, боротьба між різними політичними силами значно ускладнили процес стабілізації держави.

У той же час, незалежність дозволила Україні розвивати нові міжнародні відносини, вступати в міжнародні організації і поступово формувати зовнішньополітичний курс. Упродовж 1990-х років Україна почала орієнтуватися на співпрацю з Європейським Союзом та НАТО, хоча остаточне вирішення цих питань відклалося на багато років вперед через політичні суперечності та внутрішні проблеми.

– *Відродження національної свідомості.* Одним із найбільш важливих аспектів здобутої незалежності стало відродження національної свідомості. Після десятиліть радянської політики асиміляції і придушення національних рухів, Україна почала активно відновлювати свою історію, культуру, мову. Важливими кроками стали офіційне визнання української мови державною, реформи в галузі освіти, культури та науки, а також відновлення традиційних свят, символів та звичаїв, що стало важливим елементом національної ідентичності.

Незалежність дозволила Україні нарешті реалізувати своє право на самовизначення, не лише в політичному, а й у культурному, історичному та соціальному контекстах. Це створило нову платформу для розвитку громадянського суспільства, підвищення рівня освіти та зміцнення державної єдності. Отже, здобуття незалежності України в 1991 році стало результатом багаторічної боротьби за національну ідентичність і демократичні права. Період трансформацій у 1985–1991 рр. дав можливість суспільству виявити своє прагнення до змін, до здобуття власної держави. Незалежність не була кінцевим результатом, а лише початком складного шляху до побудови сильної, демократичної та стабільної країни. Сучасна Україна є результатом тих трансформацій, що відбулись в кінці 1980-х – початку 1990-х років, і надає нові можливості для розвитку громадянського суспільства, демократичних інститутів, а також для зміцнення національної ідентичності в умовах глобалізації та геополітичних викликів.

Висновок

Дослідження трансформацій радянського архетипу та загалом соціальних трансформацій в Україні в період з 1985 по 1991 роки охоплює важливий етап в історії країни, коли відбувалися значні зміни на всіх рівнях – соціальному, політичному, економічному та культурному. Цей період став часом перехідних процесів, що визначали напрям розвитку держави та її громадянського суспільства.

Початок цього етапу ознаменувався перебудовою в СРСР, ініційованою Михайлом Горбачовим, яка вплинула на всі республіки, включаючи Україну. Політична та економічна ситуація, що склалася на момент початку реформ, була важкою: країна переживала економічну кризу, а система управління, зосереджена в руках центральної влади, вже не могла адекватно реагувати на зміни в суспільстві. Саме в цей період українське суспільство розпочало рух до самовизначення, яке стало основою для подальшого проголошення незалежності.

Одним із найважливіших аспектів цього часу стала соціальна мобілізація, що дозволила створити громадські рухи та організації, які стали важливими для зміцнення національної свідомості і боротьби за політичні права. Національний рух, що активно розвивався, поставив за мету відродження української культури, мови та історії, що було неможливим за радянських часів.

Політичні зміни, започатковані перебудовою, поступово переросли в прагнення до незалежності. Проголошення Декларації про державний суверенітет України в 1990 році та Акту про незалежність у 1991 році стали ключовими моментами, що завершили період підпорядкування України радянському керівництву і стали початком її самостійного шляху як незалежної держави. Ці зміни визначили хід подій на наступні десятиліття та стали основою для побудови нової політичної і соціальної реальності.

Економічні трансформації, незважаючи на значні труднощі, зокрема економічну кризу та соціальну нестабільність, почали набувати реальних обрисів у процесі перехідного періоду. Поява перших підприємств, кооперативів і приватних ініціатив, хоча й призвела до економічної нерівності і зростання соціальних проблем, проте також відкрила шлях до ринкових реформ, що стали важливими для майбутнього розвитку економіки країни.

Водночас у сфері соціальних змін відбувався процес поступового відновлення національної ідентичності. Відродження української мови, культури, національних традицій стало невід'ємною частиною руху до незалежності. Це не лише сприяло зміцненню національної свідомості, а й стало основою для становлення демократичної держави.

Загалом, події періоду 1985–1991 рр. стали основою для подальшого розвитку України як незалежної держави, і заклали фундамент соціальних, політичних та економічних трансформацій, що розвивалися вже в пострадянську добу.

Рекомендації для практичного застосування

Аналіз уроків «перебудови» для сучасних реформ:

– використати досвід реформ Михайла Горбачова для оцінки ризиків і можливостей сучасних трансформаційних процесів в Україні;

– уникати помилок радянського керівництва, зокрема непослідовності реформ і відсутності чіткого стратегічного планування.

Інформаційна та освітня робота:

– інтегрувати результати дослідження в освітні програми з історії, політології та соціології, розробити курси, які б розглядали «перебудову» як ключовий етап трансформації радянського архетипу;

– поширювати науково-популярні матеріали, що розвінчують радянські міфи та формують критичне мислення щодо спадщини СРСР.

Формування політичних ідентичностей:

– використовувати дослідження для створення стратегій національної пам'яті, спрямованих на переосмислення радянської спадщини та зміцнення української державності;

– враховувати наслідки незавершеності перебудовчих процесів при розробці політик декомунізації та дерусифікації.

Медіаполітика та протидія російській пропаганді:

– використовувати результати аналізу радянських і пострадянських трансформацій для розробки ефективних інформаційних стратегій, які протидіють російському впливу;

– акцентувати на провальних економічних і соціальних аспектах «перебудови», що можуть бути використані для критичного осмислення нинішніх російських наративів.

Суспільні трансформації та демократичний розвиток:

– використати досвід «перебудови» для оцінки викликів демократичного розвитку та інституційної стійкості України;

– розробити механізми суспільного діалогу для формування стійкої національної ідентичності та подолання пострадянських стереотипів.

Використання історичного досвіду для аналізу сучасних реформ:

– досвід реформ Горбачова може бути корисним для розробки та впровадження сучасних соціально-економічних і політичних реформ в Україні. Зокрема, варто враховувати помилки «перебудови», такі як непослідовність реформ і відсутність стратегічного бачення, аби уникнути їх у поточних трансформаційних процесах.

Формування політики національної безпеки та інформаційного суверенітету:

– аналіз інформаційних стратегій часів «перебудови» допоможе Україні зміцнити інформаційну політику та протидіяти дезінформації, що є особливо актуальним в умовах гібридної війни.

Освітні програми та популяризація критичного мислення:

– включення теми «перебудови» у навчальні курси з історії, політології та соціології сприятиме кращому розумінню суспільних трансформацій та розвитку критичного мислення серед молоді.

Модернізація управлінських моделей:

– державним установам і громадським організаціям варто використувати досвід радянських трансформацій для розробки ефективних механізмів децентралізації, демократизації управління та боротьби з бюрократією.

Культурна декомунізація та подолання радянських архетипів:

– важливо посилити роботу над розвінчанням радянських міфів у масовій свідомості, що може включати створення документальних фільмів, тематичних виставок та дискусійних платформ. Це сприятиме формуванню нових ціннісних орієнтирів українського суспільства.

Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Мирослава Смольницька (м. Київ).

Кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

4.1. Сільські громади України в 1985–1991 роках

Пропонована частина аналітичного дослідження спрямована актуалізувати увагу влади та широких кіл громадськості до недостатньої репрезентації історичних даних про життя сільських громад у 1985–1991 рр. у публічному інформаційному просторі. Особлива увага приділяється таким ключовим аспектам, як соціально-економічний контекст сільських громад у період «перебудови», повсякденне життя локальних спільнот, особливості формування та трансформації соціальної пам'яті, а також вплив Чорнобильської катастрофи на функціонування та адаптацію сільських громад.

Метою є не лише висвітлення малодосліджених сторін життя сільських громад, але й сприяння збереженню історичної пам'яті через аналіз джерел, включаючи архівні документи, матеріали усної історії та краєзнавчі дослідження. Дослідження цих сюжетів дозволяє зрозуміти, як глобальні політичні та економічні процеси впливали на локальні спільноти, та формує ґрунт для розробки сучасних стратегій відновлення та популяризації сільської культури й історії.

Актуальність вивчення сільських громад у період «перебудови» обумовлена кількома ключовими факторами. Попри наявність публікацій, присвячених історії селянства, аграрної політики та змін у сільськогосподарському виробництві, комплексні дослідження, що висвітлюють саме локальний досвід сільських громад, майже відсутні. Повсякденне життя жителів сіл зазвичай розглядалося як частина загального аналізу радянського суспільства, залишаючи поза увагою особливості локальної специфіки та відмінності між регіонами.

Період 1985–1991 рр. став переломним для сільських громад, адже соціально-економічні зміни, викликані реформами «перебудови», вплинули на всі аспекти їхнього життя. Сільські громади реагували на ці зміни по-різному, демонструючи значну варіативність у стратегіях адаптації до нових умов. Наприклад, одні громади зуміли зберегти культурні традиції

та соціальні зв'язки, тоді як інші втрачали свій потенціал через депопуляцію, міграцію працездатного населення та економічний занепад.

Особливу увагу варто приділити впливу депопуляції та урбанізації, які значно посилилися в умовах соціально-економічної кризи періоду 1985–1991 рр. Ці процеси, водночас, продовжували демографічні тенденції 1970–1980-х років, зокрема скорочення чисельності сільського населення та зменшення кількості сільських громад. Вони також стали важливими факторами втрати історичної пам'яті. Саме в сільських громадах, попри кризу радянської моделі управління, проявилися унікальні риси побуту та соціальної організації, що залишалися важливою складовою суспільного ландшафту України.

Не менш значущим є краєзнавчий аспект дослідження. За роки незалежності ця ніша поповнилася численними публікаціями, проте період «перебудови» представлений у них досить обмежено. Поширений літописний підхід до документування радянського часу в історії сіл не приділяв належної уваги особливостям повсякденного життя, участі членів сільських громад у суспільно-політичних процесах, а також їхньому унікальному досвіду адаптації до змін.

Сучасний доступ до архівних матеріалів (державних, районних, колгоспних) та використання усної історії відкривають нові перспективи для дослідження життя сільських громад у період трансформацій. Локальні джерела дозволяють краще зрозуміти соціальні, економічні та культурні аспекти цього періоду. Застосування міждисциплінарного підходу, що поєднує історію, соціологію, демографію та антропологію, дає змогу розширити методологічний інструментарій та створити комплексний наратив. Це сприяє глибшому аналізу варіативності та унікальності сільських громад, їхньої адаптації до змін і збереження їхніх особливих рис у соціокультурному середовищі.

Вітчизняна історіографія питання становища села періоду 1985–1991 рр. охоплює різні підходи, які можна умовно поділити на два періоди: радянський і пострадянський. У 1985–1991 рр. праці радянських авторів мали офіційно санкціонований характер і відображали партійні установки¹. Під впливом політики «гласності» почали з'являтися нові теми². Після 1991 року вітчизняна історіографія отримала можливість

¹ Прикладом є публікації праць радянських інститутів, у т.ч. публікації на сторінках «Українського історичного журналу» в цей період.

² Сучасне українське село: Проблеми, пошуки (1985–1990): 36. Наук.-попул. ст. / АН УРСР, Інститут історії України. К., 1991. 224 с.

ширшого аналізу. З'явилися ґрунтовні наукові праці³ та краєзнавчі дослідження⁴, які висвітлювали локальні аспекти життя сільських громад, зокрема їхню роль у збереженні національної ідентичності та культурних традицій. Водночас у багатьох краєзнавчих працях досі відчутний вплив радянського наративу, особливо у регіонах, де ця ідеологія залишила значний відбиток.

Серед ключових тем в дослідженнях періоду «перебудови» в контексті історії сільських громад найбільш виразними є наступні:

- Соціально-економічні зміни: Чорнобильська катастрофа, крах колгоспної системи, депопуляція та урбанізація залишаються найчастіше досліджуваними темами. У краєзнавчих працях акцент зроблено на локальних особливостях цих процесів.
- Культурна адаптація: У сільських громадах процеси «перебудови» стимулювали оновлення культурного середовища. Поєднання радянських традицій із новими україноцентричними дискурсами стало одним із важливих аспектів.
- Суспільна організація: Попри кризу радянської системи управління, сільські громади демонстрували варіативні стратегії адаптації, спрямовані на виживання.

Незважаючи на значний доробок у дослідженні сільських громад періоду 1985–1991 рр., залишається великий потенціал для поглибленого аналізу цього важливого етапу історії. Особливе значення має не лише розширення академічного дискурсу, спрямованого на вивчення змін у соціальному середовищі та культурній ідентичності сільських громад, але й практичне використання цих знань. Створення якісних дорожніх карт для досліджень локальної історії та краєзнавства є необхідною умовою для стимулювання інтересу громадськості до збереження історичної пам'яті.

Залучення громадян до процесу дослідження у ролі не лише пасивних споживачів, але й активних творців джерельної бази, зокрема через накопичення матеріалів усної історії, має ключове значення. Такий підхід сприятиме не лише збагаченню офіційних архівів, але й формуванню ширшого колективного уявлення про локальні особливості сільського життя в цей період. Це дозволить не лише краще зрозуміти фундаментальні процеси, які формували сучасне українське суспільство, але й

³ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2006. Т. 2. 653 с.

⁴ Колекції краєзнавчих публікацій, у т.ч. з історії окремих населених пунктів чи регіонів, представлені сотнями книг у бібліотеці Національної спілки краєзнавців України та в Національній історичній бібліотеці України.

підвищити рівень зацікавленості у власній історії як серед дослідників, так і серед місцевих громад.

Соціально-економічний контекст сільських громад у період «перебудови»

Період 1985–1991 рр. в історії Радянського Союзу відзначився кризою політичної системи, яка стала наслідком нездатності політичної еліти утримувати економіку в рамках командно-адміністративного управління. Ця криза позначилася на всіх союзних республіках. Причина невдач полягала в тому, що запропоновані суспільству зміни були дозованими, здійснювалися під пильним наглядом держави, з використанням наявних в її арсеналі бюрократичних важелів. В Україні до того ж республіканська влада реформаторський курс М. Горбачова сприймала як чергову кампанію з наведення елементарного порядку, зміцнення дисципліни, підвищення відповідальності кадрів.

Політичні й економічні реформи, проваджені в СРСР у 1985–1991 рр., стали каталізатором масштабних трансформацій в економічному, соціальному та культурному житті села. Ці зміни можна розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах.

По-перше, загальний вплив реформ на населення, що проявився через сукупність проблем, з якими стикалися всі громадяни республіки. Це, зокрема, економічна нестабільність, дефіцит товарів, руйнування усталених соціальних гарантій і невизначеність майбутнього.

По-друге, особливості впливу реформ на сільські громади як специфічної соціальної структури. Реформи, що порушили традиційну колгоспно-радгоспну систему господарювання, впроваджувалися хаотично та без належної послідовності. Це призвело до глибоких змін в організації виробничих процесів і місцевої економіки, що, своєю чергою, спричинило трансформацію усталених життєвих укладів сільського населення.

Загалом, у 1985–1991 рр. в сільському господарстві було впроваджено низку економічних експериментів, які були спрямовані на децентралізацію управління, реформування аграрного сектору та стимулювання виробництва. Серед основних, були такі:

– Матеріальне стимулювання виробництва продовольства (1985 р.): запровадження програм, що передбачали збільшення виробництва та продажу державі високоякісної продовольчої пшениці. Однак реалізація цих програм була обмеженою через відсутність чітких механізмів підтримки господарств.

– Реорганізація управління агропромисловим комплексом (1985 р.): створення Державного агропромислового комітету УРСР з метою покращення координації між різними рівнями управління. Проте запропоновані

елементи модернізації та додаткові організаційні реформи призвели до посилення бюрократичного тиску. Реальні потреби сільських господарств не враховувались.

– Розвиток кооперації та агропромислової інтеграції (1986–1987 рр.): введення підрядних і орендних форм організації праці, переведення господарств на повний розрахунок і самофінансування. Ці заходи планувалось спрямувати на підвищення автономії господарств, але вони не були підкріплені чіткими інструкціями та підтримкою.

– Створення центрів наукового забезпечення АПК (1987 р.), що мали втілити реалізацію ідеї щодо покращення технологічної бази виробництва через наукові центри. Реформа залишилася нереалізованою через обмежене фінансування та бюрократичні перепони.

– Лібералізація форм господарювання (1989 р.): дозвіл на створення фермерських господарств, кооперативів та різних форм оренди. Ця реформа була важливим кроком до диверсифікації форм власності в аграрному секторі, однак її реалізація була хаотичною, часто залишалася формальністю через опір місцевих структур та нездатністю селян брати на себе важелі відповідальності. Перехід на самостійне господарювання стримувався через низку проблем. Серед основних перешкод: недостатня матеріально-технічна база – бракувало сільськогосподарських машин, устаткування, складських приміщень для зберігання продукції; недоліки в інфраструктурі – не налагоджені ринкові зв'язки для реалізації продукції, тому селяни не мали доступу до нових ринків; нестача фінансової підтримки – відсутність доступу до кредитних ресурсів та механізмів фінансування ускладнювала розвиток фермерських господарств. Таким чином, попри декларації, цим правом наважилися скористатися незначна кількість сільських мешканців. Так, станом на 1991 р. в республіці налічувалося лише 2 тис. фермерських господарств, у яких працювали 5 тис. осіб. У результаті, реформа не забезпечила необхідних умов для масового переходу до нових форм господарювання.

У результаті реформування в аграрному секторі економіки ситуація склалася наступним чином. Не вдалося скорегувати ресурсовитратність та низьку ефективність праці виробників сільськогосподарської продукції. Постійне нарощування виробництва вимагало величезних ресурсів, але через недоліки управління ці зусилля не давали бажаних результатів. Нагромаджувались проблеми, пов'язані з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва. Спроби підвищити продуктивність через збільшення використання мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин мали обмежений успіх. Через нестачу якісних технологій зберігання чимало продукції псувалось. Паралельно реалізувався процес розпаду колгоспно-радгоспної системи. Колгоспи, що тривалий час були основою

економічного укладу села, почали втрачати свою функціональність. Цей процес супроводжувався хаотичністю, відсутністю чітких механізмів переходу до нових форм власності та управління. Селяни втратили звичну економічну стабільність. Формально вони залишалися власниками, однак їхня реальна роль зводилася до виконання функцій найманих працівників. Відсутність стимулюючих механізмів та зв'язку оплати праці з кінцевими результатами сприяли зростанню байдужості та занепаду мотивації. В умовах проваджуваних урядом реформ населення в цілому дуже слабо уявляло собі суть регульованої ринкової економіки. Більшість її порівнювали з «капіталізмом», «жорсткою експлуатацією», «масовим безробіттям».

Врешті, реформи лише посилили соціально-економічну нестабільність у сільських громадах, поглибили нерівність між містом і селом. Для багатьох селян реформаторські зміни стали джерелом недовіри, що призвело до пасивного очікування змін або міграції до міст. Цей період відзначився не тільки змінами в економічному ландшафті за рахунок втрачання функціональності колгоспно-радгоспної системи. У сільській місцевості закривалися школи, медичні заклади, будинки культури. Зниження доступу до базових товарів, зростання дефіциту та економічна нестабільність стали частиною їхнього життя. Дефіцит товарів першої необхідності змушував селян покладатися на власне господарство.

У цей період зберігалася динаміка помірної урбанізації. Згідно з даними Державного комітету статистики України, частка міського населення зросла з 66,6% у 1985 р. до 67,5% у 1991 р., тоді як частка сільського населення відповідно скоротилася. Ці процеси відбувалися на фоні масової депопуляції населення та економічної кризи.

Молодь масово залишала села через відсутність перспектив та низький рівень життя. Ця тенденція, яка вже тривала протягом кількох десятиліть, досягла піку в 1979–1990 рр., що увійшли в історію як «роки інтенсивної втечі із сіл». За цей час негативне сальдо міграції у сільській місцевості перевищувало природне скорочення населення у 8 разів⁵.

Такі процеси призводили до суттєвих демографічних та соціальних змін: сільське населення стрімко старіло, а частка працездатних громадян постійно зменшувалася. Це, своєю чергою, негативно позначалося на економічному розвитку сільських регіонів, посилюючи диспропорцію між містом і селом.

Зміни торкнулися й культурної сфери: розпад колективістських структур сприяв послабленню соціальних зв'язків і традиційних форм взаємо-

⁵ Крилова І.Г. Демографічні характеристики трудового потенціалу сільського населення України. <https://dspace.mnau.edu.ua>

дії у сільських громадах. Водночас у цих складних умовах село залишалося важливим носієм національної ідентичності, зберігаючи мову, звичаї та традиції, що були частково під загрозою в умовах радянської уніфікації.

Таким чином, 1985–1991 рр. стали періодом складних змін для сільських громад України. Політичні й економічні реформи змінили структуру господарства, соціальну організацію та демографічні показники. Однак ці трансформації мали неоднорідний вплив: у той час, як одні населені пункти розвивалися, інші стикалися зі стагнацією. Вивчення локальних особливостей цього періоду дозволяє краще зрозуміти механізми розвитку або стагнації сіл і зробити висновки для сучасних політик.

Повсякденне життя локальних сільських громад

На початок горбачовської «перебудови» економічний стан УРСР за офіційними статистичними показниками виглядав стабільним, однак за цими цифрами ховалася системна криза командно-адміністративної економіки. Вона впливала на всі сфери життя, особливо у сільській місцевості. У порівнянні з міським середовищем повсякденне життя селян характеризувалося значними соціальними та економічними нерівностями.

Сільські поселення поступалися містам за якістю доріг та комунальної інфраструктури. По факту лише невеликий відсоток селян мали доступ до таких послуг, як централізоване опалення, водопостачання, каналізація. Розвинена транспортна мережа також була доступною не у всіх населених пунктах. Не всі села були забезпечені якісними функціональними приміщеннями лікарень, шкіл, дитячих садочків, закладів культури. Селяни на практиці стикалися з порівняно гіршим постачанням товарів до роздрібною мережі сільських магазинів: дефіцит товарів першої необхідності був хронічним, тоді як міські магазини мали кращий асортимент.

Відмінними були і способи зайнятості. Мешканці сіл були змушені значну частину часу, після завершення офіційного робочого дня, витратити на ведення домашніх господарств. Особисте господарювання ставало основним джерелом самозабезпечення для багатьох селян. У містах же чітко дотримувалися меж робочого часу. Крім того, міський спосіб життя забезпечував більше варіативності у виборі професій і умов праці. Такі диспропорції формували соціальну нерівність і підсилювали міграційні настрої молоді.

Однак розрив між містом і селом був лише одним із проявів нерівності. Радянська командно-адміністративна система спричинила нерівномірний розвиток навіть серед сільських громад. Унаслідок політики централізованого планування одні села отримували значні ресурси на розвиток інфраструктури, господарств і соціальних об'єктів. Завдяки цьому

вони могли модернізуватися, зберігати трудовий потенціал, забезпечувати гідний рівень життя для мешканців. Натомість інші села недоотримували фінансування та ресурсів. Це призводило до поступової деградації: старіння населення, зниження рівня життя та втрати перспектив для розвитку. Ця ситуація не лише впливала на економіку, а й закладала довготривалі соціальні наслідки.

Економічні реформи періоду «перебудови» спричинили масштабні зміни у формах господарювання. У тому числі ці процеси зачепили і сільські громади, в яких почали з'являтися кооперації, індивідуальні господарства, та інші моделі управління. Ці зміни вплинули на структуру зайнятості: частина сільських мешканців втратила стабільність у трудових відносинах із колгоспами, а інша частина була змушена шукати додаткові джерела доходів.

Паралельно масовий дефіцит товарів першої необхідності та промислових виробів став викликом для всіх громадян УРСР, проте в сільській місцевості мешканцям доводилося вирішувати проблему відмінним від міста способом. Під час кризи селяни швидко переорієнтовувались на самозабезпечення. Доступ до землі став одним із ключових ресурсів для виживання. Відбулося значне посилення ролі домашнього господарства: вирощування овочів, утримання худоби та обмін продукцією стали основою виживання. У багатьох селах вирощену продукцію можна було продавати на ринках, що допомагало компенсувати дефіцит інших товарів та підтримувати фінансову стабільність. Зростання ролі домашнього господарства також стало важливим чинником виживання в умовах економічної невизначеності.

Втім темпи змін і адаптація у сільських поселеннях від міських різнилися: у селах трансформації були більш повільними, у містах – значно динамічнішими. Серед причин такого розриву: слабка інтеграція села у загальноекономічні процеси, географічна ізольованість, обмеженість доступу до інформаційних ресурсів. Багато сільських мешканців відставали у сприйнятті та адаптації до змін, що сприяло збереженню традиційного способу життя, але водночас гальмувало модернізацію. Адаптуючись до нових економічних умов, сільські громади розвивались своїм окремим темпом, що визначалось специфікою їх соціально-економічного середовища.

У період реформ увага держави фокусувалась на економічних питаннях, що призвело до скорочення фінансування запланованих інфраструктурних об'єктів, таких як школи, поліклініки, клуби. Для багатьох сільських громад це не стало несподіванкою, оскільки подібна ситуація була типовою рисою радянського управління. Однак, навіть у таких умовах громади зберігали активність, спираючись на традиційні методи самоор-

ганізації. Учителі, за можливості, організовувати позашкільну роботу та гуртки для учнів, підтримуючи освітній процес. Активісти місцевої самодіяльності забезпечували культурне життя громади: проводили концерти, вистави, святкові заходи.

Освітні та культурні ініціативи переорієнтовувались на україноцентричність, що супроводжувалося системним і поступовим відходом від радянських ідеологічних наративів. У школах дедалі частіше акцентували увагу на українській літературі та історії, а самодіяльність у клубах включала відродження народних традицій і пісень, які раніше могли бути маргіналізовані. Ці процеси сприяли формуванню нової колективної ідентичності сільських громад.

Зміни у сфері інформаційної політики стали можливими завдяки впровадженню політики «гласності». В цей період влада дозволила доступ до замовчуваних тем української історії. Осередками активності часто були школи, клуби, бібліотеки. Інформаційні трансформації охоплювали всі вікові групи. Показовими є зміни в дитячій періодиці. Наприклад, популярне дитяче видання «Дванадцять місяців» поступово змінювало свій зміст: якщо у 1985 р. популяризувались виключно радянські наративи, то в останні роки «перебудови» зросла увага до національної культури, української історії та традицій⁶.

Для дорослих мешканців села вплив «гласності» мав ще більший резонанс. Розширення доступу до замовчуваної інформації: т.зв. «білих плям» в історії України, зокрема Голодомору, репресій 1930-х рр. та переслідувань української інтелігенції, – сприяло переосмисленню ставлення до радянської системи. Перспективи, що відкривались стимулювали інтерес до локальної історії, мотивували громади активізувати зусилля зі збереження пам'яті про локальні події та особистостей.

Таким чином, «перебудова» вплинула на всі аспекти життя сільських громад: від світоглядних орієнтирів до базових економічних структур, формуючи неоднорідну картину адаптації до змін і закладаючи підґрунтя для подальших суспільних трансформацій.

Особливості соціальної пам'яті сільських громад

Сільські громади в Україні відігравали важливу роль у збереженні та відродженні локальної ідентичності в умовах радянської культурної асиміляції. У той час, коли міські спільноти зазнавали значного впливу

⁶ *Смольницька М.* Генеза офіційного інформпростору для дітей у 1985–1991 рр. на прикладі щорічника «Дванадцять місяців» / *М. Смольницька, (Лобода) М. Баришполець // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика.* 2023. Вип. 27. С. 171. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Uxxs_2023_27_9

політики русифікації та стандартизації, сільське середовище залишалося осередком, де зберігалися українська мова, традиції, звичаї та фольклор.

Сільські громади ставали активними учасниками процесів національного відродження. Їх члени організовували заходи з популяризації народної творчості, відзначення традиційних свят, активізували краєзнавчу роботу. Наприклад, у багатьох селах відновлювалися давні свята, такі як Андріївські вечорниці або Купала, які супроводжувалися театралізованими діями й залученням молоді.

Значну роль у процесах передачі культурних цінностей відігравали представники старшого покоління, які були носіями індивідуальної пам'яті. Їхні розповіді та спогади трансформувалися в колективну пам'ять громади через участь у спільних заходах, організацію історико-культурних вечорів та створення локальних музеїв. В результаті такої взаємодії молодь мала змогу глибше усвідомити свою культурну спадщину та долучитися до її збереження.

Ситуація в сільських населених пунктах, що характеризувалася наявністю малої чисельності населення у поєднанні з розгалуженими родинними й земляцькими зв'язками, мала сприятливі умови для тісної комунікації та швидкого поширення інформації всередині громад. Навіть події, організовані для невеликої групи, такі як шкільні заходи чи виступи творчих колективів, ставали значущими для всіх односельців. Це сприяло формуванню почуття єдності та спільності, допомагало переорієнтувати суспільство від радянських ідеологічних установок до україноцентричних цінностей.

Україноцентричний дискурс проявлявся у зростанні уваги до свят календарно-обрядового циклу, таких як Різдво, Великдень чи Зелені свята. Водночас деякі радянські свята, як Новий рік, 8 березня, 9 травня зберігали популярність серед населення, інші, наприклад День Жовтневої революції, поступово втрачали своє значення. Збереження частини радянських свят пояснюється їхньою інтегрованістю у побут і традиції громади, а також відсутністю негайної заміни їх національними аналогами.

Соціальні та культурні процеси в сільських громадах нерідко були відповіддю на суспільний запит, активність інтелігенції та громадсько-політичну діяльність. Особливістю сільського простору було те, що на відміну від міст, де існувало більше можливостей для об'єднань, включно із залученням малознайомих людей до реалізації громадських чи політичних проєктів, у селах культурні ініціативи та проєкти залежали від діяльної позиції невеликої групи місцевих активістів. Попри обмеженість вибору, такі ініціативи часто охоплювали більшу частину громади завдяки тісним соціальним зв'язкам та швидкому поширенню ідей.

Сільські громади в Україні не були замкнутими структурами, оскільки міграційні процеси, які були характерними для України в по-

передні десятиліття, сприяли обміну інформацією та досвідом між регіонами країни. З одного боку, села поповнювались новими жителями, які переселялися на постійне місце проживання за робочими направленнями або з особистих причин. Ці люди привносили до громад знання, звичаї та спогади про традиції своїх рідних регіонів, збагачуючи локальний культурний простір. З іншого боку, уродженці сіл, які тимчасово виїжджали на заробітки чи навчання, зберігали зв'язки з громадами, повертаючи додому новий досвід та інформацію.

Однак, процеси старіння населення, депопуляції та урбанізації створювали виклики для збереження історичної пам'яті. У неперспективних селах часто не вистачало ресурсів і людей, готових документувати місцеву історію чи зберігати культурну спадщину. З плином часу це призводило до втрати знань про місцеві традиції, історичні події та видатних постатей.

У таких умовах важливу роль у збереженні історичної інформації відіграли офіційні документи, створені на місцевому рівні. Їх основу складають матеріали, створені та збережені колгоспами та сільськими радами⁷. Хоча ці документи формувалися в межах обов'язкового документообігу адміністративного управління на місцевому рівні, вони є показовими для аналізу темпів адаптації сільських органів влади та керівництва колгоспів і радгоспів до нових соціально-економічних умов. Зміст цих документів дає змогу прослідкувати, як на практиці здійснювалося управління, які зміни фіксувалися у функціонуванні громад і як реагували на виклики періоду «перебудови».

Значний внесок у збереження локальної історії та накопичення наративу про сільські громади зробили краєзнавці, які здійснювали різні підходи до збереження колективної пам'яті. Одні з них зосереджувались на популяризації знань в інформаційному просторі, приділяючи увагу висвітленню замовчуваних тем або заповненню «білих плям» історії. Інші реалізовували практичні проєкти, як приміром, створювали місцеві музеї, де зберігались предмети побуту, етнографічні артефакти, записи про традиції та обряди. Деякі краєзнавці концентрувалися на узагальненні радянського патріотичного наративу, особливо подій Другої світової війни. Часто ці підходи співіснували, утворюючи своєрідний синтез. З одного боку, популяризувалися україноцентричні цінності через відродження народної творчості, свят і обрядів. З іншого – зберігалися елементи радянської традиції, що були важливими для старшого покоління. Ще одним прикладом краєзнавчих ініціатив стали такі нові форми святкування як

⁷ Документація сільських рад і колгоспів періоду 1985–1991 рр. розпорошена між архівами різного рівня підпорядкування: обласними, районними, сільськими.

локальні фестивалі, присвячені місцевим традиціям або визначним подіям. Загалом діяльність красзнавців відіграла важливу роль у збереженні історичної спадщини.

Політика гласності відкрила доступ до раніше закритої інформації, що спонукало жителів сільських громад до осмислення власної історії. Цей процес стимулював активізацію соціальної пам'яті старшого покоління, яке зберігало у своїх переказах знання про традиції та досвід предків. Це переосмислення відбувалося на тлі глибоких трансформацій: економічна криза, дефіцит товарів, втрата довіри до центральної влади змусили шукати опори у власних цінностях і традиціях. У результаті селяни стали активними учасниками суспільних змін.

Ця активність виявилася, зокрема, під час референдуму 1 грудня 1991 р., коли сільське населення демонструвало високу явку та підтримку незалежності України. Це свідчить про глибоке усвідомлення селянами своєї ролі у формуванні майбутнього країни.

Варто також зазначити, що сільські громади не лише адаптувалися до змін, а й активно використовували нові можливості для формування україноцентричного дискурсу. Взаємодія соціальної пам'яті, широкого доступу до інформації та рефлексія на союзні реформи стала важливим чинником їхньої участі в національному відродженні та підтримці незалежності України.

Висновки

– Потенціал дослідження теми «1985–1991 рр. в житті громад сільських населених пунктів України» є значним, адже цей період характеризується динамічним розвитком подій, що суттєво вплинули на всі рівні суспільства, включаючи сільські громади. Часові рамки 1985–1991 рр. позначені численними викликами: економічною кризою, соціальною напругою, культурною русифікацією, а також можливостями для національного відродження. Криза радянської економічної системи виявила її неспроможність забезпечувати стабільний розвиток, особливо у сільському господарстві, де планова економіка не могла реагувати на виклики часу. Реформи періоду Горбачовської «перебудови» спричинили серйозні випробування для сільських громад: загострили проблеми економічного занепаду, депопуляції та втрати культурної ідентичності; відкрили можливості для переосмислення ролі громади та необхідності адаптації до нових реалій. Громадам довелося швидко навчатися реагувати на виклики, переходячи від централізованого управління до самостійності та практичного підходу до виживання.

Вивчення цього періоду є важливим для розуміння процесів трансформації сільського соціуму, адже зміни цього періоду залишили гли-

бокий слід у розвитку сільських населених пунктів. З одного боку, економічний занепад, руйнування централізованої системи та дефіцит ресурсів призвели до відтоку молоді, зниження демографічного потенціалу та маргіналізації багатьох сіл. З іншого – в цей час закладалися підвалини для формування нової свідомості: громади почали усвідомлювати необхідність самостійно шукати шляхи розвитку. Уроки цього періоду залишаються актуальними й сьогодні. Вони показують, що виживання і розвиток сільських громад залежать не лише від економічної бази, а й від здатності до самоорганізації, мобілізації ресурсів і підтримки культурних цінностей.

– Комплексний підхід до формування нарративу про сільські громади можливий за умови поєднання кількох методологій. Першочергово, це дослідження матеріалів центральних архівів, які містять узагальнені дані та дозволяють сформуванню базового уявлення про ключові події та процеси. Водночас особливу цінність становить залучення джерел локального рівня: матеріалів із місцевих архівів, усних свідчень, документів, зібраних краєзнавцями, а також етнографічних даних. Ефективність такого підходу значною мірою залежить від доступу громадськості до академічного нарративу, що може слугувати орієнтиром для систематизації та збагачення джерельної бази. Разом із тим, інформація, накопичена в радянський період, зокрема у паперових ЗМІ, часто мала ідеологічний характер, що ускладнює об'єктивний аналіз для сучасних дослідників-аматорів. Відсутність цілісного уявлення про період лише підсилює ці виклики. Саме тому залучення академічного досвіду, міждисциплінарних підходів і нових методологій є критично важливим для подолання цих труднощів і створення достовірного та збалансованого нарративу про життя сільських громад у досліджуваній період.

– Впродовж ХХ століття в історії України було кілька періодів, коли сільські населені пункти зникали з адміністративної карти назавжди. Це стосувалося не лише невеликих хуторів із малою кількістю жителів, але й великих сіл. Яскравим прикладом є виселення громад унаслідок будівництва водосховищ для гідроелектростанцій, що змушувало людей залишати свої домівки. Іншою трагічною сторінкою стало примусове переселення жителів із 30-кілометрової зони, ураженої радіацією після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 р. Такі події стали символами масштабної втрати культурної та історичної спадщини, що існувала в цих регіонах.

На жаль ця тенденція триває й у першій чверті ХХІ століття. Унаслідок російсько-української війни знищуються цілі сільські населені пункти, а багато громад, хоч і залишилися на карті, зазнали значних втрат у економічному, демографічному та культурному потенціалі. Ці наслідки створюють серйозний виклик для збереження історичної пам'яті. Зник-

нення поселень означає не лише фізичну втрату, а й зникнення унікальних локальних традицій, знань і спогадів, які формували ідентичність цих громад.

Водночас існують можливості для часткового збереження цієї спадщини через інтерактивні проєкти. Наприклад, створення цифрових архівів громад, що включатимуть усні історії місцевих жителів, фотографії, карти старих поселень та реконструкцію культурного середовища через мультимедійні технології. Іншою перспективною ініціативою є організація інтерактивних музеїв пам'яті, де відвідувачі зможуть не лише ознайомитися з історією зниклих сіл, а й долучитися до збору й поширення інформації про них. Такий підхід дозволяє не лише зберегти спадщину зниклих громад, але й зробити її доступною для сучасного та майбутнього покоління. Це сприятиме глибшому розумінню історії українського села та формуванню усвідомлення значення локальної культурної спадщини для національної ідентичності.

Рекомендації для практичного застосування

– Практичні рекомендації за результатами аналітичного дослідження спрямовані на інтеграцію теми «Сільські громади України в 1985–1991 роках» в освітній і культурний простір, а також на залучення молодих дослідників до проєктів зі збереження пам'яті про цей важливий період. Одним із ключових напрямів є включення теми до навчальних програм із історії, соціології та культурології шляхом розроблення відповідних методичних рекомендацій, факультативів та інтеграції її до освітніх курсів у закладах освіти. Також пропонується підтримати наукові дослідження, зокрема через гранти для студентів і молодих науковців, конкурси наукових робіт і створення мережі співпраці між дослідниками.

– Важливим аспектом є ініціювання створення цифрових платформ, які популяризуватимуть знання про історію сільських громад. Наприклад, інтерактивні мапи населених пунктів, що зазнали змін у 1985–1991 роках, можуть стати ефективним інструментом для збору та презентації архівних матеріалів і усних свідчень. Окрему увагу варто приділити науково-популярним проєктам, які б зробили тему доступною ширшій аудиторії через публікації, буклети для шкіл і бібліотек, подкасти чи відеоматеріали.

– Рекомендовано сприяти локальним ініціативам із дослідження історії сільських громад, наприклад, через краєзнавчі конкурси, організацію студентських практик із вивчення архівів та збору усних свідчень, а також підтримку створення локальних виставок чи музейних ініціатив. Ці заходи враховують обмежені ресурси, доступні стейкхолдерам, і дозво-

ляють зробити перші кроки до інтеграції теми в суспільний дискурс, підтримки молодих дослідників та збереження пам'яті про переломний період в історії сільських громад України.

– Впровадження означених рекомендацій не тільки сприятиме збереженню важливих сторінок національної історії, але й допоможе формувати нові підходи до розуміння ролі сільських громад у суспільному розвитку, що особливо актуально в контексті сучасних викликів, пов'язаних із відновленням України та зміцненням її ідентичності.

Святослав Юсов (м. Київ).

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття,
Інституту історії України НАН України.

4.2. Ядерні аварії та інформаційна політика: порівняльний аналіз політичних, соціальних, комунікативних і психологічних аспектів (на прикладі Чорнобильської АЕС та АЕС Тримайл-Айленд)

Вступні зауваження

Аварія на Чорнобильській АЕС стала не лише глобальною технологічною катастрофою, а й мала значні політичні, інформаційні, соціальні та психологічні наслідки для СРСР та України. Проте, подібні кризи, хоча й меншого масштабу, відбувалися і в інших країнах. Так, аварія на АЕС Тримайл-Айленд (штат Пенсильванія, США, 1979 р.) може бути важливим об'єктом для продуктивного порівняння, оскільки дозволяє проаналізувати спільні та відмінні риси інформаційної політики держав із різними політичними системами. Обидві аварії стали важливими подіями в історії ядерної енергетики та інформаційної політики. Аварії продемонстрували, як уряди різних країн реагують на кризові ситуації та взаємодіють з громадськістю через медіа.

Наше дослідження практично ілюструє актуальність наукових гуманітарних теорій. Зокрема, таких як: *теорія інформаційної політики та комунікації* (творці – Гарольд Лассвелл, Маршалл Маклюен) й *теорія соціального стресу та паніки* (Гюстав Лебон, Еміль Дюркгайм). Перша з цих теорій дозволяє розглянути, як уряди контролюють та маніпулюють інформацією під час криз, а також допомагає пояснити різницю між радянською цензурою та західним інформаційним хаосом. Друга теорія дозволяє простежити психологічні наслідки інформаційної політики для суспільства, а також допомагає пояснити, чому в СРСР влада боялася паніки, а в США паніка виникла через надлишок суперечливої інформації.

Методологічний інструментарій для розкриття нашої теми спирається на комплексний підхід, який поєднує компаративний аналіз, контент-аналіз ЗМІ, дискурс-аналіз та метод кейс-стаді*. Це дозволяє розкрити не тільки інформаційну політику, але й соціальні, політичні та психологічні аспекти аварій.

* Кейс-стаді (метод аналізу випадків). У нашому випадку це дослідження двох конкретних аварій (Чорнобиль і Тримайл-Айленд) як окремих кейсів. Він дозволяє детально розглянути інформаційну політику, реакцію суспільства та ЗМІ.

У суспільній думці й багатьох дослідженнях досі домінує погляд, що в усіх недоліках інформування стосовно Чорнобильської катастрофи винна виключно радянська тоталітарна система. Втім, ще в 1986 р. канадський історик Девід Марпл поставив слушне запитання: чи була початкова інформаційна криза в Чорнобилі виключно результатом закритості радянського суспільства?¹ Його висновки, як і висновки інших дослідників, свідчать, що це лише частина правди.

Дійсно, низку проблем не можна пояснити лише традиційною радянською політикою секретності. Йдеться, зокрема, про необізнаність та некомпетентність керівництва (усіх рангів) в ядерній галузі; наївну віру в абсолютну безпеку АЕС; острах влади перед панікою, яка могла завдати шкоди як процесу ліквідації наслідків аварії, так і дезорганізації соціально-політичної ситуації в СРСР; загроза майбутньому атомної енергетики тощо. Вочевидь подібні проблеми спостерігалися й під час радіаційних аварій на Заході, зокрема – в США.

Хоча Сполучені Штати та Радянський Союз мали принципово різні політичні системи, але підходи до управління інформацією в обох випадках мали певні спільні риси. Передусім, це – замовчування окремих аспектів, плутанина у повідомленнях, офіційний оптимізм та інше. Все це було типовим для реакції будь-якої влади на ядерні кризи.

Звернемо увагу на такий аспект: важливе значення інформації про ядерні аварії для психічного стану суспільства. Панічна реакція населення на них була передбачуваною і залишається актуальною дотепер. Це пов'язано з тим, що під час «холодної» війни людей виховували в страху перед атомною війною. Як зазначає Сергій Мирний, у масовій свідомості радіація асоціювалася з повним знищенням цивілізації². Хоча народи обох держав ніколи з радіацією реально не стикалися, але в колективній свідомості вона мала всі властивості «потойбічної загрози»³.

Фахівці-психологи вважають, що оскільки основний шкідливий (чи той, що несе загрозу) фактор сенсорно не сприймається і не контролюється людиною, важливу роль у формуванні наслідків радіаційних аварій починає відігравати інформація, що надходить як по каналах ЗМІ, так і з неофіційних джерел⁴. Представленість, наприклад, Чорнобильської

¹ Marples D.R. (1986). *Chernobyl and Nuclear Power in the USSR*. New York: St. Martin's Press, P. 34.

² Переслегин С.Б. (2006). *Мифы Чернобыля*. Москва: Яуза; Эксмо, 510 с. URL: https://royallib.com/read/pereslegin_serгей/mifi_chernobilya.html#0

³ Переслегин С.Б. (2006). *Мифы Чернобыля*.

⁴ Вишневецкая В.П. (2004). *Психология образа болезни у участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС с психосоматической патологией (концепция, феноменология, особенности формирования и коррекции)*. 05.26.02: безопас-

катастрофи в інформаційному просторі набагато вагоміша, ніж реальні наслідки вибуху 4-го енергоблока ЧАЕС⁵. Так, згідно з міркуванням С. Мирного: «Саме інформаційний складник є головною визначальною рисою Чорнобилю, а аж ніяк не радіаційний, який лише виніс Чорнобиль на глобальну інфо-орбіту»⁶. Чорнобильська катастрофа, за виразом знаного вченого-ядерника Ашота Саркісова, отримала безпрецедентно гіпертрофований суспільний резонанс⁷. Останній нагадує, згідно з американським дослідником Дж. Волкером, національну паніку, яка супроводжувала американську ядерну енергетику з самого початку, а особливо посилилася після аварії на АЕС Тримайл-Айленд (далі – ТМА)⁸.

Метою даного дослідження, проведеного в межах виконання наукового плану відділом історії України другої половини ХХ століття, є порівняльний аналіз інформаційного простору навколо аварій на Чорнобильській АЕС та АЕС ТМА. Дослідження охоплює політичні, соціальні, комунікативні та психологічні аспекти інформаційної політики в умовах ядерних катастроф.

Для досягнення цієї мети було поставлено такі *завдання*:

1. Визначити специфічні риси інформаційної політики в СРСР на прикладі аварії на ЧАЕС.

2. Проаналізувати особливості інформаційного висвітлення аварії на АЕС Тримайл-Айленд («Тримильний острів»).

3. Порівняти обидва випадки, щоб оцінити, наскільки радянський підхід був унікальним або, навпаки, мав аналогії із західними моделями кризового інформування.

Компаративний аналіз інформаційної політики навколо цих аварій залишається недостатньо розробленою темою в українській історіографії. Натомість американські вчені зробили значний внесок у вивчення цього питання.

Порівняльний аналіз інформаційної політики під час аварій на ЧАЕС та АЕС ТМА дозволяє, зокрема не лише краще зрозуміти радянську систему комунікації в кризових умовах, а й побачити загальні тенденції в

ность в чрезвычайных ситуациях. Автореф. диссер. на соискание ученой степени док. психолог. наук. Санкт-Петербург, ФГУЗ «Всероссийский центр экстренной и радиационной медицины» МЧС России. С. 3.

⁵ Перслегин С.Б. (2006). *Мифы Чернобыля*.

⁶ Мирний С. (2010). *Чорнобиль як інфо-травма*. С. 18.

⁷ Саркісов А.А. (2018). Обращение к читателю. Арутюнян Р. В. *Чернобыль – Фукусима: путевые заметки ликвидатора*. Москва: Ин-т проблем безопасного развития атомной энергетики РАН. С. 4.

⁸ Walker J. (2004). *Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Historical Perspective*. Berkeley: University of California Press. С. 52.

підходах до інформування про ядерні аварії у світі. Результати подібного аналізу можуть допомогти підважити певні міфи та штампи, спростувати деякі інсинуації щодо інформаційної ситуації в СРСР навколо аварії на ЧАЕС. Окрім цього практична цінність дослідження в умовах російської агресії проти України полягає у можливості застосування висновків і рекомендацій щодо кризової комунікації, інформаційної політики та боротьби з дезінформацією.

Інформаційна політика партійно-державної влади СРСР стосовно аварій на АЕС

Інформаційна політика СРСР була ключовим інструментом контролю над суспільством, особливо в питаннях, що могли зашкодити іміджу країни. Особливу увагу держава приділяла атомній енергетиці, оскільки вона була тісно пов'язана з військово-промисловим комплексом. Радянський підхід до будь-яких технологічних аварій характеризувався секретністю, цензурою та вибіркоким дозуванням інформації.

Як загальновідомо, у СРСР існувала квазітоталітарна система. Однією з її рис була закритість певної інформації для зовнішнього світу (а також і для свого населення). Це стосувалося багатьох галузей народного господарства. Партійний апарат здійснював цілковитий контроль над інформаційною сферою. Це надавало можливості замовчувати не вигідні для влади події або взагалі давати дезінформацію. Таке становище ще більше посилювалося в бік цілковитого втаємничення всього, що стосувалося військово-промислового комплексу (ВПК), зокрема і ядерної галузі. Оскільки АЕС виникли з надр ВПК, то довгий час подібна інформаційна політика супроводжувала і все, що стосувалося об'єктів «мирного атома».

В умовах тогочасного протистояння двох соціально-політичних таборів – капіталістичного й соціалістичного, секретність інформації про все, що мало відношення до військової сфери панувала над гласністю. Тому, меншою мірою, але подібна закритість мала місце і в країнах західного блоку. Коріння ж цивільної ядерної галузі не тільки тісно переплелось з військовими технологіями, на які вона спиралася, а й обплутало уми її учасникам. Навіть на Заході, як вказує американський дослідник Адам Гігінботам, вчені-ядерники продовжували працювати у сфері таємності та нескінченних перегонів: у середовищі, де ризиковані експерименти часом закінчувалися небажанням влади визнавати, що щось пішло не так⁹.

⁹ Хиггинботам А. (2020). *Чернобыль. История катастрофы*. Пер. с англ.: А. Бугайский. Науч. ред. Л. Сергеев. Москва: ООО «Альпина нон-фикшн», 2020. С. 28.

Ситуація почала поступово змінюватися в напрямку більшої інформаційної відкритості з упровадженням в життя програми масового будівництва АЕС та пуском енергоблоків впродовж 1970-х рр. Деякі автори стверджують, що вся ядерна проблематика в СРСР і надалі була суворо засекреченою сферою діяльності й радянське населення тримали у невіданні з усіх без винятку питань, пов'язаних із роботою атомної промисловості та енергетики¹⁰. Проте, згідно з нашим дослідженням, починаючи з початку 1970-х рр. подібні твердження не відповідають реаліям.

Будівництво та експлуатація серії АЕС постійно висвітлювалася в місцевій та центральній пресі й на телебаченні. У всіх атомних містечках виходили відомчі газети, які висвітлювали актуальні проблеми відповідних АЕС. Досвід будівництва та експлуатації АЕС широко висвітлювався та пропагувався Міністерством енергетики СРСР та його органами друку. Стосовно експлуатації ядерних енергоблоків у фахових журналах регулярно виходили наукові чи оглядові статті експлуатаційників відповідних АЕС, а також вчених профільних НДІ. Ба більше, водночас, як на Заході, так й у Радянському Союзі виходили художні кінострічки, присвячені проблематиці технологічної безпеки й безпекової культури на радянських АЕС, а також – життю атомних містечок. Із фільмів варто назвати два з промовистими назвами – «Комісія з розслідування» та «Активна зона»¹¹.

У 1970-ті рр. на об'єкти ядерної енергетики, навіть ті, що знаходилися в закритих містах, почали навідуватися іноземні делегації. Так, відомий діяч ядерної енергетики, міністр атомної енергетики СРСР (1986–1989) Микола Луконін свідчив: «Я, коли працював у Красноярьську-26, то вже тоді до нас приїжджали за обміном досвідом іноземні делегації. Приїжджали американці, бо готувався проєкт договору про закриття таких заводів, бо плутонію накопичили вже дуже багато, і жодного секрету щодо його виробництва вже не було. А на атомних станціях – Ленінградській та Ігналинській – практично всі закордонні фахівці

¹⁰ Ильин Л.А. (1996). *Реалии и мифы Чернобыля*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: ALARA Limited, С. 12.

¹¹ Юсов С. Фільм «Активна зона» як свідчення негараздів з безпекою на радянських АЕС / Education via Distance Learning and other Pedagogical Challenges: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Internet Conference, September 9–10, 2024 // International Electronic Scientific and Practical Journal "WayScience". Dnipro: FOP Marenichenko V.V., 2024. С. 154–157. URL: <http://www.wayscience.com/en/3rd-conference-9-10-september-2024/>; Юсов С. Кінострічка «Комісія з розслідування» – як відображення аварії на Ленінградській АЕС та попередження про Чорнобиль // Achievements of 21st Century Scientific Community: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, September 16–17, 2024 // International Electronic Scientific and Practical Journal "WayScience". Dnipro: FOP Marenichenko V.V., 2024. С. 293–296. URL: <http://www.wayscience.com/en/2nd-conference-16-17-september-2024/>

побували: американські, англійські, французькі, фінські, болгарські, угорські, японські – всі були»¹².

Однак, аварійні інциденти все ж таки намагалися замовчувати. Передусім, це стосувалося СРСР. У тоталітарній державі майже у всіх випадках факти аварій чи аварійних ситуацій на ядерних об'єктах не ставали відомими широкому загалу та ЗМІ. Як правило, про них знало вузьке коло осіб: посвячені з владних інстанцій та працівники певної станції, де сталася подія¹³. А, між тим, як один з 12 країн-засновників Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), СРСР з 1957 р. узяв на себе зобов'язання повідомляти про будь-які ядерні інциденти, що відбулися на його території. Однак, про жодну з десятків небезпечних подій, що трапилися на радянських ядерних підприємствах за всі наступні десятиліття, у МАГАТЕ не повідомили¹⁴.

Коли сталася катастрофа на ЧАЕС, то, за виразом фахівця з радіаційної гігієни академіка Леоніда Ільїна, налагоджена за довгі роки система таємності в країні автоматично, без будь-яких змін була «вбудована» у цю подію¹⁵. Проте, аварія збіглася з початком періоду «перебудови» й «гласності» в країні. Ця обставина наклала суттєвий відбиток на характер висвітлення подій у ЗМІ. Щоправда, у перші півтора-два роки уряд ще діяв у рамках традиційних методів, намагаючись приховати або принаймні обмежити інформацію щодо причин та наслідків аварії, але, зрештою, був змушений поступитися віянням часу. У перші ж кілька днів інформація про те, що сталося, була вкрай скупою, невизначеною або неадекватною. Найповнішими даними про аварію володіли лише ті, хто знаходився безпосередньо в районі АЕС та деякі керівники в Москві, але й вони не мали достатньої й правдивої інформації. Як відомо, про аварію на ЧАЕС влада надала стислу інформацію з суттєвим запізненням через пару днів. Але і потім, в наступні тижні, згідно з висновками дослідників, партійне та державне керівництво надавало дозовану, неповну чи суперечливу інформацію¹⁶.

Проте, окрім традиційного втаємничення правди щодо аварій на АЕС, влада в 1986 р. приховувала повну інформацію насамперед через те, що сама система виявилася не здатною швидко та адекватно оцінити обста-

¹² Козлова Е.А. Николай Федорович Луконин. На службе у атома. Москва: ИздАт, 2013. С. 121.

¹³ Эсаулов А. Это горькое слово Чернобыль. (Записки зампреда из города, которого нет). URL: <https://proza.ru/2004/06/10-114>

¹⁴ Хиггиботам.

¹⁵ Ильин Л.А. Реалии и мифы Чернобыля. С. 244.

¹⁶ Плохий С. Чернобыль. История ядерной катастрофы. Москва: Новое издательство, 2021. С. 178, 186.

вини. Для прийняття рішень, у тому числі й щодо інформування суспільства потрібно було провести аналіз ситуації, а це займало час. Велику вагу грав обмежений рівень знань про причини та можливі наслідки подібної, безпрецедентної аварії¹⁷. Так, вчений у галузі безпеки ядерних технологій Рафаель Арутюнян зазначав, що: «У той час у СРСР не існувало надійної та незалежної системи контролю за радіаційною ситуацією. Отримати в реальному часі інформацію про рівень радіаційного фону поблизу та на відстані від ЧАЕС, тоді було практично неможливо»¹⁸. Учений в галузі ядерної енергетики, якому у свій час було доручено очолити роботи щодо з'ясування причин аварії на ЧАЕС, Віктор Сидоренко звернув також увагу на те, що: «Психологічна неготовність сприйняти масштаб аварії, сама можливість якої залишалася для експлуатаційників і більшості розробників за рамками реальності, повністю проявилася в перші хвилини та години після аварії»¹⁹. А це вплинуло на швидкість та адекватність інформування вищого керівництва, а відтак і населення СРСР та міжнародної спільноти.

Дійсно, початкова інформація, що надійшла з ЧАЕС, не давала можливості зробити точну оцінку того, що сталося. Повідомлялося, що реактор зупинено. Стосовно радіаційної ситуації не було повідомлено жодної інформації²⁰. Згодом керівництво СРСР до 2 травня включно, тобто, протягом 7 діб після катастрофи, не мало скільки-небудь повноцінної інформації не тільки про причини аварії, а й про її радіологічні масштаби та очікувані наслідки²¹. Навіть 7 травня 1986 р. у повідомленні КДБ УРСР щодо можливих причин аварії на Чорнобильській АЕС, йшлося про те, що згідно з аналізом експертів, «детальні причини аварії на АЕС у Чорнобилі поки що не ясні»²². І це було правдою.

Німецька дослідниця Мелані Арндт, у зв'язку з цим, робить радикальний висновок: правдива інформація стосовно аварії на ЧАЕС та її наслідків взагалі приречена залишатися неповною. Адже навіть до тепер

¹⁷ Барановська Н. (2011). *Чорнобильська трагедія. Нариси з історії*. К.: Інститут історії України НАН. С. 69–70.

¹⁸ Резниченко А. Чернобыль: ложь и правда спустя 30 лет // РИА Новости <https://ria.ru/20160422/1416978532.html>

¹⁹ Об атомной энергетике, атомных станциях, учителях, коллегах и о себе / Под ред. В.А. Сидоренко. 2-е изд. Москва: ИздАТ, 2010. С. 331.

²⁰ История атомной энергетики Советского Союза и России. Выпуск 4: Уроки аварии на Чернобыльской АЭС. Москва, 2002. С. 26.

²¹ Ильин Л.А. Реалии и мифы Чернобыля. С. 212.

²² Документ № 29: Повідомлення Управління КДБ УРСР про можливі причини аварії на Чорнобильській АЕС. 7 травня 1986 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: Спецвипуск: «Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах». С. 79.

(станом на 2012 р.) «[...] не відомі всі подробиці найскладнішого комплексу всіх технічних, фізичних, біологічних, медичних та психологічних наслідків. Частина даних, як і раніше, залишається неточною або суперечливою»²³. Що вже казати про перші дні й тижні, після аварії. Згідно з дослідженням Д. Марпла, радянській владі був потрібен певний час, щоб відреагувати на катастрофу²⁴.

Цілком зрозумілим і, до певної міри, виправданим було й бажання влади запобігти можливим масовим панічним настроям²⁵. Деякі дослідники навіть вважають, що інформування населення у перші години аварії було не лише неможливим (оскільки ступінь небезпеки того, що трапилося, ще не був зрозумілим), а й контрпродуктивним. Адже, паніка – не тільки не полегшила б завдання евакуації, а й ускладнила ведення робіт з ліквідації наслідків аварії²⁶. На жаль, приховування інформації про аварію призвело до виникнення і розповсюдження найнеймовірніших чуток щодо можливих наслідків катастрофи. Цьому сприяли не лише «сарафани радіо», а передусім «ворожі голоси», тобто прослуховування інформації (а фактично – дезінформації) з західних радіопередач. Все це обумовило виникнення досить великого соціально-психологічного напруження серед населення і недовіри до офіційної інформації²⁷. Непоінформованість населення щодо аварії та правил безпеки при радіації, заміна відсутності правдивої інформації вигадками та домислами призвело до появи в першій половині травня 1986 р. певних елементів паніки й психологічних стресів у суспільстві, передусім у Києві та області²⁸.

²³ Арндт М. Чернобыль. Последствия аварии на атомном реакторе для Федеративной Республики Германии и Германской Демократической Республики / Пер. к.ф.н. Инга Левит. Центр политического образования Тюрингии. Erfurt, 2012. С. 23.

²⁴ Marples, David R. Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. P. 33.

²⁵ Юсов С.Л. Реакція киян на аварію на Чорнобильській АЕС та її наслідки кризь призму звернень до владних інстанцій (перший місяць після аварії) / С.Л. Юсов, О.В. Булгакова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. К., 2017. Вип. 22. С. 345.

²⁶ Дроконова О.Н. С. 20.

²⁷ (б/р.). Чорнобильська катастрофа: дії, результати та уроки. Сайт Представництва України при Європейському Союзі. URL: <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/publication/content/5657.htm>

²⁸ Моляко В.А. (1992). Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия (на примере Чернобыльской атомной катастрофы). *Психологический журнал*, № 13 (2). С. 66–74; Юсов С.Л., & Булгакова О.В. (2017). Реакція киян на аварію на Чорнобильській АЕС та її наслідки кризь призму звернень до владних інстанцій (перший місяць після аварії) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Зб. ст. Київ: ПУ НАНУ. Вип. 22. С. 342–358.

Особи відповідальні за приховування та зволікання з оприлюдненням інформації згодом пояснювали своє рішення необхідністю запобігти паніці серед населення²⁹. Так, М. Горбачов виправдовувався в зв'язку з цим так: «Серйозність ситуації була очевидною. Треба було терміново та компетентно оцінити її. І як тільки ми отримали надійну первинну інформацію, вона стала надбанням радянських людей, була направлена дипломатичними каналами урядам закордонних країн»³⁰.

На думку Д. Марпла (писав 1986 р.), небажання оприлюднювати інформацію радянською владою пояснюється передусім тим, що важливо було не підставити під удар майбутнє атомної енергетики в СРСР³¹. Сучасна німецька історикиня М. Арндт більш точна в цьому аспекті. Вона вважає, що у перші роки після катастрофи на ЧАЕС цілями інформаційної політики СРСР були: «[...] підтримка політичної стабільності всередині країни, її престижу за кордоном, запобігання паніці та усунення загрози для продовження радянської ядерної програми»³². Тобто, загроза для майбутнього атомної енергетики в СРСР у неї лише на четвертому місці.

Отже, інформаційна політика партійно-державної влади СРСР щодо аварій на АЕС визначалася загальним підходом до контролю над інформацією, характерним для квазітоталітарної системи. Закритість, цензура та дозоване інформування стали основними інструментами, що дозволяли владі уникати публічного обговорення аварійних ситуацій і їхніх наслідків. Попри певне послаблення інформаційної ізоляції у 1970-х рр., зокрема у зв'язку з відкритістю атомної галузі для міжнародного співробітництва, все ж таки практика замовчування аварій залишалася незмінною. Хоча Радянський Союз як член-засновник МАГАТЕ, мав зобов'язання повідомляти про ядерні інциденти, однак у реальності таких звітів не надходило.

Катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 р. продемонструвала всю глибину кризових явищ у радянській інформаційній політиці. Влада намагалася діяти в рамках традиційної системи таємності, проте невизначеність щодо можливого розгортання процесів на 4-му енергоблоці у перші дні, сам масштаб події та міжнародний тиск змусили радянський уряд поступово розкривати інформацію. Водночас навіть у період «гласності»

²⁹ Канарский Е.В. Зона жизни и смерти. Чернобыль... взгляд с разных сторон / Е.В. Канарский. К.: НУБиП, б/г. С. 31.

³⁰ Чернобыль: события и уроки. Вопросы и ответы / Упор.: Возняк В.Я., Коваленко А.П., Троицкий С.Н. Москва: Политиздат, 1989. С. 76.

³¹ Marples, David R. Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. P. XII.

³² Арндт М. Чернобыль. Последствия аварии на атомном реакторе для Федеративной Республики Германии и Германской Демократической Республики / Пер. к.ф.н. Инга Левит. Центр политического образования Тюрингии. Erfurt, 2012. С. 29.

повідомлення залишалися суперечливими, дозованими та такими, що не повністю відображали реальність.

Таким чином, радянська інформаційна політика у сфері ядерної безпеки поєднувала в собі тоталітарні механізми контролю та елементи, характерні для глобальної тенденції управління ризиками в ядерній галузі. Чорнобиль став точкою перелому, що змусила владу визнати необхідність більшої прозорості, хоча повної відкритості так і не було досягнуто.

Особливості інформаційного висвітлення аварії на АЕС Тримайл-Айленд

Маловивченою в Україні є тема інформаційних аспектів аварії 1979 р. на АЕС ТМА поруч із м. Гаррісберг, штат Пенсильванія. Попри демократію та свободу слова, у США діяли фактори інформаційного контролю, подібні до СРСР.

Згідно компетентного спостереження американського журналіста Драммонда Аріса: «Це була аварія, яка загрожувала не лише життям тисяч, народжених і ненароджених, але й майбутньому самої ядерної енергетики – аварія, яка породила тиждень страху кінця світу, паніки втечі, суперечливих заяв, галасливих демонстрацій і сильної плутанини»³³.

28 березня 1979 р. сталася найбільша аварія в історії атомної енергетики США на енергоблоці № 2 АЕС ТМА (PWR-реактор). Причиною стала втрата теплоносія першого контуру, що призвело до розплавлення 50% активної зони реактора. Незважаючи на значне забруднення приміщення АЕС, екологічні наслідки були мінімальними. Згодом урядова комісія, сформована президентом Джиммі Картером для незалежного розслідування причин аварії на реакторі, виявила технологічні недоліки в конструкції реактора, а також помилки оператора³⁴. За міжнародною шкалою ядерних подій (INES) цій аварії було надано 5-й рівень.

Одна з причин технічних несправностей – політичний та комерційний тиск на пришвидшене введення енергоблока в експлуатацію³⁵. А це, як і у

³³ *Aryes D. (1979). Three Mile Island: Notes From a Nightmare. The New York Times. April 16. URL: <https://www.nytimes.com/1979/04/16/archives/three-mile-island-notes-from-a-nightmare-three-mile-island-a.html>*

³⁴ *Kemeny J. (1979). Report of The President's Commission on the Accident at Three Mile Island: The Need for Change: The Legacy of TMI. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office. P. 12.*

³⁵ (2018). На моем дозиметре – ноль. У президента – зашкаливает»: воспоминания об аварии на АЭС «Три-Майл-Айленд». Интервью с Гарольдом Дантоном. *Страна РОСАТОМ*. URL: <https://strana-rosatom.ru/2018/03/28/na-moem-dozimetre-nol-u-prezident/>

випадку з ЧАЕС створювало атмосферу авралу, «нагальності та терміновості», що негативно позначалося на якісному виконанні будівельно-монтажних робіт і подальшій експлуатації енергоблоків. Про те, що в США, так само як і в СРСР, уряд «гнав» ядерників нещадно, забуваючи про безпеку, свідчив помічник президента Д. Картера з ядерних питань Гарольд Дентон³⁶. Напередодні ж аварії оператор станції «Metropolitan Edison» («МЕ») прагнув запустити блок до кінця 1978 р. для податкових вигод, попри зафіксовані неполадки³⁷.

Д. Рубін зазначає, що інформування про аварію в Чорнобилі нагадувало висвітлення аварії на ТМА. За виразом його колеги Ш. Фрідман, «*правильна та повна інформація була рідкісним товаром*»³⁸. Конгрес США десять днів не мав адекватних даних, а уряд кілька місяців з'ясував причини аварії. Подібно до Чорнобиля, навіть фахові спеціалісти-ядерники довгий час не могли зрозуміти, що сталося на енергоблоці № 2 ТМА³⁹. Лише за тиждень після аварії вони знайшли відповідь на це запитання. Губернатор Р. Торнбург у день аварії визнав: «Я не впевнений, що хтось справді знає, що відбувається всередині реактора»⁴⁰.

За Ш. Фрідман, звітування відображало плутанину між персоналом АЕС, урядом штату та NRC щодо ситуації на станції та рівня радіації. Інформація була неповною, чиновники нерегулярно повідомляли про рівень забруднення, а журналісти не знали, які запитання задавати⁴¹. Д. Аріс свідчив, що у Вашингтоні та Гаррісбурзі влада мала труднощі з отриманням даних, а NRC не могла додзвонитися до своїх людей на острові⁴².

Втім, інформація про ТМА була доступнішою, ніж про Чорнобиль. Уже через 3–5 годин після зловісної події компанія «МЕ» оголосила надзвичайний стан, а інформація швидко дійшла до NRC і з'явилася в ЗМІ. На відміну від ЧАЕС, де перші дні про аварію знали здебільшого лише офіційні особи, аварію на ТМА з перших годин висвітлювали провідні

³⁶ (2018). На моем дозиметре – ноль.

³⁷ *Медведев Г.* (2020). *Чернобыльская тетрадь. Документальное расследование.* Санкт-Петербург: Изд-во «Питер», 337 с.

³⁸ *Friedman S.* (1981). Blueprint for Breakdown: Three Mile Island and the Media Before the Accident. *Journal of Communication*, Vol. 31. Is. 2. P. 116.

³⁹ *Rubin D.* (1987). How the News Media Reported on Three Mile Island and Chernobyl Get access Arrow. *Journal of Communication*. Vol. 37. Is. 3. P. 42.

⁴⁰ *Aryes D.* (1979). *Three Mile Island.*

⁴¹ *Friedman S.* (2011). Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima: An analysis of traditional and new media coverage of nuclear accidents and radiation. *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 67. Is. 5. P. 58.

⁴² *Aryes D.* (1979). *Three Mile Island.*

американські ЗМІ. Репортери мали вільний доступ до мешканців і працівників станції, що зробило подію головною темою світових новин⁴³.

Джек Гербейн, віцепрезидент МЕ, щодня інформував пресу у перші три дні аварії. Президент компанії Уолтер Крейц на другий день з'явився на телебаченні після доби телефонного спілкування з журналістами⁴⁴. А вже 16 квітня 1979 р. на сторінках такого поважного медіа, як газета «Нью-Йорк Таймс», з'явилася досить компетентна стаття Д. Аріса з елементами розслідування під назвою «Трьохмільний острів: записки з кошмару».

Ще однією показовою відмінністю, щодо інформативного поля, є різноманіття джерел інформації у випадку з ТМА: офіційних і неофіційних («МЕ», АЕС, уряд, NRC, місцеві громади, експерти). Натомість після аварії на ЧАЕС понад два тижні радянські посадовці, лікарі та вчені майже не надавали конкретних даних.

Журналісти, висвітлюючи аварію на ТМА, стикалися з труднощами, схожими на Чорнобиль. Чиновники не знали, як інформувати населення та пресу, адже не було розуміння, як люди сприйматимуть такі дані, як радіаційна ситуація тощо⁴⁵. Довіру до «МЕ» підірвало замовчування Д. Гербейном факту викидів радіації вранці аварії⁴⁶. Постійні гіпотетичні запитання журналістів змусили представників АЕС, «МЕ» та NRC уникати контактів із пресою⁴⁷.

Оперативна група з розслідування визнала, що звіти про радіацію були «надзвичайно неадекватними» й не забезпечували право громадськості на інформацію⁴⁸. У пресрелізі «МЕ» спочатку запевняли, що реактор охолоджується нормально, хоча вже був високий рівень радіації⁴⁹. Вранці 30 березня стався значний, хоч і не смертельний, викид. Голова NRC Дж. Гендрі та губернатор Р. Торнберг обговорювали евакуацію, але через брак інформації діяли «майже наосліп»⁵⁰.

Губернатор Р. Торнберг спочатку оголосив добровільну евакуацію вагітних жінок і дітей із прилеглих районів. Вантажівки з гучномовцями передавали це звернення, що спричинило затори, черги на заправках і

⁴³ Rubin D. (1987). *How the News Media Reported*. P. 42, 43; Friedman, S. (2011). *Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima*. P. 58.

⁴⁴ *Ibid.* P. 44.

⁴⁵ Возняк В.Я. (сост.). (1989). *Чернобыль: события и уроки. Вопросы и ответы*. Москва: Политиздат, С. 87.

⁴⁶ Rubin D. (1987). *How the News Media Reported*. P. 50.

⁴⁷ *Ibid.* P. 53.

⁴⁸ Friedman S. (2011). *Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima*. P. 58–59.

⁴⁹ Rubin D. (1987). *How the News Media Reported*. P. 49.

⁵⁰ Aryes D. (1979). *Three Mile Island*.

перевантаження телефонних ліній⁵¹. Через кілька годин губернатор заявив, що евакуація не потрібна, але на той момент 600 тис. людей зібрали валізи, а 200 тис. вже покинули свої домівки⁵². Тим часом, у містах Середньої Атлантики супермаркети почали відмовлятися від продажу молока з Пенсільванії⁵³.

Оптимізм чиновників став спільною рисою інформаційної політики США та СРСР. В обох країнах офіційні особи та фахівці вірили, що серйозні аварії неможливі, і ця впевненість, за деякими винятками, була відображена в ЗМІ⁵⁴. Після аварії на ТМА президент Джиммі Картер і міністр енергетики Джеймс Шлезінгер заспокоювали громадськість. Як у США, так і в СРСР чиновники неохоче ділилися важливою інформацією, особливо щодо рівня та наслідків радіаційного викиду⁵⁵. Ще одна спільна проблема – складність пояснення технічних деталей. Інженери та посадовці часто використовували спеціалізований жаргон, роблячи ситуацію ще менш зрозумілою для журналістів і громадськості⁵⁶.

Важливим інформаційним фактором аварії на ТМА стало кіно. Паніку та психологічний стрес у Пенсільванії значно підсилив фільм «Китайський синдром», що вийшов у прокат за 12 днів до події. Стрічка розповідала про проблеми безпеки на вигаданій АЕС, а один із персонажів заявляв, що аварія може призвести до радіоактивного зараження території розміром із Пенсільванію⁵⁷.

Псевдодокументальний стиль, змалювання катастрофічних наслідків, замовчування аварії та переслідування журналістів створили сильний

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Давтян Л. (2019). Американский «Чернобыль»: как авария на АЭС едва не стерла с лица земли целый штат. *ТК «Звезда»*. URL: <https://tvzvezda.ru/news/201911201143-XNY8S.html>

⁵³ *Aryes D. (1979). Three Mile Island.*

⁵⁴ Ильин Л.А. (1996). *Реалии и мифы Чернобыля*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: ALARA Limited, С. 207; Танги П. (1988). Три десятилетия ядерной безопасности. Вопросы безопасности ядерных установок не оставались неизменной концепцией. Бюллетень МАГАТЭ. № 2. С. 59; Олтаржевский Г. (2016). Мирный и смертельно опасный. Тридцать лет назад слово «Чернобыль» стало нарицательным. Интервью с В.А. Кутьковым. *Информ. портал «Лента.ру»*. URL: <https://lenta.ru/articles/2016/04/26/chernobill/>

⁵⁵ *Rubin D. (1987). How the News Media Reported.* P. 49.

⁵⁶ *Friedman S. (2011). Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima.* P. 57.

⁵⁷ *Burnham D. (1979). Nuclear Experts Debate «The China Syndrome».* *The New York Times*. March 18. URL: <https://www.nytimes.com/1979/03/18/archives/nuclear-experts-debate-the-china-syndrome-but-does-it-satisfy-the.html>.

ефект. На цьому тлі суперечливі повідомлення влади лише посилювали страхи населення⁵⁸.

Всі вище перераховані чинники, як припустили вже в квітні 1979 р. експерти в галузі охорони здоров'я, мали призвести до того, що психологічна травма в довгостроковій перспективі спричинить більше проблем зі здоров'ям населення Пенсільванії, ніж радіація⁵⁹.

Населення штату почало повертатися з евакуації лише за кілька днів після того, як 1 квітня на станцію прибув особисто президент США Д. Картер⁶⁰, тоді ж було покінчено з розповсюдженням паніки. До речі, згаданий вище, Г. Дентон, якраз був тією людиною, яка за дорученням президента, на 4 день після аварії на ТМА, фактично зупинив інформаційний хаос. Він, зокрема, організував координування комунікації між NRC та Вашингтоном, офісом губернатора Пенсільванії, службовцями МЕ та персоналом АЕС. Г. Дентон також виявився першим джерелом, яке завоювало довіру преси⁶¹.

Різницю між Сходом і Заходом у потоці інформації вірно описав Ганс Блікс, генеральний директор МАГАТЕ: «Радянська звітність була запізнілою, мізерною, але, ймовірно, не була неправдивою. Західні звіти були швидкими, масовими і часто вводили в оману. ... Американські журналісти в основному ніколи не сприймали теорію соціальної відповідальності преси. Вони не бажають оцінювати віддалені наслідки своєї роботи, віддаючи перевагу “друкувати новини й створювати пекло”, що непогано описує висвітлення ТМА та Чорнобиля»⁶².

Згідно з дослідженням С. Волкера, аварія викликала гнів, тривогу та невпевненість, які продовжували мучити місцеве населення ще довго після закінчення надзвичайної ситуації⁶³. Основним шкідливим фактором для населення, згідно висновкам урядової комісії, було названо психологічний стрес, викликаний суперечливою інформацією ЗМІ та рекомендації губернатора штату про добровільну евакуацію⁶⁴. С. Волкер ще слушно виокремлює такий каталізатор паніки, як фільм «Китайський синдром».

⁵⁸ Олтаржевский Г. (2016). *Мирный и смертельно опасный*.

⁵⁹ Arves D. (1979). *Three Mile Island*.

⁶⁰ Давтян Л. (2019). *Американский «Чернобыль»*.

⁶¹ Rubin D. (1987). *How the News Media Reported*. P. 47.

⁶² Rubin D. (1987). *How the News Media Reported*. P. 54.

⁶³ Walker J. (2004). *Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Historical Perspective*. Berkeley: University of California Press, 2004. P. 2.

⁶⁴ Kemeny J. (1979). *Report of The President's Commission on the Accident at Three Mile Island*. P. 2.

Свобода слова в США мала неоднозначний вплив на інформування громадськості. В даному випадку журналісти отримали змогу швидко поширювати інформацію про аварію, маючи доступ до численних офіційних і неофіційних джерел. Водночас гонитва за сенсаціями призвела до розповсюдження неперевірених або навіть фейкових новин. Це спричинило інформаційний хаос і паніку, особливо в штаті Пенсільванія. Додатковий стрес у суспільстві викликав фільм «Китайський синдром», що збігся з аварією за часом і підсилив страхи населення.

Таким чином, хоча інформаційна політика у США не була авторитарною, але в даному випадку через відсутність чіткої стратегії не вдалося швидко зупинити інформаційний хаос. Кілька днів комунікація була некерованою – офіційні заяви плутали людей, ЗМІ додавали страху, а населення масово евакуювалося без чітких вказівок. Як і в СРСР, влада більше всього боялася паніки та репутаційних втрат для ядерної енергетики, що вплинуло на їхні дії та комунікацію.

Висновки

Порівняльний аналіз інформаційного висвітлення аварій на АЕС «Три-Майл-Айленд» і Чорнобильській АЕС показує, що проблема комунікації під час техногенних катастроф не залежить виключно від політичної системи.

Випадок у США продемонстрував, що навіть за умов демократії та свободи слова офіційні джерела не завжди можуть оперативнo й чітко доносити інформацію. Водночас відкритість преси сприяла швидкому поширенню відомостей, що дозволило громадськості швидше зорієнтуватися в ситуації, хоча це й супроводжувалося спекуляціями та страхами. Чорнобильська аварія, навпаки, стала прикладом суворого інформаційного контролю, що призвів до браку достовірних даних у перші дні після катастрофи. Комунікація з населенням і міжнародною спільнотою була хаотичною та неефективною.

Таблиця основних тез порівняльного аналізу:

Аспект	АЕС Три-Майл-Айленд	ЧАЕС
<i>Тип інформаційної політики</i>	Формально відкрита, але хаотична	Жорстко контрольована, секретність
<i>Роль уряду</i>	Держава діяла повільно, але майже не приховувала інформацію	Повне замовчування у перші дні. Потім здебільшого дозована інформація
<i>Роль ЗМІ</i>	Вільний доступ, але хаос у висвітленні	Тотальний контроль преси, заборона на незалежні розслідування

Аспект	<u>АЕС Три-Майл-Айленд</u>	<u>ЧАЕС</u>
<i>Населення</i>	Паніка через надлишок суперечливої інформації	Паніка через брак інформації та чутки
<i>Рівень розуміння владою і спеціалістами того, що сталося на реакторі</i>	На рівні припущень	Так само

Отже, аварії на ЧАЕС і ТМА продемонстрували дві моделі управління інформацією в кризових ситуаціях: радянську – із секретністю та цензурою, та американську – із відкритістю, але браком координації. Обидва підходи мали свої недоліки, що вплинули на суспільну реакцію та подальші заходи в сфері ядерної безпеки.

Для сучасної кризової комунікації, в тому числі й в умовах російсько-української війни, варто врахувати такі *рекомендації*:

1) Прозорість і своєчасність інформування. Надання офіційних даних одразу після підтвердження, щоб запобігти поширенню чуток.

2) Єдиний центр комунікації. Всі заяви та оновлення мають надходити з одного перевіреного джерела, що мінімізує хаос і суперечливість.

3) Використання соціальних мереж та новітніх технологій. Оперативна комунікація з громадськістю через цифрові платформи.

4) Моніторинг громадської реакції. Аналіз соціальних настроїв та адаптація комунікаційної стратегії залежно від рівня тривожності населення.

5) Прозоре співробітництво з незалежними експертами. Дозволяє уникнути підозр у приховуванні інформації.

Рекомендації для практичного застосування

Для Міністерства освіти і науки України:

1. Інтеграція теми інформаційного простору радіаційних аварій у шкільну та університетську освіту.

– *Оновлення шкільних програм*: включити порівняльний аналіз Чорнобильської катастрофи та аварії на Три-Майл-Айленд до предметів історії України, всесвітньої історії та екології.

– *Курс із кризових комунікацій*: для майбутніх журналістів, політологів та держслужбовців створити спецкурс про інформаційні стратегії під час техногенних катастроф.

– *Практичні кейси*: моделювання кризових ситуацій у навчальному процесі для аналізу комунікаційних помилок та ефективних рішень.

2. Підвищення медіаграмотності через історичні приклади.

– *Освітні кампанії для вчителів*: розробити методичні рекомендації про роль ЗМІ в кризових ситуаціях на основі аналізу Чорнобильської катастрофи та аварії на Три-Майл-Айленд.

– *Дослідження впливу фейкових новин*: включити в курси медіаграмотності теми дезінформації, цензури та панічних настроїв у зв'язку з ядерними аваріями.

3. Використання сучасних технологій для викладання.

– *Інтерактивні симуляції*: створення VR (віртуальна реальність) або онлайн-квестів, де учні й студенти можуть відчувати себе в інформаційному просторі аварій у Чорнобилі 1986 року чи аварії на Три-Майл-Айленд 1979 року.

– *Онлайн-архіви та цифрові курси*: доступ до документів, газетних статей, відео та інших матеріалів для дистанційного вивчення теми.

4. Наукові дослідження та популяризація теми.

– *Гранти для молодих науковців*: стимулювання досліджень у сфері кризових комунікацій та інформаційної політики під час техногенних катастроф.

– *Міжнародна співпраця*: залучення українських вчених до спільних проєктів із західними дослідниками, які вивчали інформаційну політику під час аварій у Чорнобилі 1986 року та на Три-Майл-Айленд 1979 року.

5. Підготовка майбутніх управлінців до кризових ситуацій.

– *Обов'язкові тренінги для держслужбовців*: вивчення досвіду аварій у Чорнобилі 1986 року та на Три-Майл-Айленд 1979 року для формування ефективної інформаційної політики у випадку надзвичайних ситуацій.

– *Навчальні програми для прес-служб та комунікаційників*: як правильно інформувати суспільство у кризових умовах, уникати паніки та дезінформації.

Ці заходи дозволять не лише краще зрозуміти історичні уроки ядерних катастроф, а й підготувати нове покоління громадян до критичного мислення та відповідальної інформаційної поведінки.

Для Національного музею Чорнобиля:

1. Оновлення експозиції з акцентом на інформаційний простір катастроф.

– *Порівняльний підхід*: створити окремих стенд або інтерактивну зону, що порівнює інформаційну політику СРСР та США під час аварій на ЧАЕС та Три-Майл-Айленд.

– *Динамічне висвітлення*: використати медіа-матеріали, архівні документи, вирізки із західної та радянської преси, щоб продемонструвати різницю у підходах до інформування.

– *Кінофактор*: додати інформацію про вплив фільму «Китайський синдром» (англ. The China Syndrome, американський трилер, фільм-катастрофа, вийшов у 1979 році, режисер – Джеймс Бріджес) на громадські настрої під час аварії на Три-Майл-Айленд 1979 року.

2. Інтерактивні елементи в роботі музею.

– *Віртуальні реконструкції*: 3D-симуляції поширення інформації в перші години після катастрофи.

– *Інформаційні симуляції*: дати відвідувачам можливість зіграти роль чиновника, журналіста або простого громадянина у 1986 р. та подивитися, як змінилося б їхнє сприйняття залежно від отриманої інформації.

3. Створити окремий розділ, стосовно ролі дезінформації та паніки.

– *Мапа дезінформації*: як новини про Чорнобиль поширювалися в СРСР та на Заході, зокрема через радіо «Голос Америки» і ВВС.

– *Фактори паніки*: висвітлення психологічних аспектів – чому люди панікували навіть там, де реальної загрози не було?

4. Впровадження освітніх ініціатив та наукових дискусій.

– *Дискусійні панелі*: запрошення експертів, що досліджують інформаційні аспекти катастроф.

– *Навчальні матеріали*: створення буклетів та відеороликів для школярів та студентів з тематики інформаційних маніпуляцій та медіаграмотності на прикладі аварій на ЧАЕС та Три-Майл-Айленд.

Ці заходи допоможуть музею не лише висвітлювати Чорнобильську трагедію, а й зробити її аналіз важливим інструментом для розуміння сучасних інформаційних війн і кризових комунікацій.

III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

3.1. Висновки

Період «перебудови» в Радянському Союзі 1985–1991 років був часом глибоких і структурних змін, докорінних трансформацій, що охоплювали політичну, економічну, соціальну та культурну сфери. Михайл Горбачов, ставши Генеральним секретарем ЦК КПРС у 1985 році, оголосив курс на реформування, що отримав назву «перебудова». Метою цих реформ було модернізувати радянську систему, зробити її більш ефективною, прозорою та демократичною. Однак на практиці «перебудова» спричинила низку соціальних викликів, які значно вплинули на життя людей в Україні.

Однією з основних причин виникнення соціальних викликів в Україні в середині 1980-х років було незадовільне економічне становище. Радянська економіка, незважаючи на величезні ресурси, не відповідала потребам населення та не могла адаптуватися до змінюваних умов. Головні економічні проблеми в Україні включали:

– *Загальна економічна стагнація.* Економіка України, як частина Радянського Союзу, переживала спад через відсутність гнучкості в управлінні та плануванні. Центральне керівництво намагалося стимулювати економічний розвиток через планову економіку, що виявилось неефективним. Заводи та підприємства часто працювали за застарілими технологіями, а більшість продукції була низької якості;

– *Дефіцит товарів і послуг.* Невідповідність між виробництвом та споживчими потребами призвела до дефіциту базових товарів і послуг. Це створювало соціальне напруження, оскільки люди стали стикатися з відсутністю товарів на полицях магазинів, а також постійними чергами за основними продуктами. Невдоволення від нестачі їжі, одягу та побутових товарів ставало дедалі відчутнішим;

– *Інфляція та соціальні гарантії.* Поки Горбачов намагався боротися з економічною кризою шляхом реформування економічної системи, на практиці часто спостерігався ріст інфляції. Реальні доходи населення знижувалися, а соціальні гарантії, які радянська система обіцяла, ставали все менш надійними. Пенсії, допомоги та інші соціальні виплати не відповідали зростаючим витратам і не забезпечували мінімального рівня життя;

– *Реформи в економіці та їхня неефективність.* Горбачов намагався здійснити кілька великих економічних реформ, зокрема реформу управління на місцевому рівні та «гласність», однак більшість із цих ініціатив

привели лише до тимчасових труднощів і не вирішили системних проблем. Наприклад, спроби запровадити ринкові механізми в управлінні економікою часто приводили до хаосу і неефективності. Замість бажаного підвищення рівня життя та покращення економічної ситуації, система насправді ставала ще більш нестабільною.

Політичні реформи «перебудови» не тільки привели до змін у керівництві країни, але й до серйозних соціальних трансформацій. Це було відображенням більшої відкритості і гнучкості в управлінні державою, але ці зміни також викликали соціальні потрясіння і напругу. Зокрема:

– *Гласність і свобода слова.* Одним із найважливіших елементів «перебудови» була гласність, яка відкрила шлях до більш вільного обговорення соціальних, політичних і економічних проблем. В Україні це дало змогу більш широко обговорювати питання національної ідентичності, культури, мови та історії. Гласність призвела до значного зростання зацікавленості в національних питаннях, включаючи відновлення української мови в школах, на телебаченні та в державних установах. Проте свобода слова також викликала певні труднощі, оскільки влада не була готова до широкого обговорення чутливих політичних тем, таких як права національних меншин і питання незалежності;

– *Політичні репресії та протести.* У відповідь на зростаюче невдоволення і активізацію громадян, влада інколи вдавалася до жорстких методів. Національні та політичні рухи, що виникали на хвилі «перебудови», часто зустрічалися з обмеженнями та переслідуваннями. Однак ці репресії не зупинили процеси демократизації, а лише додавали суспільної напруги. Люди почали більш активно протестувати проти економічної і політичної несправедливості, що стало основою для організації численних страйків, акцій протесту та демонстрацій;

– *Формування нового політичного ландшафту.* З часом «перебудова» призвела до появи нових політичних рухів та організацій, таких як Народний Рух України, що постав перед вимогами не тільки економічних реформ, але й політичної свободи та національного відродження. Це було відображенням загального руху до демократизації радянської системи та прагненням до національної автономії та незалежності України. «Перебудова» започаткувала процес, який згодом призведе до проголошення незалежності України в 1991 році.

Однією з найбільших соціальних катастроф, що стала результатом економічної та політичної недбалості радянської системи, була Чорнобильська аварія, що сталася в квітні 1986 року. Ця трагедія мала глибокий і тривалий вплив на соціальні та політичні процеси в Україні. Трагічна унікальність аварії на Чорнобильській АЕС полягає не лише в екологічній площині, вона стала справжньою, без перебільшення соціальною катаст-

рофою для України. Населення було наражене на величезні дози радіації, а масштаби катастрофи стали широко відомі не завдяки політиці «гласності», а сполохом світових медійних мереж, що дозволило висвітлити реальну картину подій. Внаслідок цього зростала недовіра до влади, адже чиновники довго приховували масштаби аварії і не надавали достовірної інформації про її наслідки.

Чорнобиль змінив ставлення людей до екологічних проблем і в Україні, і в усьому Радянському Союзі. Відновлення здоров'я постраждалих, переселення людей, ліквідація наслідків аварії – всі ці питання стали важливими соціальними проблемами. Чорнобиль став важливим фактором для розвитку екологічного руху в Україні, що включало не тільки боротьбу за права постраждалих, але й вимоги до влади щодо прозорості в управлінні природними ресурсами та екологічною політикою.

Отже, «перебудова» спричинила серйозні соціальні виклики в Україні, серед яких можна виділити економічні труднощі, політичну нестабільність, національні рухи, що вимагали змін, та екологічні катастрофи. Хоча багато з цих викликів ставали важливими рушійними силами для майбутніх змін у суспільстві, вони також створювали значне напруження та невизначеність серед населення. «Перебудова» виявила глибокі проблеми радянської системи і почала процес, який зрештою привів до зміни політичного ландшафту в Україні та до проголошення незалежності в 1991 році.

Прогнозування майбутніх досліджень. Пропонована аналітична доповідь виводить зацікавлені кола до прогнозів щодо можливих досліджень за темою соціальних трансформацій в Україні в наступні періоди. Адже, тема таких фундаментальних здвигів в Україні періоду 1985–1991 років є надзвичайно актуальною та важливою для розуміння подій, які визначили хід розвитку країни в подальші роки. Проте цей етап є лише початковим етапом складних процесів, які тривають і сьогодні. Аналіз соціальних змін в Україні цього періоду дозволяє зробити важливі висновки, але разом з тим відкриває широкі можливості для подальших досліджень у кількох напрямках.

Перш за все, варто зазначити, що перехід від радянської системи до незалежної держави виявився надзвичайно складним для більшості громадян України. Події, що відбувалися від середини 1980-х до початку 1990-х років, продовжували відображати наслідки попередніх соціальних трансформацій і спровокували різні форми соціальних змін: розриви в соціальних структурах, зміну цінностей, зростання невизначеності в економічному та соціальному житті. Дослідження того, як ці зміни вплинули на повсякденне життя громадян допоможе краще зрозуміти, як соціальні трансформації продовжували розвиватись після здобуття незалежності.

Особливої уваги заслуговує вплив економічних реформ на соціальну сферу: як політика лібералізації, ринкових реформ та приватизації вплинула на рівень життя, на соціальні гарантії громадян і на соціальну нерівність. Ці дослідження можуть допомогти побачити, які соціальні проблеми залишились актуальними після періоду реформ і які з них були вирішені лише в наступні десятиліття.

Після здобуття незалежності Україна мала сформувати нові політичні інститути, систему управління і механізми функціонування демократичного суспільства. Дослідження розвитку політичних партій, рухів, а також перших кроків державних інститутів є важливою складовою для розуміння сучасних політичних реалій України. Вивчення етапів становлення політичних партій, формування парламентської системи, а також впливу політичних криз на громадянську активність та політичну стабільність може стати основою для аналізу майбутнього розвитку української демократії.

Друга важлива сфера, в якій необхідно продовжувати дослідження, це еволюція національної ідентичності України після 1991 року. Як змінилась національна свідомість українців через кілька десятиліть після проголошення незалежності? Які фактори вплинули на формування національної ідентичності в умовах глобалізації і регіональних геополітичних змін? Це питання буде важливим для досліджень національної пам'яті, культурної спадщини та ролі історії в формуванні сучасної України.

Ще одним важливим напрямком досліджень є вивчення соціальних трансформацій в умовах новітніх викликів, зокрема збройних конфліктів на сході України, анексії Криму Росією та загрози зовнішніх і внутрішніх факторів. Як ці події вплинули на соціальну та політичну ситуацію в Україні? Яким чином відбуваються соціальні трансформації в умовах війни та криз? Це важливі питання для вивчення, оскільки вони можуть допомогти зрозуміти, як країна адаптується до сучасних реалій і як ці процеси співвідносяться з досвідом 1990-х років.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що соціальні трансформації в Україні в період 1985–1991 років стали важливим етапом у формуванні незалежної держави. Хоча цей процес не був безболісним, він заклав основи для розвитку нової України, побудови демократичного суспільства і формування національної ідентичності. Однак процеси трансформації продовжуються і на сьогодні, і для глибшого розуміння сучасних викликів необхідно провести подальші дослідження, що враховуватимуть вплив новітніх соціальних, політичних та економічних змін на життя громадян і розвиток держави. Надто актуальним це є в часі російсько-української війни.

3.2. Рекомендації щодо застосування

Аналітичні студії за темою «Соціальні трансформації часів “перебудови” М. Горбачова: сучасний погляд» можуть бути використаними найрізноманітнішими законодавчими, виконавчими, судовими чи медійними установами, які у своїй публічній, презентаційній чи рекомендаційно-аналітичній діяльності прагнуть ґрунтуватися на виваженому матеріалі підготовленому фаховими істориками. Найпершими користувачами цих аналітичних студій вбачаються також народні депутати, які у своїй законодавчій діяльності щодо розробки конкретних законів чи законодавчих ініціатив мають послуговуватися виваженим і незаангажованим науковим матеріалом.

Депутати місцевих рад також можуть потребувати аналітичного матеріалу, аби своїми рекомендаціями покращувати діяльність місцевих органів влади, що напряду відображається на рівні життя і діяльності пересічного українства в усіх регіонах країни.

Окрім владних структур (міністерства, департаменти, управління, комітети, комісії тощо) цей матеріал стане в нагоді окремим політикам чи політичним партіям, рухам, які мають задля успішності України послуговуватися у своїй діяльності професійними рекомендаціями.

Вважаємо важливим рекомендувати цей текст у роботі закордонних установ та місій України, аби убезпечитися від російських пропагандистських атак як офіційних рупорів, так і проплачених іноземних ретрансляторів кремлівської пропагандистської брехні. Це допоможе створити правдиву картину (для потребування іноземних медійних агенцій чи цілих мереж) тогочасної жахливої, антилюдської радянської дійсності, а загалом – донести світовій спільноті твердження про засадничу окремішність України, її людності, духовності та менталітету від російської імперської експансії. Що в умовах сучасної загарбницької війни є важливим аргументом для заклику до тотального протистояння світової цивілізації фашистській політиці Путіна.

Значної затребуваності у цьому матеріалі вбачаємо від освітніх закладів, які у підготовці педагогічно-методичних розробок, окремих курсів, підручників мають посилатися на пропоновані матеріали, висновки та рекомендації. Також ця аналітична доповідь стане у нагоді науковим установам чи окремим вченим, які у своїх дослідженнях можуть використовувати надані тексти, аби створювати для широкого загалу правдиву картину історії нашої України.

3.3. Варіанти, на кого орієнтоване дослідження

Отже, коротко конкретизуючи та заблокувавши наданий матеріал зазначимо, що пропонована аналітична доповідь може бути орієнтована на різні аудиторії, зокрема:

1. Політичні аналітики та реформатори:

– мета: надання глибокого аналізу історичних і сучасних соціально-економічних та політичних процесів в Україні для розробки ефективних реформ;

– потреби: інформація про попередні реформи, сучасні виклики та стратегії їх подолання.

2. Науковці та дослідники:

– мета: розширення наукового розуміння соціальних трансформацій та їх наслідків;

– потреби: доступ до емпіричних даних, аналізу соціальних процесів та їх взаємозв'язків.

3. Студенти та викладачі:

– мета: використання дослідження як навчального матеріалу для вивчення історії, соціології, політології та економіки;

– потреба: чітко структурований матеріал, який пояснює основні процеси та їх значення.

4. Громадські організації та активісти:

– мета: розуміння соціально-економічних викликів та пошук шляхів їх вирішення через громадські ініціативи;

– потреби: практичні рекомендації для соціальної роботи та громадських кампаній.

5. Політики та урядовці:

– мета: використання результатів дослідження для прийняття обґрунтованих рішень та розробки політик;

– потреби: конкретні дані та аналіз, що допомагають у формуванні стратегій розвитку.

6. Міжнародні організації та донори:

– мета: оцінка соціально-економічної ситуації в Україні для формування програм допомоги та підтримки;

– потреби: об'єктивна інформація про поточний стан, потреби та перспективи розвитку.

7. Журналісти та медіа:

– мета: використання результатів дослідження для створення аналітичних матеріалів та широкого медійного висвітлення соціальних проблем;

– потреба: доступ до достовірної інформації та експертних оцінок.

8. Широка громадськість:

- мета: підвищення обізнаності про соціальні трансформації та їх вплив на сучасну ситуацію в Україні;
- потреби: доступна мова, зрозумілі пояснення та рекомендації.

3.4. Як адаптувати дослідження для різних аудиторій

1. Для політичних аналітиків та реформаторів:

- розділити дослідження на частини, що описують причини незавершеності реформ, сучасні виклики та конкретні рекомендації для вирішення проблем.

2. Для науковців та дослідників:

- включити детальні методологічні чи фактографічні розділи, аналіз емпіричних даних та посилання на попередні дослідження.

3. Для студентів та викладачів:

- створити навчальні матеріали, включаючи підсумки розділів, питання для обговорення та додаткову літературу.

4. Для громадських організацій та активістів:

- надати практичні кейси та рекомендації для соціальної роботи та громадських ініціатив.

5. Для політиків та урядовців:

- підготувати виконавчі резюме з ключовими висновками та рекомендаціями.

6. Для міжнародних організацій та донорів:

- включити розділи, що аналізують потреби країни та можливості для міжнародної підтримки.

7. Для журналістів та медій:

- підготувати прес-релізи та короткі аналітичні огляди.

8. Для широкої громадськості:

- використовувати просту мову, включаючи графіки та ілюстрації для кращого розуміння матеріалу.

Наукове видання

**Соціальні трансформації
часів «перебудови» М. Горбачова:
сучасний погляд**

Аналітичні студії

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 31.10.2025 р. Формат 70х100/16.

Ум. друк. арк. 12,02. Обл. -вид. арк. 10,78.

Наклад 300 прим. Зам. 27. 2025 р.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.